

अथ चतुर्धाध्यायः नैगमव्याख्या

प्रथमः पादः	नैग० ४*	१	१—६	३२	१	३४	१२
द्वितीयः पादः	नैग० ४	१	१०—२७	३४	१३	३७	१३
तृतीयः पादः	नैग० ४	१	२८—४८	३७	१४	४०	१०
चतुर्थः पादः	नैग० ४	१	४९—६२	४०	११	४३	७

अथ पञ्चमाध्यायः नैगमव्याख्या

प्रथमः पादः	नैग० ४	२	१—३३	४४	१	४७	११
द्वितीयः पादः	नैग० ४	२	३४—४६	४७	१२	५०	६
तृतीयः पादः	नैग० ४	२	४७—६४	५०	७	५२	१०
चतुर्थः पादः	नैग० ४	२	६५—८४	५२	११	५५	१५

अथ षष्ठाध्यायः नैगमव्याख्या

प्रथमः पादः	नैग० ४	३	१—२२	५६	१	५८	३
द्वितीयः पादः	नैग० ४	३	२३—४१	५८	४	६०	१२
तृतीयः पादः	नैग० ४	३	४२—७०	६०	१३	६३	४
चतुर्थः पादः	नैग० ४	३	७१—१००	६३	५	६५	२१
पञ्चमः पादः	नैग० ४	३	१०१—११६	६५	२२	६८	३
षष्ठः पादः	नैग० ४	३	११७—१३२	६८	४	७०	१४

अथ दैवतकाण्डम् ॥

अथ प्रथमाध्यायः दैवतव्याख्या (निरुक्ते सप्तमाध्यायः)

प्रथमः पादः	दैवतपरिचयः	७१	१	७३	८
द्वितीयः पादः	दैवतसङ्ख्यादिनिर्णयः	७३	६	७४	६
तृतीयः पादः	दैवतभक्त्यादिनिर्णयः	७४	१०	७५	२६
चतुर्थः पादः	दै० ५ १ १—अग्निः †	७६	१	७७	७
पञ्चमः पादः	दै० ५ १ २—जातवेदाः	७७	८	७७	२१
षष्ठः पादः	दै० ५ १ ३—वैश्वानरः	७७	२२	७८	१२
सप्तमः पादः	दै० ५ १ ३—वैश्वानरः	७८	१३	८१	२१

• यहाँ प्रथम चतुर्धाध्याय का व्याख्यान, दूसरा चतुर्धाध्याय का, तीसरा उसी काण्ड के शब्द से चौथे शब्द तक का है ॥

† यहाँ लिखा है निरुक्ते चतुर्थ पाद के अग्नि से व्याख्या में ब्रह्मण्य सत्ता उक्त शब्द की है जो शब्द सप्त में देखा है ॥

अथ द्वितीयाध्यायः अघ्नैवाग्निगव्याख्या च (निरुक्ते अष्टमाध्यायः)

प्रथमः पादः	दे० ५	२	१-द्विषोदाः	८२	१	८३	८
द्वितीयः पादः	दे० ५	२	२-११	८३	६	८६	१४
तृतीयः पादः	दे० ५	२	१२-१३	८६	१५	८८	१७

अथ तृतीयाध्यायः पृथिवीस्थानदेवतानिर्घ० (निरुक्ते नवमाध्यायः)

प्रथमः पादः	५	३	१-६	८९	१	९१	१५
द्वितीयः पादः	५	३	७-१६	९१	१६	९४	३
तृतीयः पादः	५	३	१७-२८	९४	४	९७	९
चतुर्थः पादः	५	३	२९-३६	९७	१०	९९	१३

अथ चतुर्थाध्यायः मध्यस्थानदेवतानिर्घ० (निरुक्ते दशमाध्यायः)

प्रथमः पादः	५	४	१-७	१००	१	१०३	१७
द्वितीयः पादः	५	४	८-१५	१०३	१८	१०६	९
तृतीयः पादः	५	४	१६-२३	१०६	१०	१०९	११
चतुर्थः पादः	५	४	२४-३२	१०९	१५	१११	२१

अथ पञ्चमाध्यायः तदेय (निरुक्ते एकादशाध्यायः)

प्रथमः पादः	५	५	१-७	११२	१	११४	१३
द्वितीयः पादः	५	५	८-१५	११४	१४	११६	१७
तृतीयः पादः	५	५	१६-२४	११६	१८	११९	२३
चतुर्थः पादः	५	५	२५-३६	१२०	१	१२३	१७

अथ षष्ठाध्यायः शुस्थानदेवतानिर्घचनम् (निरुक्ते द्वादशाध्यायः)

प्रथमः पादः	५	६	१-६	१२४	१	१२६	२४
द्वितीयः पादः	५	६	७-११	१२७	१	१२८	२२
तृतीयः पादः	५	६	१२-२३	१२९	१	१३२	१८
चतुर्थः पादः	५	६	२४-३७	१३३	१	१३६	७

अथ त्रयोदशाध्यायः अतिस्तुतिर्वचनम् १३७ १४०

अथ चतुर्दशाध्यायः ऊर्ध्वमार्गगतिनिर्घचनम् १४१ १४१

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्डप्रतीकसूची ॥

(अ)

	अध्याये	खण्डे	पृष्ठे	पंक्तौ
अकान्तसमुद्रः	१४	१६	१४६	१६
अक्षयन्वतः कर्णवन्तः	१	८	४	१५
अक्षरं न क्षरति	१३	१२	१३८	२४
अग्निं नरो दीधितिभिः	५	१०	४८	२४
अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो	७	१६	७६	१३
अग्निमीळे पुरोहितम्	७	१५	७६	७
अग्निरस्मि जन्मना	१४	२	१४१	७
अक्षिरसो नः पितरः	११	१६	११६	३
अजोहवीदधिना	५	२१	५२	२१
अज्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो	८	१८	८७	१
अतिष्ठन्तीनामनिवेशानानाम्	२	१६	१६	६
अतोऽन्ये भावविकाराः	१	३	१	२२
अत्राह गोरमन्वत	४	२५	४१	७
अथ निपाताः	१	४	२	८
अथ निर्वचनम्	२	१	१०	४
अथ यानि पृथिव्यापतनानि	६	१	८६	४
अथ यान्येताग्यौत्तमिकानि	७	२३	७८	१६
अथ ये हिंसामाश्रित्य	१४	८	१४३	१५
अथ ये हिंसासुसृज्य	१४	८	१४३	१६
अथालुप्तोपमानि	३	१८	२६	२
अथाकारचिन्तनं देवनानाम्	७	६	७३	७१
अथात आभियः०	८	४	८३	१०
अथातो देवतम्	७	१	७१	६

	अ०	खं०	पृ०	पं०
अथातो सुस्थाना देवमणाः	१२	३५	१३३	२
अथातो सुस्थाना देवताः	१२	१	१२४	४
अथातोऽनुक्रमिष्यामः	२	५	१२	२
अथातोऽनुक्रमिष्यामः	७	१४	७६	२
अथातो मध्यस्थाना देवमणाः	११	१३	११४	१५
अथातो मध्यस्थाना देवताः	१०	१	१००	४
अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः	११	२२	११६	१६
अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि	६	३५	६७	११
अथादिस्थात्	७	२३	७८	१४
अथापि य एषां न्यायवान्	१	१३	६	१
अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो	७	२३	७८	६
अथापीदमन्तरेण पदविभागो न	१	१६	७	१६
अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थमत्ययो न	१	१५	६	२१
अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि *	७	४	७३	१
अथाप्यस्तेनिर्वृत्तिस्थानेषु	२	१	१०	३
अथाप्येवं सर्व एव †	१	१४	६	१६
अथेमा अतिस्तुतय	१३	१	१३७	४
अथैतानीन्द्रमक्तीत्यन्तरिक्षलोको	७	१०	७४	२३
अथैतान्यादित्यमक्तीन्यसौलो०	७	११	७५	१
अदर्शस्तप्तमृजो वि खानि	१०	६	१०२	६
अदितिरवीना	४	२२	४०	१२
अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम्	४	२३	४०	१३
अग्निगुर्मन्त्रो भवति	५	११	४६	१२
अन्यमूपु त्वम्	११	३४	११६	१८
अन्विदनुमते	११	३०	११८	२०
अपश्य गोपामनिपद्यमानया	१४	३	१४१	१३
अपाङ्गप्राडिति स्वधया गृभीतो	१४	२३	१४८	३

	अ०	खं०	पृ०	पं०
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः	१२	१०	१२६	११
अपामुपस्थे महिषा अगृम्णात्	७	२६	८०	८
अपुस्पविधाः स्युरित्यपरमपि	७	७	७४	१
अपोषा अनस सारत्	११	४७	१२२	१६
अब्जामुक्यैरद्विम्	१०	४४	१११	२
अभि स्वा पूर्वपीतये	१०	३७	१०६	७
अभि न इळा युधस्य माता	११	४६	१२३	६
अभि प्रवन्त समनेव योषाः	७	१७	७६	१७
अमीदमेकमेको अस्मि	३	१०	२४	२४
अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची	३	५	२२	१४
अगत्रोऽमात्रो महान्	६	२३	६५	२३
अमन्दान्तसोमान्	६	१०	६१	८
अमीवहा वास्तोष्पते	१०	१७	१०४	१२
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती	६	३३	६७	१
अय यो होता किरुं	६	३५	७०	१
अयं वेनश्चोदयन् पृश्निगर्भा	१०	३६	१०६	१४
अयं स शिङ्क्ते	२	६	१३	१६
अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति	८	२	८२	१३
अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति	७	२३	७८	११
अर्धतिर्माणा उत्तरे घातवश्च	३	१६	२६	८
अरण्यान्यरण्यान्यसौ	६	३०	६६	८
अर्थवन्तः शब्दसामान्यादे०	१	१६	७	७
अरायि काणे विकटे	६	३०	६८	७
अरुणो मासकृद् वृकः	५	२१	५२	१४
अलातृणो बल इन्द्रः	६	२	५६	२१
अन्नापिनद्धं मधु	१०	१२	१०३	६
अश्मास्यमवतम्	१०	१३	१०३	१२
अश्रवं हि भूरिदावत्तरा	६	६	६०	३

	अ०	खे०	पृ०	पं०
अश्वं न त्वा वारिवन्तम्	१	२०	६	१४
अश्वो बोलहा	६	२	८६	६
अप्ठोतरं सन्धिगतम्	१३	७	१४३	७
अस्य वामस्य पलितस्यम्	४	६	४२	४
असश्चन्ती भूरिचारे	५	२	४४	१६
अमुनीते मनो अस्मासु	१०	४०	१०९	२१
असूचं सूचं रजसिनिपचे	६	१६	६२	५
अस्ति हि व. सजायम्	६	१४	६१	२४
अस्मा इव प्र भरा	६	२०	६४	११
अस्मे ते वन्धु.	६	७	५८	२०
अह इति च ह इति च	१	५	२	२३
अहश्च कृष्णमहर्जुनश्च	२	२१	१८	१
अहिरिव भोगै. पर्येति	६	१५	६२	१४

(आ)

आइत्यर्गार्थे	१	६	२	१
आकाशगुण सन्द	१४	४	१४२	१
आ वा ता गच्छान्	४	२०	३६	१७
आद्यो मेघो नाद्यो गाघो	२	२	१०	१३
आ जङ्गन्ति सान्वेषां	६	२०	६३	१७
आनास पूषण रथे	६	४	५७	१७
आनुहान् ईद्वयो वन्धश्च०	८	८	८४	११
आ ते करो शृणवामा	२	२७	१६	२६
आदधिका शवसा	१०	३१	१०७	२३
आदाय श्येनो अमरत्	११	२	११२	५
आदित्य इति पुत्रः	१३	११	१३६	१६
आधव आधवनात्	६	२६	६८	५
आ नो यजं भारती तूयमे०	८	१३	८५	१६

	अ०	खं०	प०	पं०
आपान्तमन्युस्तृपलप्रमर्मा	५	१२	४६	२०
आपो हि धा मयोभुवस्ता	६	२७	६५	१६
आयजीवाजसातमा	६	३६	६७	१३
आयाहीन्द्र पथिभिरीलितेभिः	१४	३१	१५०	३
आर्षिपेणो होत्रमृषि	२	११	१४	११
आरात्रि पार्थिवं रजः	९	२९	९६	२
आरुद्रास इन्द्रवन्तः	११	१५	११५	१
आवासुपस्थमुद्रुहा	९	३७	९७	१७
आविद्युन्मद्भिर्मरुतः	११	१४	११४	१७
आविष्टथो वदन्ते चारुरासु	८	१५	८६	७
आससाणासः शवसानमच्छेन्द्रं	१०	३	१००	११
आसुष्वयन्ती यनते उपाके	८	११	८५	६

इतीमानि चत्वारि	१	१२	५	१८
इतीमा देवता अनुकान्ताः	७	१३	७५	१७
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः	२	१६	१७	६
इदं विष्णुर्विनरुमे	१२	१६	१२८	१६
इदन्तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्षाः	१४	३४	१५०	२१
इन्द्र आराम्यस्परि	६	१	५६	८
इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाद्भु	७	१८	७६	२५
इन्द्राणीमासु नारिषु	११	३८	१२०	१४
इन्द्रासोमा समरशंममम्यधम्	६	११	६०	१९
इन्द्रेण सं हि दृक्ते	४	१२	३५	३
इन्द्रो अस्मां आद०	२	२६	१६	२०
इन्द्रो दिव इन्द्र ईने	७	२	७१	१०
इमं तं पश्य गृध्रमस्य	९	२४	६४	१४
इमं मे गंगे यमुने	६	२६	६५	४

	अ०	खं०	पृ०	पं०
इमा गिर आदित्येभ्यो	१२	३६	१३३	४
इमा रुद्राग स्थिरधन्वने	१०	६	१०१	१३
इयं शुभेभिर्वितस्ता इवारुनन्	२	२४	१८	१२
इपिरेण ते मनसा सुतस्य	४	७	३३	२४
इहेन्द्राणीमुपह्वये	९	३४	१७	६
इहेह जाता सगवावशीता०	१२	३	१२४	१६

(ई)

ईर्मान्ताताः सिलिकमध्यगासः	४	१३	३५	१२
----------------------------	---	----	----	----

(उ)

उत ग्ना व्यन्तु	१२	४६	१३६	१
उत त्वं सख्ये स्थिरपीनमाहु	१	२०	९	१
उत त्वः पश्यन्न ददर्श	१	१६	=	१७
उत मोहिर्बुध्यः	१२	१३	१३२	=
उत स्मैर्न वस्त्रमर्थि न	४	२४	४०	९
उ तस्य वाजी क्षिपणिं	२	२८	२०	७
उतासि मैत्रावरुणो	५	१४	५०	१३
उदीरतामवर उत्परास	११	१८	११५	२१
उदु ज्योतिरमृतं	११	१०	११४	१
उदुत्यं जातवेदसं	१२	१५	१२७	२१
उद्यूह रक्षः सहमूलमिन्द्र	६	३	५७	५
उत प्र वद्र मयद्भूकि	९	७	६०	१२
उपलप्रक्षिपयुपलेपु	६	५	५८	५
उप श्वासय पृथिवीमुत	६	१३	१२२	३
उपह्वये सुदुयो धेनुमेतां	११	४३	१२१	१७
उपाव सृज त्मन्यासमञ्जन	८	१७	८६	१७
उपो अदर्शि शुन्ध्युवो	४	१६	३६	२१
उर्वरी व्याख्याता	११	३५	१२०	२

	अ०	खं०	पृ०	पं०
आपान्तमनुस्त्रुपलप्रभर्मा	५	१२	४६	२०
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता	६	२७	६५	१६
आयजीवाजसातमा	६	३६	६७	१३
आयाहीन्द्र पथिभिरीलितेभिः	१४	३१	१५०	३
आर्षिपेणो होत्रमृषि	२	११	१४	११
आरात्रि पार्थिवं रजः	९	२९	९६	२
आरुद्रास इन्द्रवन्तः	११	१५	११५	१
आवामुपस्थमुद्रुहा	९	३७	९७	१७
आविद्युन्मद्भिर्मस्तः	११	२५	११५	१७
आविष्टयो वद्धने चारुसु	८	१५	८६	७
आसलाणासः शवसानमच्छेन्द्रं	१०	३	१००	११
आसुष्वयन्ती यजते उपाके	८	११	८५	६

इतीमानि चत्वारि	१	१२	५	१८
इतीमा देवता अनुकान्ताः	७	१३	७५	१७
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः	२	१६	१७	६
इदं बिष्णुर्विचक्रमे	१२	१६	१२८	१८
इदन्तेऽन्याभिरसमानमद्विर्या	१४	३४	१५०	२
इन्द्र आशाम्यस्परि	६	१	५६	
इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु	७	१८	७६	
इन्द्राणीमासु नारिषु	११	३८	१२०	
इन्द्रासोमा समवशंसमभ्यारम्	६	११	६०	
इन्द्रेण सं हि दक्षसे	४	१२	३५	
इन्द्रो अस्मां आद०	२	२६	१६	
इन्द्रो दिव इन्द्र ईसो	७	२	७१	
इमं तं पश्य वृषभस्य	९	२०	२४	
इमं मे गंगे यगुने	६			

(११)

	अ०	खं०	पृ०	पं०
किं ते कृगवन्ति कीरुषु	६	३२	६६	५
किमिच्छे विष्णोः	५	८	४८	६
किमिच्छन्ती सरमा	११	२५	११७	१६
कुहस्विदोषा कुह वस्तोः	३	१५	२७	१२
कुहूमहं सुवृतं	११	३३	११९	१३
कृणुष्व पाज, पसिति	६	१२	६१	४
कृण्व निषानं हरयः	७	२४	७६	१४
केश्यग्निं केशी, विषं	१२	२६	१३०	६
को अग्निमीदृ	१४	२७	१४६	३
को अथ युक्ते धुरि, गा ऋतस्य	१४	२५	१४८	१७
को नु मर्या अमिथिनः	४	२	३२	७
क्रीडन्तौ पुत्रैर्नमृभिरिति	१	१६	७	८
क्षेत्रस्य प्रतिः क्षेत्रं	१०	१४	१०३	१६
क्षेत्रस्य पतिना वयं	१०	१५	१०३	२१
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि	१०	१६	१०४	३

(ग)

गायन्ति त्वां गायत्रिण्यो	५	५	४६	१६
गौरमीमेदसु वत्सं	११	४२	१२१	११
गौरश्वः प्ररुषो हन्तीति	१	१	१	६
गौरीर्मिनाय सलिलानि	११	४०	१२१	१

(च)

चत्वारि वाक्पूरिभिना पदानि	१३	६	१३६	१
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा	१३	७	१३८	१२
चतुरश्विहदमानात्	३	१६	२८	१
चित्र देवानामुदगादनीकं	१२	१६	१२८	१
चिदित्येपोऽनेककर्मा०	१	४	२	११

	अ०	खं०	पृ०	पं०
उर्वश्यप्सरा	५	१३	५०	८
उपस्तच्चित्रमाभर	१२	६	१२	८
उष्णिगुस्नाता भवति	७	१२	७५	=

(अ)

अष्टां स्व पोषमास्ते	१	८	४	४
अष्टौ अक्षरे परमे	१३	१०	१३९	१३
अष्टतस्य हि शुरुवः सन्ति	१०	४१	११०	५

(ए)

एकया प्रतिधा पितृ	५	११	४६	४
एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश	१०	४६	१११	९
एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम्	४	१	३२	४
एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वुक्तम्	७	११	७५	२
एतदस्या अतःशये	११	४८	१२३	१
एता उ स्या उपसः	१२	७	१२५	१२
एषां लोकानां रोहेषु	७	२३	७८	=

(ओ)

ओमासर्धर्षणीधृतः	१२	४०	१३४	६
------------------	----	----	-----	---

(क)

क ईपते तुज्यते को विमाय	१४	२६	१४८	२३
कङ्गारज्जुररवश्च	२	२	१०	२०
कतस पूर्वा कतरा परा	३	२२	३१	१५
कद्रामर्चमराधसं पदा	५	१७	५१	१५
कलीनकेव विद्रुधे नवे	४	१५	३६	७
कनिकदण्डतुषं	९	४	८९	१७
कर्मनामास्युत्तराणि	३	१	२१	३
कायमानो वना स्वम्	४	१४	३५	२२
कास्वहं ततो भिर०	६	६	५८	१०

(१३)

	अ०	ख०	ग०	घ०
तिर्यग्बिलश्चमस	१२	३८	१३३	१६
तुब्जेतुब्जे या उत्तरे	६	१८	६३	२२
तुविक्ष ते सुकृत	६	३३	६६	१६
ते आचरन्ती समनेव	६	४०	६८	११
त्यमृषु बाजिन देवजुत	१०	२८	१०७	७
अय केशिन ऋतुषा	१२	२७	१३०	१२
अयम्बक यजामहे	१४	३५	१५१	१
स्वमग्ने ह्यभिस्त्व	६	१	५६	४
स्वमङ्ग प्रशसिषो देव	१४	३८	१४६	६
स्वया मन्यो सरथमारुजन्तो	१०	३०	१०७	१७
स्वष्टा बुद्धिमे वहतु	१२	११	१२६	१६
स्वेषमिस्था समरण	११	८	११३	१६

(४)

दक्षस्य वादिते जन्मनि	११	२३	११७	१
दशावनिम्यो दशकक्षयेभ्य	३	६	३४	५
द्विविणोदा कस्माद्	८	१	८२	४
द्विविणोदा द्विविणसो	८	२	८२	६
दासमन्त्रीरहिगोषा	१	१७	१६	१६
द्विश उत्तराणि नामानि	३	२०	३६	२६
देवस्त्वष्टा सविता	१०	३४	१०८	१७
देवाना पत्नीरुशतीरवन्तु	१२	४५	१३५	२०
देवाना मद्रा सुमतिर्ऋजूयता	१२	३६	१३४	४
देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्	१२	२२	१८	६
देवा नो यथा सदमिद्	४	१६	३८	१७
देवी ऊर्जाद्रुती	६	४३	६६	६
देवी जोष्ट्री वसुधित्री	६	४२	६८	२२
देवी वाचमगनयन्त	५११	२६	३१८	१३

(१४)

	अ०	खं०	पृ०	पं०
दैव्यो वनसने हवींषि	८	१६	८७	७
दैव्या होतारा मथपा	८	१२	८५	१३
द्यावा न पृथिवी इमं	६	३८	६८	१
द्यौमं पिना जनिता	४	२१	३६	२३
द्वा क्षुण्यां ससुना	१४	३०	१४६	२३

(५)

घन्यना गा	६	१७	६३	१
घाता यदातु दागुपे	११	११	११४	४
धेनुं न इमं विन्वा	६	२६	६८	१

(६)

म नामये तान्यो मिथमरेह	३	६	२३	४
न त विरथ य इमा जनाना	१४	१०	१४३	२४
न नूनमग्नि नो इवः	१	६	३	८
न पाशमो माममहे	६	२५	६६	१६
न यम्य इव पृथिवी	५	३	४५	१२
नराशंसम्य महिमामंवा	८	७	८४	५
न विनानामि यदि मेदमग्नि	१४	२२	१४८	१
नरो न्यो भवति जायमानः	११	६	११३	६
नहि मम य एव	३	३	२१	१३
न हस्तिद्वि राय	११	३६	१२०	१८
नि यद् दृष्टि	२	१६	११	६
निर्विकिद् मिथ्य भा	६	३४	६६	२२
निष्काममिदितरो	१	१०	५	१
नीचीनवा बन्ध	१०	४	१०७	१८
नूनं न मे प्रिय	१	७	२	१४
न्यन्दनमुदना एवं	६	२३	६४	७

(७)

न्यन्दनमुदना एवं	३	१८	४१	२७
------------------	---	----	----	----

	अ०	ख०	ग०	प०
पथम्य परिपति	१२	१८	१२८	११
परं मृत्यो अनुपरेहि	११	७	११३	१२
परिगद्यं ह्यरण्य	३	२	२१	६
परे यिवांसं प्रवतो	१०	२०	१०५	२
परोक्षकृता, प्रत्यक्षकृतार्थ	६७	३	७२	६
पर्याया इव त्वदाश्विन०	१	६	४	२४
प्रियमेवदन्नि०	३	१७	२८	१८
पवित्रं पुनाते	५	६	४७	१३
पवित्रवन्त परि वाचमासते	१२	३२	१३२	१
पावका न सूरस्वती	११	२६	११७	२३
पावीरवी तन्यतु	१२	३०	१३१	६
पितुं नु स्तोपम्	६	२५	६४	२१
पुनरेहि वाचस्पते	१०	१८	१०४	१६
पुनरेहि वृषाकपे	१२	२८	१३०	१६
पुरु त्वा दाश्वा०	५	७	४७	२२
पूषा त्वेतश्चयाययतु	७	६	७४	१७
पृथक् प्रायन् प्रथमा	५	२५	५४	४
प्रजापते न त्वेदेतान्यन्यो	१०	४३	११०	२१
प्रवि त्वं चारुमन्त्र	१०	३६	१०६	३
प्रतप्ते अद्य	४	६	४८	१४
प्र तद्वोचेय भग्यायेन्दवे	१०	४२	११०	११
प्र नूनं जातवेदममद्य	७	२०	७७	१२
प्र नू महित्वं वृषमस्य वोचम्	७	२३	७८	७
॥ पर्वतानामुराती	६	३६	६८	५
प्रयाजान्मे अनुयाजोश्च	८	२२	८८	१
प्र वावृजे सुप्रया	५	२८	५५	५
प्र षोऽच्छा जुजुषाणासो	६	१६	६२	१५
प्र वो महेमन्दमागत्या	११	६	११३	२०

	अ०	खं०	पृ०	पं०
प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या०	८	६	८४	१७
प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम	१२	१४	१२७	१४
प्रातर्यजध्वमश्विना	१२	५	१२५	१
प्रातर्युजा वि बोधया	१२	४	१२४	१६
प्रावेपा मा वृहतो	६	८	६०	१६
प्रीणीताश्चान् द्वितं जयाथ	५	२६	५४	१५
मैते वन्दतु प्र वयं	६	६	६१	१

(ब)

वतो बतासि यम्	६	२८	६७	१४
वलिर्त्या पर्वतानां	११	३७	१२०	६
बहुनामान्युत्तराणि	३	१३	२६	१६
महवीनां पिता	६	१४	६२	८
वृहती परिवर्हणात्	७	१२	७५	११
ब्रह्मा देवानां	१४	१३	१४५	१२

(भ)

मद्रं वद दर्शयतो	६	५	६०	१
------------------	---	---	----	---

(म)

मनुष्यनामान्युत्तराणि	३	७	२३	१३
मन्त्रा मननाच्छ्रन्दांसि छादनात्	७	१२	७५	८
महत्वा इन्द्र वृषभो रणाय	४	८	३४	६
महत्तासोमो महिषश्चकारा	१४	१७	१४६	२३
मक्षो अर्णः सारस्वती	११	२७	११८	३
मा त्या सोमस्य गल्दया	६	२४	६६	६
मा ते राधांसि	१४	३७	१५१	११
मा नः समस्य दुदयः	५	२३	५३	१६
मा नो मित्रो वरुणो	६	३	८६	११
मा नोऽहिर्धुम्न्यो	१०	४५	१११	६
मित्रो गनान्यातयति भुवाणो	१०	२२	१०५	१७

(१८)

	अ०	खं०	पृ०	पं०
यामथर्वा मनुषिता	१३	३४	१३२	१४
यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकम्	७	३१	८१	१२
ये ते सरस्व ऊर्ध्वो	१०	२४	१०६	६
येनापावरु० तेन नो	१०	२५	१३०	२
येनापावरु० प्रत्यद्देवानां	१२	२४	१२६	१६
येनापावरु० सुरयुरिति	१२	२२	१२६	८
येनापावरु० विद्यामेपि	१२	२३	१२६	१३
यो अनिदमो दीदयत्	१०	१६	१०४	२३
यो अस्मै घंस उत वा	६	१६	६४	१
यो जात एव प्रथमो मनस्वा०	१०	१०	१०२	१६

(१९)

रथन्तु मारुतं वपम्	११	५०	१२३	१३
रथे तिष्ठन्नयति	९	१६	९२	२०
रथं मे वपसे सोम्याय	२	२५	१६	१२
रथः पिनाकमिति दण्डय	३	२१	३०	२१
रश्मिनामान्युत्तराणि	२	१५	१६	२
राक्षसगर्हं सुहवां	११	३०	११८	२४
राक्षः पुरुषो राजपुरुषो	२	३	१०	२६
रात्रिनामान्युत्तराणि	२	१८	१७	५
रुद्रादृष्टा रुद्राती श्वत्वागा०	२	२०	१७	१५

(२०)

वदन्तीवेदा गनीगन्ति	६	१८	६३	५
वनमतिर्वाक्यात०	८	१६	८६	१६
वनमो रानया नियुय	८	२०	८७	६
वनमो वीरुक्को	६	१२	६१	२०
वयः सुपर्णा उग सेतुनिद्रं	४	३	३२	१२
वयः सेतो भगिनि	४	४	४६	४

	अ०	ख०	गृ०	पं०
वसातिषु स्म चरथो	१२	२	१२४	६
वाङ्मामान्युतगणि	२	२३	१८	२०
वात आ वातु भेषजं	१०	३५	१०८	२३
वामं वामं त आदुरे	६	३१	६८	२०
वायवा याहि दर्शतेमे	१०	२	१००	७
वायुर्वा रवा	१	५	२	२३
विद्याम तस्य ते वयं	४	१८	३८	४
विद्या ह वै द्राक्षणाजगाम	२	४	११	१०
विशुन्न वा पतन्ती	११	३६	१२०	६
विधुं दद्राणं समगे	१४	१८	१४७	१
विष विमासोऽवसे देवं	१४	३२	१५०	८
विरूपास इष्टपयस्त	११	१७	११५	१६
विवृन्नान्हन्त्युत	१०	११	१०२	२४
विश्वकर्द्राकर्षो वीति चन्द्र इति	२	३	११	१
विश्वकर्मन् हविषा वायुधानः	१०	२७	१०७	१
विश्वकर्मा विमना	१०	२६	१०६	१२
विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता	१०	२५	१०६	११
विश्वानरस्य वसपति	१२	२१	१२९	३
विश्वानरो व्याख्यातः	१२	२०	१२६	२
विश्वारूपाणि मति मुचते	१२	१३	१२७	४
विष्ट्वी शमी तरणित्वेन	११	१६	११५	६
वि हि स्रोतोरसृजत	१३	४	१३७	१६
वृक्षश्चन्द्रमा भवति	५	२०	५२	१२
वृक्षस्य तु ते	१	४	२	१६
वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद्	२	६	१२	११
वृषभ मजां वर्षतीति	९	२२	६४	५
वृषाकपायि रेवति	१२	९	१२६	४
वेनो वेनते,	१०	३८	१०६	१३

	अ०	खं०	पृ०	पं०
वैश्वानरः कम्माद्वि०	७	२१	७७	२३
वैश्वानरस्य समतौ स्याम	७	२२	७८	१
* वैश्वानरीयो द्वादशरूपालो भवती०	७	२४	७९	१०
व्यचस्वतीरुर्विद्या वि श्रयन्तां	८	१०	८४	२४
व्याख्यातं दैवतं यज्ञांगञ्च	१४	१	१४१	३

(श)

शातं जीव शरदो यद्धिमानः	१४	३६	१५१	६
शं नो भवन्तु वाजिनो	१२	४४	१३५	१४
शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेव्ये०	२	२	१०	१३
शासद्विदुर्हितुर्नप्यज्ञा०	३	४	२१	१९
शुक्रं ते अन्यद् यजतं ते	१२	१७	१२८	६
शुनासीराविमां	२	४१	९८	१७
श्येनो व्याख्यातः	११	१	११२	४
श्रद्धयाग्निः समिध्यते	२	१३१	२६	१३
श्रायन्त इव सूर्ये	६	८	५९	११

(ष)

षड् भावविकारा	१	२	१	१४
---------------	---	---	---	----

(स)

स इत्तमोऽब्रयुनं ततन्वत्	५	१५	५०	१९
संवत्सरं शशयाना	९	६	९०	७
सक्तुमिव तितउना प्रगन्तो	४	१०	३४	१५
सयश्चिद् यः शवसा	१०	२९	१०७	१२
सद्यो जातो व्यभिमीत यज्ञ०	८	२१	८७	१९
सप्त रूपयः प्रतिहिताः	१२	३७	१३३	१०
सप्त युजन्ति रथमेकचक्र०	४	२७	४२	११
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो	१४	२१	१४७	१०
सप्तसिगन्नायमान आसत	१०	४७	१११	१५

	अ०	ख०	गृ०	पं०
समाज्ञाय समाज्ञात	१	१	१	५
समानमेतदुदक०	७	२३	७८	१२५
समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे	८	५	८३	१७
स मातपन्त्यभित	४	६	३३	१६
स यद्यनुरूप्यते शब्दवति	१४	६	१४२	१३
सविता यन्नै पृथिवीमरम्णा०	१०	३२	१०८	५
सविता व्याख्यात	१२	१२	१२७	२
सस्निमविन्दच्चरणे नदीगाम्	५	१	४४	४
साकञ्जाना सतथमाहु	१४	१६	१४७	६
साक्षात्कृतधर्माण् ऋषयो	१	२०	६	८
साधारणा युचराणि पट्	२	१३	१५	२
सिनीनालि पृथुष्टुके	११	३२	११६	७
मुक्तिंशुक शल्मलि विश्वरूप०	१२	८	१२५	२०
सुगा वो देवा	१२	४२	१३५	४
सुगुरसःसुहिरपय	५	१६	५२	१
सुदेवो असि वरुण	५	२७	५४	२५
सुपर्ण वस्ते भृगो	६	१६	६३	१०
सुधिते सु इचे सूते	४	१७	३७	१५
सुविदुरिव सु विज्ञायेते	१	१०	५	६
सूयवसाद् भगवतीहि भूया	११	४४	१२२	२
सूर्यस्येव वक्षथो	११	२०	११६	६
सृणयेव जर्भरी तुर्करीतू	१३	५	१३८	१
सृप्र र्सीणादिदमपीतरत्	६	१७	६३	६
सेनेव सष्टाम	१०	२१	१०५	७
सोम गावो धेनवो वावशाना	१४	१५	१४६	७
सोम मन्यते पपिवान्	११	४	११२	१५
सोम पवते जनिता	१४	१२	१४५	५
सोमस्य राज्ञ	११	१२	११४	६

	अ०	खं०	पृ०	पं०
सोमानं स्वरणं वृणुह	६	१०	६०	१४
स्तिया आपो भवन्ति	६	१७	६३	५
स्तुपेयं प्ररुवर्षत०	११	२१	११६	१३
स्तोमेन हि दिवि देवासो	७	२८	८०	२१
स्त्रियः सतीस्तां उ मे	१४	२०	१४७	१४
स्थाणुयं भारहारः	१	१८	८	११
स्यूरं राधः शताश्वं	६	२२	६५	४
स्योना पृथिवि	९	२३	६६	१८
स्वरादित्यो भवति	२	१४	१५	१५
स्वर्यन्तो नापेक्षन्त	१३	८	१३८	१९
स्वसराययहानि भवन्ति	५	४	४६	११
स्वस्तिरिद्धि प्रपथे	११	४६	१२२	१०
स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व	११	३	११२	१२

(ह)

हविर्भिरैक स्वरितः	१	११	५	११
हंसः । धर्मः । यज्ञः ।	४	११	१४४	९
हंसः शुचिपद्म०	१४	२२	१४९	१३
हविषा जारो अषां	५	२४	५३	२३
हविष्यान्तमजरं स्वर्विदि	७	२५	८०	४
हिङ्कृण्वती वसुपत्नी	११	४५	१२२	६
हिनोता नो अघ्वरं	६	२२	६५	१
हिमेनाग्निं प्रंसववारयेथाम्	६	३६	७०	८
हिरण्यगर्भः सप्तवर्चतामे	१०	२३	१०५	२३
हिरण्यनामान्युत्तराणि	१	१०	१३	२५
हिरण्यस्तूपः सवितर्यया	१०	३३	१०८	११
हृदा तष्टेपु मनसो जवेपु	१३	१३	१४०	५

अथ निरुक्ते पूर्वषट्कप्रारम्भः ॥

अथ प्रथमाध्यायः ॥



तत्र प्रथमः पादः ॥

ओ३म् ॥ समाप्तायः समाप्तातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समाप्तायं निघ-
ण्टव इत्याचक्षते । निघण्टवः कस्मान्निगमा-इमे भवन्ति । छन्दोभ्यः समाहृत्य, समा-
हृत्य समाप्तातास्ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्ते इत्यौपमन्यबो-
ऽपि वा हननार्थं स्युः समाहृता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति ॥

तद्यान्येभानि, चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि-
भवन्ति । तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि
नामानि । तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति प-
चस्तीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्च्छं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्गुण्या पक्तिरित्यद इति
सत्त्वानामुपदेशो गौरवः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते शीते व्रजति तिष्ठती-
ति ॥ इन्द्रियनित्यं घचनमौदुम्परायणः ॥ १ ॥

तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामिनरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो यो-
गश्च । इयातिमत्त्वाच्च शब्दस्याशीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं । लोके तेषां
मनुष्यवदेवताभितानं पुरुषविद्य नित्यत्वात्कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥

पद् भावविकारा भवन्तीति वाप्यायिणिर्जायतेऽस्ति विपरिणामते वर्धतेऽपक्षीयते
विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्ती-
त्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणामत इत्यवच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं वर्धन इति
स्वाङ्गाभ्युपगम्य सांयोगिकानां धार्ढानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धने शरीरेणेति वाऽप-
क्षीयत इत्येतैनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमा-
चष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥

अनोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ते यथावचनम-
भूदित्याः ॥

न निषेधा उपसर्गा अर्थाभिगदुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसं-
योगबोद्धा भवन्त्युच्चारणाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तथा एषु पदार्थः प्रादुर्भवे तं

नामाख्यातपोरर्थविकरणम् । आ इत्यर्थागर्थे ॥ परेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभि-
 मुराग प्रतीत्येनस्य प्रातिभोम्यमति मु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुस्तिवेतयो प्रातिभोम्य
 न्यप्रति विनिमद्गार्थीया उदित्येनयो प्रातिलोम्य समित्येकीभाव व्यपेत्येतस्य प्राति-
 लोम्यमन्विति मान्श्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजन परीति सर्वतोभावमधीत्यु-
 परिभावमैश्वर्य वेतमुच्चारणचानर्थान् प्राहुस्तदपेक्षितव्या ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नैगमकाण्डम् ॥ अ० १ । पा० ३ ॥

३

अथैऽपुष्टे न किञ्चैव तु किञ्चैवम् ॥ मेनि प्रतिपेधे मा कार्थीर्मा हार्थीरिति च ॥ खल्विति
च खलु कृत्वा खलु क्रममथापि पदपूरण एव खलु तद् बभूवेति ॥ शश्वदिति विचि-
कित्सार्थीयो भाषाया शश्वद्वमित्यनुष्टुप् एव शश्वदित्यस्वयं पृष्टे ॥ नूनमिति विचिकित्सा-
र्थीयो भाषायाभुभयमन्वभ्याय विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणार्थः ॥ अगस्त्य इन्द्राय हविर्नि-
रुध्य मरुदभ्य सम्पदित्साञ्चकार स इन्द्र एत्य परिदेवयञ्चक्रे ॥ ५ ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेदं यदद्भुतम् । अन्यस्य
चित्तमभिसञ्चरेयमुनाधीतं वि नश्यति ॥ अ० १ । १७० । १ ॥

न नूनमस्त्यद्यनन नो एव श्वस्तनमथास्मिन्श्वि । दुरित्यहनोर्नामधेयं द्योतत
इति सत । श्व उपाशसनीय काजो ह्यो हीन काज । कस्तद्वेदं यदद्भुतम् । कस्तद्वेदं
यदद्भुतमिदमपीतरद्वद्भुतमभूतमिवाऽन्यस्य चित्तमभिसञ्चरेयमभिसञ्चार्यः यो ना-
नेयश्चित्तं चेतनहताधातु विनश्यतीत्यप्याध्यात विनश्यत्याध्यातमभिप्रेतम् । अथापि
पदपूरण ॥ ६ ॥ २ ॥

नून सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा
मघोनी । शिखा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वेदम
विदधे सुवीराः ॥ अ० २ । ११ । २१ ॥

सा ते प्रतिदुग्धा वरं जरित्रे । वरो वायितभ्यो भवति । जरिता गरिता । दक्षिणा
मघोनी मघवती मघमिति धननामधेय महतर्दानकर्मणो दक्षिणा दत्त समर्धयतिकर्मणो
व्युद्ध समर्धयतीत्यपि वा प्रदक्षिणागमनाद् दिशमभिप्रेत्य दिग्धस्तप्रकृतिदक्षिणो
हस्तो दत्तदत्तसाहकर्मणो दाशतर्वा स्याद् दानकर्मणो हस्तो हस्ते प्रागृहने । ददि
स्तोतृभ्य कामान्माग्यानिन्हीर्गस्मानतिहाय दा भगो नोऽन्तु । बृहदेन स्वे न-
दने भगो । भजत् बृहदिति महतो नामधेय ऋग्विद् भानि । धीरवन्त कल्याणधीरा
ता वीरो वीर्यत्यमिद्वान्वतर्वा स्याद्गन्धिमणो वीर्यतर्वा । सोमिति परिग्रहार्थ
यो वा पदपूरणो वा ॥

प्र सीमादित्यो अस्तजत् ॥ अ० २ । २८ । ४ ॥

प्रास्तजदिति वा प्रास्तजस्तस्येत इति वा । नि सीमत सुरुचो वन आररिति च ।

नामाख्यातयोरर्थविकरणम् । आ इत्यर्वागर्थे प्र परेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभि-
सुरणं प्रतीत्येतस्य प्रातिशोम्यमिति सु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुस्तिवेतयो. प्रातिलोम्यं
न्यत्रेति विनिमद्धार्याना उदित्येतयो प्रातिलोम्यं समित्येकीभाव व्यपेत्येतस्य प्राति-
लोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति संमगमुपेत्युपजन् परीति सर्वतोभावमधीत्यु-
परिभावमेश्वर्यं वैतमुच्चार्यचानर्थान् प्रादुस्तत्पेक्षितव्या ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अथ निपाता उक्त्वावचेत्त्वर्थेपु निपतन्त्यप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंमहार्थेऽपि पदपूरणा ॥

तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीति । इति भाषाया चान्वध्यायं चाग्निरिषेन्द्रावेति
नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवर्ममसतेति (ऋ० १० । ८६ । १)
प्रतिषेधार्थीय पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदार्सा न सुरायामित्युपमार्थीय
उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते । चिदित्येषोऽनेककर्मोचायश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजा-
याम् (आचार्यं कस्मादाचार्यं आचारं प्रादृश्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति धा) ।
दधि चिदित्युपमार्थे । कुत्मायाश्चिदाहृत्यगुत्तिसने । (कुत्मार्यां बुनेषु सीदन्ति) ।
नु इत्येषोऽनककर्मदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे । कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे नन्वेतद-
कार्षीदिति चाथाप्युपमार्थे भवति ॥

बुद्धस्य नु ते पुरुहून् ब्रूयाः ॥ ऋ० ६ । २४ । ३ ॥

बृहत्स्येव ते पुरुहून् शाखा ब्रूयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखा रशयाः
शपनोर्तेयाः ॥

अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह निज्ञायते नत्वौद्देशिकमिदं विमहेषु पृथक्त्वात्समर्प-
पर्समह । चेति समुच्चयार्थं उभाभ्यां सम्प्रयुज्यतः इहं च त्वं च वृषहन्ति (ऋ० ८ ।
६० । ११) । एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकार । वेति विचारणार्थे । इन्ताहं
पृथिवीमिमां निदधानीह वेद वे (ऋ० १० । ११६ । ६) त्वथापि समुच्चयार्थे
भवति ॥ ४ ॥ १ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा स्वेति (य० ६ । ७) । अह इति च ह इति विनिमद्धार्यायो पूर्व्या
संप्रयुज्येते । अयमुद्देशं करोत्वयमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीति । अथाप्युक्तं एतस्मि-
न्नेवार्थं उत्तरेण । मृगमे वदन्ति सत्यमु त वदन्तीत्यथापि पदपूरणा इदमु तदु ॥ हीत्येषो-
ऽनेककर्मदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे कथं हि व्याकरिष्य-
तीति पुरायाम् ॥ इति विचारणार्थं एवं क्लेशित्यथापि न ननु इत्येताभ्यां सम्प्रयु-

नैगमकाण्डम् ॥ अ० १ । पा० ३ ॥

३

क्यनेऽगुष्टे न किञ्चैव तनु क्रियेत् ॥ मेनि प्रतिषेधे मा कार्पीर्मा हार्पीरिति च ॥ खल्विति
चैखलु कृत्वा सतु क्रतमथापि पदपूरण एव खलु तद् बभूविति ॥ शश्वदिति विचि-
क्रित्सार्थीयो भाष या शश्वद्वमित्यनुष्टु एव शश्वदित्यस्वयं पृष्टे ॥ नूनमिति विचिकित्सा-
र्थीयो भाषायामुभयमन्वध्याय विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च । अगस्त्य इन्द्राय हविर्नि-
रूप्य मरुद्भ्य सम्प्रदित्साञ्चकार स इन्द्र एत्य परिदेवयाञ्चके ॥ ५ ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

न नूनमस्ति नो श्व कस्तद्वेद यदद्भुतम् । अन्यस्य
चित्तमभिसञ्चरेद्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ अ० १ । १७० । १ ॥

न नूनमस्त्यद्यनन नो एव श्वस्तनमथास्मिन् यपि । शुरित्यहनोर्नामधेय द्योतत
इति सन । श्व उपाशसनीय काळो ह्यो हीन काळ । कस्तद्वेद यदद्भुतम् । कस्तद्वेद
यदद्भुतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिवान्यस्य चित्तमभिसञ्चरेद्यमभिसञ्चार्यन्त्यो ना-
नेपश्चित्त चेन्नरुताधात विनश्यतीत्यप्याध्यात विनश्यत्याध्यातमभिप्रतम् । अथापि
पदपूरण ॥ ६ ॥ २ ॥

नून सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा
मघोनी । शिवा स्तोतृभ्यो माति धर्मभगो नो बृहद्वदेम
विदधे सुवीराः ॥ अ० २ । ११ । २१ ॥

सा ते प्रतिदुग्धा वरं जरित्रे । वरो वरयितव्यो भवति । जरिता गरिता । दक्षिणा
मघोनी मघवती मघमिति घननामधेय महतर्दानकर्मणो दक्षिणा दत्तते समर्धयतिकर्मणो
व्युद्ध समर्धयती यपि वा प्रदक्षिणागमनाद् दिक्षमभिप्रत्य दिग्घस्तप्रकृतिदिग्घो
हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतर्वा स्याद् दानकर्मणो हस्तो ह ते प्राशुर्हने । ददि
स्तोतृभ्य कामान्माग्मानिदहीर्मास्मानतिहाय दा भगो नोऽगु । बृहद्वदेम ह्ये-
वने भगो । भजत् बृहदिति महतो नामधेय परिवृद्ध भवति । वीरवन्त कल्याणवीरा
वा वीरो वीर्ययति । वेतेर्वा स्याद्गतिर्मणो वीरयतेर्वा ॥ सीमिति परिग्रहाद्वि-
यो वा पदपूरणो वा ॥

प्र सीमादित्यो अस्तजत् ॥ अ० २ । २८ । ४ ॥

प्रास्तजदिति वा प्रास्तजत्सर्वत इति वा । वि सीमत सुरुचो वन आपरिति च ।

(य० १३।३) व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुह आदित्यश्मयः सुरोपनात् । अपि वा सीमेत्येत-
दनर्थकमुपबन्धमाददीत् पञ्चमीकर्मणं सीम्नः सीमत् सीमातः मर्यादातः । सीमा म-
र्यादा विपीव्यति देशाविति ॥ त्व इति विनिमद्धार्यायं सर्वनामानुदात्तमर्धनामेत्येके ॥ ७॥२॥

**ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्व-
रीषु । ब्रह्मा त्वो वदन्ति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत
उ त्वः ॥ ऋ० १० । ७१ । ११ ॥**

इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्हीतार्चनी ।
गायत्रमेको गायति शक्वीपूङ्गात्ता । गायत्रं गायतेः स्तुतिवर्मणाः - शक्यं ऋचः
शक्नोतेस्तदाभिर्बृत्रमशकदन्तु तच्छक्वीणां शक्वीत्वमिति विज्ञायते । ब्रह्मेको
जाते जाते विद्यां वदन्ति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्व वेदितुमर्हति । ब्रह्मा परिशुद्धः श्रुततो ब्रह्म
परिशुद्धं सर्वतः । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युर्ध्वर्युर्ध्वर्युर्ध्वरं युनक्त्यध्वरस्य
नेताध्वरं कामयत इति वापि बाधीयाने गुरुपबन्धोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्द्विसा-
कर्म तत्प्रतिषेधः ॥ निपात इत्येके तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम रयाद् दृष्टव्यं तु
भवत्युत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्वं विसस्य इति चतु-
र्थ्यामथापि प्रथमाधुवचने ॥ ८ ॥ ३ ॥

**अक्षरवन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।
आदन्नासं उपकुक्षासं उ त्वे हूता इव स्नात्वा उ त्वे ददृशे ॥
ऋ० १० । ७१ । ७ ॥**

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेरगकेरित्याप्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इव
भवत इति ह विज्ञायते । कर्णाः कृन्ततेर्निद्रुक्षद्वारो भवत्यृच्छतेरित्याप्रायणं ऋच्छ-
न्तीव ते ददन्तामिति ह विज्ञायते । मनसां प्रजवेष्वसमा बभूवुगस्यदृष्ट्वा अपर
उपकृष्टदृष्ट्वा अपरे । आस्यमस्यतेरास्यन्दत एनदन्नमिति वा । दृष्टं दृश्यतेः सवति-
वर्मणो दास्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति । प्रस्नेया हूता इवैके ददृशिरे प्रस्नेयाः स्ना-
नाहं हूतो हूततेः शब्दकर्मणो हूतादतेर्वास्याच्छीतीभाषकर्मणः । अद्यापि समुच्चयार्थं
भवति पर्याया इव त्वदाभिनमाभिनं च पर्यायाश्चेति ॥

अग ये प्रवृत्तेऽर्थेऽभिनाक्षरेषु ग्रन्थेषु वाच्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते
मितान्तरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ॥ ६ ॥ ४ ॥

निष्ठवक्त्रासंश्चिद्विन्नरो भूरिं तोकावृकादिं च ।

विभ्यम्यन्तोऽववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥

शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा ॥

एमेनं सृजता सुते ॥ अ० १ । ६ । २ ॥

आसृजतेनं सुते ।

तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ अ० ६ । ६१ । १४ ॥

तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयो गिरो गृणातेः ॥

अयमुं ते समतसि ॥ अ० १ । ३० । ४ ॥

अयं ते समतसि । इतोऽपि दृश्यते । सु विदुरिष । विज्ञायेते इव ॥

अथापि नेत्येषु इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते ॥ १० ॥ ५ ॥

हविर्भिरैकैस्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम ॥

नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नारिमन्त्रमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा । अथापि न चेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न चेन्मुगं पिबन्तीति । सुरा मुनोते । एवमुक्त्वाद्यवेष्टयेषु निपतन्ति । त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥ ६ ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नेरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैद्याकरणानां चैके । तद्यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादेशिवेन गुणोनाग्वितौ स्याता संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्चः पुरुषो-दस्तीति । अथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः ५ अथ तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्यं कश्चाध्वानमग्न्युवीताश्च ॥ वचनीयः स्यात्कृत्स्नितृन्त्यातृणां तदथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्विर्भावैः सम्प्रयुज्येत तावद्भूतो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात्तत्रैवं स्थूणा दूरशया वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १२ ॥ ११ ॥

अथापि य एषां न्यायवान्दार्मनामिक. संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्यु-
स्तथैनान्याचरन्निपुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीग्नष्टेत्यर्थं तर्दनमिति तृणम् । अथापि
निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथमात्पृथिवीत्याहु. क एनामप्रथमिप्यतिक्रमाधा-
रश्चेति । अधानन्विनेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्य पदेनगार्धान्तसञ्चस्कार शाकटायन
एने. कारितं च यकारादि चान्तस्मृगमस्ते. शुद्धं च सकारादि च । अथापि सत्वपूर्वो
भाव इत्याहुरपरस्माद्वात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति । तदेतन्नोपपद्यते ॥ १३ ॥ २ ॥

यथो हि नु वा एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादेशिजन गुणेनान्वितो स्यातां
सर्व प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति । यथो एतद्य पञ्च तत्कर्म कुर्या-
त्सर्वं तत्सत्य तथाचक्षीग्निति पर्याप्त समानकर्मणा नामधेयप्रतिज्ञम्भमेकेषा नै-
केषा यथा तत्ता पन्नित्राजको जीवनो भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्त । यथो एत-
द्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युन्मथेनान्याचक्षीग्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्येकप-
दिका यथाव्रततिर्दमूना ज द्य आदृगारो जागरूको दर्बिहोमीति । यथो एतन्निष्प-
न्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः प्रत्य-
नात्पृथिवीत्याहु क एनामप्रथमिप्यतिक्रमाधारश्चेत्यथ वै दर्शनेन पृथुप्रथिता चेदप्य-
न्यैरथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते । यथो एतत्पदेभ्य. पदेनगार्धान्तसञ्च-
स्कारेति योनऽन्विनेऽर्थे सञ्चस्कार स तेन गद्य. सैपा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा इति ।
यथो एतदपरस्माद्वात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पर्याप्त. पूर्वोत्पन्नान् सत्त्वा-
नामपरस्माद्वात्नामधेयप्रतिज्ञम्भमेकेषा नैकया यथा विज्जादो जम्बचूडक इति ।
बिल्व भरणाद्वा भेदनाद्वा) ॥ १४ ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥



अथ पञ्चमः पादः ॥

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्का-
रोद्देशस्तदिदं विद्यास्थान व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकं च । यदि मन्त्रार्थप्र-
त्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेतेनोपहितव्यम् । नियतार्थो
युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथस्वेति
प्रथयति (स० १ । १ । ६ । ८) । प्रोहाणीनि प्रोह्ययाप्यनुपपन्नार्था भवन्त्योपधे
त्रायस्वेनम् (य० ४ । १ । ६ । १५) । स्वधिते यैनं हिंसी (य० ४ । १ । ६ । १५) -
रित्याह हिंसन् । अथापि विप्रतिपिद्धार्या भवन्ति ।

एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः ।

असङ्ख्याता सहस्रांशु य रुद्रा अधिभूम्याम् ॥ य० १६।५४ ॥

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे ॥ ऋ० १०।१३३।२ ॥

शतं सेना अजयत्माकमिन्द्र इति ॥ ऋ० १०।१०३।१ ॥

अथापि जानन्त सम्प्रेष्यत्यगने सगिभ्यमानागानुमूही (श० १।३।२।३)-
त्यथाप्याहादिति सर्वमित्यदितिर्द्यौर्दितिरन्तरिक्षमिति (ऋ० १।८६।१०)। त्वुपरि-
ष्ट ५०७ य याम । अथाप्यविदेषट्ठार्था भवन्त्यस्यस्यादृशिमञ्जारयायि काशुरिति ॥
१५ ॥ १ ॥

अथवन्त शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्ध यद्रूपसमृद्ध यत्तर्म द्रियमाणमू-
न्यजुर्गभिर्नदतीति च प्राक्षणात् । त्रैलोक्यं पुनर्नष्टमिति । यथो एतन्नित्यतवाचो युक्त
यो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकव्येतद्यथेन्द्राग्ना पितापुत्राविति । यथो एतद्
प्राक्षणात्न रूपसम्पन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवाद स भवति । यथो एतदनुपपत्तार्था
भवन्तीत्याम्नायूनचनादर्हिसा प्रतीयेत । यथो एतद्विपनि पदार्था भवन्तीति लौकिक
व्येतद्यथा सप्तलोड्य ब्रह्मणोऽमित्रो गजेति । यथो एतज्जानन्त सम्प्रेष्यतीति
जानन्तमभिवाद्यते जानन्ते मधुपर्क प्राहति । यथो एतद्विदिति सर्वमिति लौकिकव्य-
येतद्यथा सर्वरसा अनुपाप्ता पानीयमिति । यथो एतद्विपपत्तार्था भवन्तीति नैप स्था-
ण रपगधो यदेतमन्धा न पश्यन्ति पुरुषापगध स भवति यथा जानपदीषु विद्यात्
पुरुषविशयो भवति पारोक्ष्यवित्सुतु खलु वेदितृषु भूयो विद्य प्रशस्यो भवति
॥ १६ ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यत ।

अवसाय पद्वते रुद्र मृळेति ॥ ऋ० १०।१६६।१ ॥

पद्वद्वस गाय पथ्यदनमृतेर्गत्यर्थस्यासो नामकरणास्तस्मान्नावगृह्णन्ति ।

अवसायाश्चमिति ॥ ऋ० १।१०४।१ ॥

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति ।

दूतो निर्ऋत्या इदमाजगामेति ॥ ऋ० १०।१६५।१ ॥

परुषम्यर्थपेक्षा वा षष्ठ्यर्थपेक्षा वाकारान्तम् ।

परो निर्मृत्त्या आ चक्षेति ॥ ऋ० १० । १६४ । १ ॥

चतुर्थ्यर्थप्रेषैकारान्तम् ॥ परः सन्निकर्षः संहिता (पा० १ । ४ । १०६) पद-
प्रकृतिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ॥

अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद् व्युत्पिङ्ग-
क्षा अत्र स्म इति ।

इन्द्रं न त्वा शुवसा देवता वायुं पृणन्तीति ॥ ऋ० ६ । ४ । ७ ॥

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ।

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वेति ॥ ऋ० १० । ८४ । २ ॥

तथाग्निमन्यवे मन्त्रे त्विषिनो ज्वलितस्त्विषित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवति ॥
अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥ २१ ॥

स्थानुरयं भारह्वारः क्लिप्ताभूदधीत्य वेदं न विजानाति
योऽर्थम् । योऽर्थं ज्ञ इत्सुकर्त्तुं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानवि-
धूतपाप्मा ॥

यद्युद्गीतमविज्ञातं निगदेनैव श्रव्यते ।

अनङ्गाविव शुक्लैधो न तु ज्वलति कर्हिचित् ॥

स्थाणुस्तिष्ठतेरयोर्ज्ञैररण्यस्थो वा ॥ १८ ॥ २ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुने त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वग्ने तन्वं विसस्ते जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

ऋ० १० । ७१ । ४ ॥

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्थम् ।
अप्येकस्मै तन्वं विसस्ते इति स्वर्मात्मानं विदुर्गुणे । ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वा-
चोपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्या-
णवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एतां पश्यति स शृणोतीत्यर्थं प्रशंसा ।
तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १६ ॥ ३ ॥

उत त्वै सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अधेन्वा
चरति माययैष वाचं शुश्रुवा अफलाभं पुष्पाय ॥ अ० १० । ७१ । ५ ॥

अप्येकं वाक्सरूपे स्थिरपीतमाहु रममाण विपीतार्थं देवसरूपे रमणीये स्थान इति
वा विज्ञातार्थं यन्नाप्नुवन्ति वाग्नेयेषु पञ्चवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मायया वाक्प्रति-
रूपया नाऽस्मै कामान् दुग्धे वारदोह्यान्देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान्भवत्स्वफला-
मपुष्पामित्यफला स्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किञ्चिदपुष्पफलेति द्वार्थं वाच पुष्प-
फलमाह । यज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा ॥ १

साक्षात्कृतधर्माणां ऋषयो यभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मस्य उपदेशेन मन्त्रा-
न्तस्मप्रारुपदेशात् ग्लायन्तोऽवरे विलमग्रहणयेम ग्रन्थं समाम्नासिपूर्वेदं च वेदाङ्गा-
नि च । (विलमं विलम भासतमिति वा) ॥ एतावन्तं समानकर्मणो धातव ।
(धातुर्द्धाते) । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानम् । नै-
घण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति । तद्यदभ्युदेयते मन्त्रे निपतसि- नैघण्टुकं तत् ॥

अश्वं न त्वा पार्वन्तम् ॥ अ० १ । २७ । १ ॥

अश्वमिव त्वा याज्ञावन्तं वाजा दंशवारणार्था भवन्ति दशो दशते ।

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥ अ० १ । १५४ । २ ॥

मृग इव भीम कुचरो गिरिष्ठा । मृगो माहर्गतिजर्मणो भीमो विन्ध्यत्यस्माद्धी-
मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिजनं ह्रस्वतमथ चदेवताभिधानं धार्यं न चरती-
ति । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरि पर्वत समुद्गीर्णो भवति पर्ववान्पर्वत पर्व पुन पृष्ठाते.
प्रीयातेवार्धमासपर्व देवानस्मिन्प्रीयन्तीति तत्प्रवृत्तीतरत्सन्धिसामान्यामेघस्थायी मे-
घोऽपि गिरिरेतस्मादेव ॥ तथानि नामानि प्राधान्यस्तुतीर्णा देवतानां तद्देवतमित्याच-
क्षते तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि नैगमानीह ॥ २० ॥ ४ ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

अथ द्वितीयाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

अथ निर्वचनम् । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ श्यातां तथा तानि निर्भूयादथानन्वितेथेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षित केनचिद्बुत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्भूयान्नस्वेव न निर्भूयान्न संस्कारमात्रियेत विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वाल्लोपो भवति स्तः सन्तीत्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वागतमित्यथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीत्यथापि वर्णलोपो भवति तस्वा यामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तृच इत्यथाप्यादिविषययो भवति ज्योतिर्धनो विन्दुर्वाट्य इत्यथाप्याद्यन्तविषययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्कित्यथाप्यन्तज्यापत्तिर्भवति ॥ १ ॥

आघो मेघो नाघो गाघो वधूर्मध्विति । अथापि वर्णोपजन आस्थद् द्वारो भरुजेति । तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धा तु भजति सद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपविषादधिपेक्षत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतद्वृत्तिर्मृदुः पृष्ठु पृषनः कुणारुमित्यथापि भाषिरेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते वमूनाः क्षेणसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका वष्णा घृतमिति । अथापि प्रकृतय एवैतेषु भाष्यन्ते विकृतय एतेषु । शवतिर्गातिर्कृमा कम्बोजेभ्येन भाष्यते । (कम्बोजाः कम्बजभोजाः कमनीयभोजा वा, कम्बजः कमनीयो भवति) । विकारमस्यायेषु भाष्यन्ते शब्द इति । दातिर्लवणार्थं प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु । एषमेकपदानि निर्भूयात् ॥

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वमु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्भूयाद् दण्ड्यः पुरुषोदण्डपुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणोऽकूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते दमनादित्योपमन्यवो दण्डमस्याकर्पतेति गर्हायाम् । कदया रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गांहतेः कस इति नामकरणः खयातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमभिमन्यमानमिति कपतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यवत्तो बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा, राजते. पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तर्गपुरुषमभिप्रेत्य ।

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नास्तीत्यो न ज्या-
योऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो द्विवि तिष्ठत्येकस्ते-
नेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ तैत्ति० आ० प्र० १० ॥

इत्यपि निगमो भवति । विश्वकद्राकूपो वीति चक्र इति श्वगतो भाष्यते द्रातीति
गतिकुत्सना कद्रातीति द्रातिकुत्सना चक्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासस्तदस्मिन्न-
स्तीति विश्वकद्र । कल्याणवर्णरूप कल्याणवर्णस्येवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भवति
वर्णो वृणोति रूपं रोचते । एवं तद्धितसमासानिर्भूयात् । नैकपदानि निर्भूयान्नावै-
याकरणाय नानुपसन्नायानिदंविदे वा । नित्य एविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु नि-
र्भूयाद्यो वाऽऽज विज्ञातुं स्यान्मेधाविने सपरिने वा ॥ ३ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमा जगाम गोपाय मा शेवधि-
ष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्य-
वती तथा स्याम् ॥

य आनृणत्त्यवितथेन कर्णविदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्र-
यच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कत-
मच्छनाह ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा
कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न
भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । य-
स्तेन द्रुह्येत्कतमच्छनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

इति । निधि शेवधिरिति ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यदूरं गता भवेति यद्यास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वीकारो नागक्त्याः । अद्यापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव । अथाप्यस्यां तादृतेन

कृत्स्नवसतिगमा भवन्ति । गोभिः श्रीर्णीत मत्सरम् (ऋ० ६ । ४६ । ५) इति पयस् ।

मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृत्तिकर्मणो मत्सर इति खोभनामाभिगमत् एनेन धनं भवति ।

पयः पिशतेर्वा प्यायतेर्वा । क्षीरं चरतेर्घसेर्वेरो नामकस्या वशीरमिति यथा । अंशुं दुहन्तो

अध्यासते गवि (ऋ० १० । ६४ । ६) इत्यधिपत्य चर्मणः । अंशुः शमष्टमात्रो

भनत्यननाय शं भवतीति वा । चर्म चरतेर्घोच्युत्तं भवतीति वा । अद्यापि चर्म च श्लेष्मा

च । गोभिः सन्नद्धो आसि धीलयस्व (ऋ० ६ । ४७ । २७) इति रथस्तुतो । अद्यापि

स्नाव च श्लेष्मा च । गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता (ऋ० ६ । ७५ । ११)

इतीपुरस्तुतो । ज्यापि गौरुच्यते गव्या चेत्तादृितमथ चेन्न गव्या गमयतीपूनिति ॥ ५ ॥ १ ॥

वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुषादः ॥

ऋ० १० । २७ । २२ ॥

वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो ब्रध्नादृन्वा चां तिष्ठतीति वा । चा क्षिपतेर्निवा-

सकर्मणः । नियतामीमयद्गौः शब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मा । ततो वयः प्रप-

तन्ति पुरुषानयनाय । धिरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः । अद्यापीपुनामेह भवत्ये-

तस्मादेव । आदित्योऽपि गौरुच्यते ॥

उतादः परुपे गवि ॥ ऋ० ६ । ५६ । ३ ॥

पर्ववनि भास्वतीत्यौपमन्यवः । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रिगसं प्रति दीप्यते तदे-

वेनोपेक्षितममादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुपुष्पः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व (ऋ०

१८ । ४०) इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति तदु-

परिष्ठाद् व्याख्यायामः । सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यते ॥ ६ ॥ २ ॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गर्मध्वे यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह

तदुरुगायस्य वृष्णः परसं पदमवभाति भूरि ॥ ऋ० १ । १५४ । ६ ॥

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहुनो

नामधेयम्भवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृङ्गातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति या

शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्य-

स्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेस्तन्निवानात्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसा-
मान्यादितराणि पदानि । एवमन्येषामपि सत्यानां सन्देहा विद्यन्ते तानि चेत्समान-
कर्मणि समाननिर्वचनानि जानाकर्मणि चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानि ।
इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्बनुकान्तानि । तत्र, निर्झृतिर्निरमणादच्छतेः कृ-
च्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिह्यते तयोर्विभागस्तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥ ३ ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिबु
तस्मात् । स मातुर्योनो परिवीतो अन्तर्वहुप्रजा निष्कृति-
मा विवेश ॥ अ० १ । १६४ । ३२ ॥

यहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परित्राजकार्षणमेति नैरुक्ता य ई चकारेति करो-
ति किरती सन्दिग्धो वर्पकर्मणा न सोऽस्य वेद मध्यमः स एवास्य वेद मध्यमो यो
ददर्शादित्योऽपहितं स मातुर्योनौ मातान्तरिकं निर्मायन्तेऽस्मिन्भूतानि योनिरन्तरिक्षे
महानवयवः परिवीतो वायुनायमपीतरो योनिरेतस्मादेव परियुतो भवति । यहुप्रजा
भूमिमापद्यते वर्पकर्मणा । शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देयता जानातीति ॥
तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिपाणि त्वेति । सास्मा
एतामृचमादिदेशैषा मद्देवतेति ॥ ८ ॥ ४ ॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभिवृत्ता मिमाति मायुं ध्वंस-
नावधि श्रिता । सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भव-
न्ती प्रति वज्रिमौहत ॥ अ० १ । १६४ । २६ ॥

अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दं करोति मायुमिवादि-
त्यमिति वा वागेपा माध्यमिका ध्वंसने मेघेऽधिश्रिता सा चित्तिभिः परमभिर्नैर्नि-
करोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ति प्रत्यूहते वज्रिम् । वज्रिरिति रूपनाम वृणोतीति सतः । य-
पेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते ॥ ६ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । हिरण्यं कस्माद्विद्यत आयम्यमानमिति वा द्वियते

जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः ॥

अन्तरिक्षानामन्युत्तराणि षोडशं । अन्तरिक्षं कस्मादन्तरा ज्ञान्तं भवत्यन्तर्गमे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा । तत्र समुद्र इत्येतत्पार्विवेन समुद्रेण सन्दिह्यते । समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः सम्मोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुनत्तीति वा । तयोर्विभागः । तत्रेतिहासमाचक्षते-देवापिश्चाष्टिपेणः शान्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवुः स शान्तनुः कनीयानभिपेचयाव्यक्ते देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शान्तनोराज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षं तमूचुर्वाह्यया अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिपेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शान्तनुर्देवापि शिशिका राज्येन तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽस्त्रानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥ १ ॥

**आष्टिपेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वा-
न् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्षा अभि ॥
ऋ० १० । ६८ । ५ ॥**

आष्टिपेण ऋष्टिपेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा । सेना सेश्वरा समानगतिर्वा पुत्रः पुरु प्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा । होत्रमृषिर्निषीदन्नुपिर्देशनात्तरतोमा-
न्ददेशेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनोस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्पत षष्ठपपोऽभवंस्नह-
पीष्णामृषित्वमिति बिज्ञायते । देवापिर्देवानामपत्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां कल्याणो मतिं चिकित्वाश्चेतनवान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमुत्तरं वद्धततो भवत्यधरोऽधोरः अधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रनिषिद्धा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ११ ॥ २ ॥

**यदेवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्न
दीधत् । देवश्रुतं वृष्टिवर्निं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा
अपच्छत् ॥ ऋ० १० । ६८ । ७ ॥**

शान्तनुः शं तनोऽस्तित्रि वा शमस्मै तन्वा अस्तिवति वा । पुरोहितः पुरः एनं द-
धत् । होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायद् देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति वृष्टिवर्निं वृष्टि-
याचिनं रराणो रात्रिगन्धस्तो बृहस्पतिर्ब्रह्मासोत्सोऽस्मै वाचमयच्छद् बृहदुपव्याख्या-
तम् ॥ १२ ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च । यानि त्वस्य प्राधान्येनोपगृह्या-
त्तानि व्याख्यास्यामः । आदित्यः कस्मादादत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषामादीप्तो
भासेति वादितेः पुत्र इति वा । अल्पप्रयोगं त्वस्येतदार्चभ्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्य-
मादितेयमदितेः पुत्रम् । एतन्म्यासामपि देवतानामादित्यप्रदादाः स्तुतयो भवन्ति
तद्यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दत्तस्य भगवत्यांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः ।

आदित्या दानुर्नस्पती ॥ अ० १ । १३६ । ३ ॥

दानपती । अपापि मित्रस्यैकस्य ।

प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्त्रान्यस्त आदित्यं शिञ्जति
व्रतेर्न ॥ अ० ३ । ५६ । २ ॥

इत्यपि निगमो भवत्यथापि वरुणास्यैकस्य ।

अथा वयमादित्यं व्रते तव ॥ अ० १ । २४ । २५ ॥

व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सत इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव
वृणोतीति सतोऽन्नमपि व्रतमुच्यते यदावृणोति शरीरम् ॥ १३ ॥ १ ॥

स्वरादित्यो भवति सु अरण्यः सु ईरणः स्पृतो रसान्त्स्पृतो भासं ज्योतिषां स्पृतो
भासेति वैतेन द्यौर्व्याख्याता । पृथिरादित्यो भवति प्रारुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः
संस्पृष्टा रसान्त्संस्पृष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासेति वाय द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः
पुण्यकृद्भिश्च । नाक आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽथ
द्यौः कमिति सुखनाम तत्प्रतिपिद्वं प्रतिपिध्येत ॥

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च नाकम् ॥

न वा अमुं लोकं गतवते किं चनामुखं पुण्यकृतो ह्येनं तत्र गच्छन्ति ॥

गौरादित्यो भवति गमयति रसाम् गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ द्यौर्यत्पृथिव्या अधिदूरं
गता भवति यच्चास्यां ज्योतीषि गच्छन्ति । विष्टवादिद्यो भवत्याविष्टो रसानाविष्टो
भासं ज्योतिषामाविष्टो भासेति वाय द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नभ आ-
दित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा । अन एव स्याद्विप-
रीतो न न भातीति वैतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ॥

रश्मिनामान्युत्तराशि पञ्चदश । रश्मिर्यमनात्तेषामादितः साधारणानि पञ्चा-
श्वरश्मिभिः ॥

दिङ्नामान्युत्तराश्वष्टौ । दिशः ऋष्माद् दिशोऽगसदनादपि दाभ्यशानात् । तत्र
काष्ठा इत्येनदनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति काष्ठा दिशो भवन्ति कान्त्या स्थिता
भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीत्रैतरे कान्त्या स्थिता भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठोच्यते
कान्त्या स्थितो भवत्याज्यन्तोऽपि कोष्ठोच्यते कान्त्या स्थितो भवत्याऽऽपोऽपि काष्ठा
च्यन्ते कान्त्या स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् ॥ १५ ॥ १ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरी-
रम् । वृत्रस्य निगपं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम् आ शंयदि-
न्द्रशत्रुः ॥ ऋ० १ । ३२ । १० ॥

वृणोतेर्वा वर्धनेर्वा वर्धतेर्वा । यद्वृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यद्वर्धते तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यद्वर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ १७ ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाऽध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः । रात्रिः कस्मात्परमयति भूतानि नक्तंचारी-
त्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति रातेर्वा स्याद् दानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः ॥

उपो नामान्युत्तराणि षोडश । उपाः कस्मादुच्छसीति सस्या रात्रेरपरः काज-
स्तस्या एषा भवति ॥ १८ ॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अर्जनिष्ट-
विभवा । यथा प्रसूता सवितुः स्रवाय एवा राज्युपसे योनिमा-
रैक् ॥ ष्ट० १ । ११३ । १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमचित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विमूततमे यथा
प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं राज्युपसे योनिमरिचस्थानम् । स्त्रीयोनिर-
मियुत एनां गर्भः । तस्या एषापरा भवति ॥ १९ ॥ २ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैर्गु कृष्णा सदनान्यस्याः ।
समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिन्वाने ॥ ष्ट०
१ । ११३ । २ ।

रुशद्वत्सा सूर्य्यवत्सा रुशदिति वर्णानाम रोचतेर्ज्वलतिर्कर्मणः । सूर्य्यमस्या वत्स-
माइ साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेरिचत्कृष्णा सदनान्य-
स्या कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्ण कृष्यतेर्निष्ठो वर्णः । अथेने संस्तौति समानबन्धू
समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्यावितीतरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं
चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तथा सह चरत इति स्यादामिन्वाने
आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं बुद्ध्या ॥ अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश । अहः कस्मा-
दुपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि । तस्यैव निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ॥ २० । ३ ॥

चाहंश्च कृष्णमहरज्जुनं च वि वर्तेते रजसी देव्याभिः ।
 वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिपाग्निस्तमोसि ॥
 ऋ० ६ । ६ । १ ॥

अदृश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरज्जुनं विवर्तेते रजसी देव्याभिर्वेदितव्याभिः ।
 प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इत्येवमादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजावाहन्नग्निज्यो-
 तिषा तमोसि ॥

मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् । मेघः कस्मान्मेहनीति सतः । आ उपर उपर
 इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनानिभिः । उपर उपर मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्-
 आप्युपगता आप इति वा । तेषामेषा भवति ॥ २१ ॥ ४ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्मकुन्तत्रादेवांमुपरा उवायन् ।
 त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपां वा पृथुकं बहत्तः पुगीषम् ॥ ऋ० १० ।
 २७ । २३ ॥

देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिना देवगणाः । प्रथम इति मुख्यनाम
 प्रथमो भवति । छन्तत्रमन्तरिषां विर्चनं मेघानां विरक्तनेन मेघानामुदकं जायते ।
 त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा । पृथिव्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षेरोपधीः पाचयन्त्य-
 नूपा अटनपन्ति लोहान्स्वर्जन स्तेन कर्मणा । अयमपीतरोऽनूप एतस्मादेवानूप्यत
 उदकेनापि वाज्यानिनि स्थापय्या प्रागिति तत्यानूप इति स्थापय्या प्राचीनमिति-
 वा पृथुकं पदम् । पुगीषम् । वाज्यादित्य उदकं पृथुरपित्युदकनाम द्रवीदेवां शब्द-
 कर्मणो भूगतेनां पुगीषम् पृथुने पूगेः ॥ २२ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पादः ॥

वाहनाभ्युत्तराणि सप्तम्यास्त । वाहनाभ्युत्तराः । तत्र सप्तमतीत्येतस्य नदीवद्
 देवा यच्च निगमा भवन्ति तद्यद् देवमावदुपनिष्ठाष्ट व्याख्यास्याम । अथैन-
 वीपत् ॥ २३ ॥ १ ॥

इति शुक्लोभिर्विमृश्या इवाप्सस्तानुं गिरीणां तत्रिपेभि-
 र्निभिः । पारावत्तप्योमवसे सुदृक्किभिः सरस्वतीना विधासेम
 धीतिभिः ॥ ऋ० ६ । ६१ । २ ॥

इयं शुष्मेभिः शोषणैः शुष्ममिति वचननाम शोषयतीति सन्नो विसं गित्यनेभेद-
न-
फर्मणो द्विफर्मणो वा सानु समुच्छिन्न भवति समुत्पन्नमिति वा महद्भिर्मिभिः
पारानतन्वी पारावागतिनीं पारं पर भवत्यनारमकमधनाय सुप्रवृत्तांगिः शोभना-
भिः स्तुतिभिः सारस्वती नदी नर्मभिः परिचरेम ॥

सदकनामान्युत्तराण्येकशतम् । षट्कं तस्मादुपजीति सत ॥

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् । नद्यः करमाज्ञदना इना भवन्ति शब्दवत्य ।
बहुतमासा नैघण्डुकं वृत्तामाश्रयमित्र प्राधन्येन । तत्रेतिहासमाचक्षते-
गिरिधामिना अपि सुदोषः । पैजयनस्य पुरोहितो बभूव (विश्वामिना सर्वमित्र नर्ध संस्तुन सुत्रा-
कल्याणान्न पैजयन पित्रयन्य पुं पित्रयनः पुन स्वर्गनीयगो वा मिश्रीभा-
वगतिर्वा) ॥ पितृ गृहीत्वा विषद्विषयौ सम्प्रेदमाययावनुययुरितरे । स विश्वा-
मिनो नदीन्तुष्टाव गाधा भवतत्यपि द्विनःपि बहुनक्षत्रद्विद्विषयपरिष्ठात्तद् व्याख्या-
स्यामोऽथैतद् पठुवत् ॥ २४ ॥ २ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय वृतात्सोरां मुहूर्तमेवैः । प्रसिन्धु-
मच्छा बृहती मनीपादस्युरं कुशिकस्य सनुः ॥ अ० ३ । ३२ । ५ ॥

उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिनः प्रवृत्तवरीर्कृत्य नृपमि सुद-
नाम प्रवृत्तं भवति मुहूर्तमेवैरयनेग्रनैर्वा । मुहूर्तो मुहूर्तुर्मुहूर्तुर्गतिर्गमणो मुहूर्त-
इव कालो यावदभीक्ष्णं चेति । अभीक्ष्णमभीक्ष्णं भाति इत्यं प्रायोते प्रचक्षुतः
काज । काज कालयतेर्गतिरुर्मणा । प्राभितयामि सिन्धु बृहत्या महत्या मनी-
पया मनस ईपया स्तुत्या प्रक्षया भावनाय कुशिकस्य सनुः । कुशिको राजा बभूव-
मोशते शब्दकर्मणः । मशनेवां स्वात्प्रकाशयतिरुर्मणा साधुविक्रोशयिताथानामिति
वा नद्यः प्रव्यूव ॥ २५ । ३ ॥

इन्द्रो अस्मां अरदृष्टजं गहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् । देवोऽ-
नपत्तविना सुप्राणिस्तस्य वपं प्रसवे याम उर्वीः ॥ अ० ३ । ३३ । ६ ॥

इन्द्रो अस्मन्गददृष्टजः । रदतिः कर्मापाह-
नपानम् । देवोऽनपत्तविना सुप्राणि कल्याणप्राणि । पश्ये पश्यायते पूजाकर्मणः
प्रवृत्तं प्राणी देवान्पूजयन्ति । नत्यं चयं प्रसवे याम उर्वी । उर्वी ऊर्ध्वोर्देव्योर्गति-
र्योर्गोवाभ । प्रवृत्तप्राणान्नं प्राण्यथु ॥ २६ ॥ ४ ॥

आ ते कारो शृण्वामा वचांसि युयार्थ दूरादनसा रथेन । नि ते
नसै पीप्यानेव योपा मर्यायेव कन्या शश्वचेते ॥ अ० ३ । ३३ । १० ॥

आशृण्वाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनगां ते पाय-
यमानेव योपा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनगा इति वा ॥

अश्वनामान्युत्तराणि पङ्क्तिशतिः । तेषामष्टा उत्तराणि बहुवत् । अश्वः कस्मा-
दश्नुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा । तत्र दधिका इत्येतद् दधत्कामतीति वा दधत्क-
न्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववद् देवतावथ निगमा भवन्ति - तद्यद्
देवतावदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥ ५ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरंगपतिं ग्रीवायां बद्धो अपि-
कृच्च आसनि । क्रतुं दधिका अनु सन्तवीत्वत्पथामङ्का-
र्यन्वापनीकणत् ॥ अ० ४ । ४० । ४ ॥

अपि स वाजी वेजनवान्क्षेपणगु तूर्णमश्नुतेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो ग्रीवा-गिर-
तेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वापिकृच्च आसनीति व्याख्यातम् । क्रतुं दधिकाः कर्म वा
प्रज्ञा वा अनुसन्तवीत्वत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पथामङ्कांसि पथां कु-
ट्टिकानि । पन्थाः पततेर्वा पयतेर्वा पन्थतेर्वाङ्कोऽन्तरेपनीकणदिति फणतेश्च-
करीतवृत्तम् ॥

दशोत्तराण्यादिष्टोप्रयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ॥

ज्वलतिकर्माणि उत्तरे धातय एकादश ॥

सावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि ॥ २८ ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्याऽपस्य सप्तमः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥



अथ तृतीयाध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

कर्मनामान्युत्तराणि पङ्क्तिशतः । कर्म कस्मात्प्रयुज्यत इति सन. ॥

अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्यं कस्मादपततं भवति नानेन पततीति
वा । सद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्याम. ॥ १ ॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।
न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो विदुक्तः ॥
ऋ० ७ । ४ । ७ ॥

परिषद्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेक्णोऽरणोऽपाथो भवति रेक्णा इति धन-
नाम रिच्यते प्रयत. । नित्यस्य रायः पतयः स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । न शेषो अ-
ग्ने अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य
भवति मा न पथो विदुक्त इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

नहि प्रभाधारणः सुशेवोऽन्योदयो मनसा मन्तुवा उ ।
अधा चिदोक्तः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः ॥
ऋ० ७ । ४ । ८ ॥

नहि प्रहीतव्योऽरणः सुमुखतमोऽन्योदयो मनसापि न मन्तव्यो ममायं पुन
इत्यथ स ओक्तः पुनरेव तदेति यत् आगतो भवत्योक्त इति निवासनामोच्यते । पेतु
नो वाजी वेजनयानभिषहमाणः सपत्नाधनजातः स एव पुन इति ॥ अथेता दुहि-
तृदायाद्य उदाहरन्ति पुनदायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

शासद्वहिर्दुहितुर्नस्यंगाद्विद्वां ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।
पिता यत्र दुहितुः सेकंमुञ्जन्तसं शुम्भ्येन मनसा दधन्वे ॥
ऋ० ३ । ३१ । १ ॥

प्रशास्त्रिवोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिता दुहिता दूरे हिता
दोग्धेरा । नतारमुपागमद् दौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेवसो याम्नाद-

ज्ञात्सम्भूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्यृतस्य निगानं पूजयन् । अविशेषेण मि-
थुनाः पुत्रा दायादा इति तदेतद्वक्त्रलोकाभ्यामभ्युत्तम् ।

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शनम् इति ।

श० १४ । ६ । ४ । २६ ॥

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।

मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽवतीति ॥

न दुहितर इत्येके । तस्मात्पुमान्दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते । तस्मात्किञ्च
जाता परास्यन्ति न पुमांसमिति च । स्त्रीणां दाननिग्रह्यादिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः ।
पुंसोऽपीत्येके शौच शेषदर्शनात् । अभ्रातृमती वाद इत्यपरम् ॥

अमूर्पा यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः ।

अभ्रातर इव योपास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ॥ अथर्व० १ ।

१७ । १ ॥

अभ्रातृका इव योपास्तिष्ठन्ति सन्तानर्मणे पिण्डदानाय हतवर्मान इत्यभ्रा-
तृकाया अतिबाह्व औपमिक । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥

अभ्रातेर्व पुंम एति प्रतीची गतीरुगिर्व सुवये धनानाम् ।
जायेव पर्य उशती सुवासा उपा हस्तेव नि रिणीति अप्सः ॥
च० १ । १२४ । ७ ॥

अभ्रातृव पुंसः पित्रेत्यभिमुखी सन्तानर्मणे पिण्डदानाय न पति गतीरो-
द्दिष्टीव धनजामाय दाविण्यामी । गर्त सभाभ्यामृगृणाते सत्यमङ्गरो भवति ॥ तत्र
याऽपुत्रा याऽपमिह सा रोहिता वा मत्रादेराद्यान्ति सा रिधे राभने । इमशानस-
ञ्चयोऽपि गर्त उच्यते शुक्लेणपगूर्णो भवति । इमशानं इमशयनं इम शरीर शरीर
शृणाने सम्नातेर्वा । इमश्च लोम इमनि ध्रितं भवति । लोम लुनातेर्षा लीयतेर्षा ।
नोपरस्यापि दुर्षागदुर्षस्यापि दुर्षादग्नेष्टा इत्यात्ममयुजो यजमान इत्यपि निगमो
भवति । योऽपि गर्त उच्यते मृत्पान् । शुनिवर्मणः शुननमं यानम् ॥

आ रोहथो वरुण मित्र गतीम् ॥ च० ५ । ६२ । ८ ॥

इत्यपि निगमो भवति । जायेव पर्ये नामयमाना सुवासा श्रुतुनापेया एगनेव दन्ता-
ग्विष्टुने रूपास्तीनि चतस्रः पमा । नाभात्रीमुपयच्छेन तोकं एव सञ्जयतीत्यभ्रातृपात्रा

नैगमकाण्डम् ॥ अ० ३ । पा० २ ॥

'उपयमत्प्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः ।' पिता यत्र दुहितुरपत्तायाः रेतः
प्रार्जयति सन्दधात्वात्मानं सङ्गमेन मनसेति । अथैतां जांश्च रिक्थप्रतिषेधः
रन्ति द्वेष्टं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

न जामये तान्त्रो रिक्थमरिचकार गर्भं सनितुर्निधानं
यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्त्रः कर्ता सुकृतोरन्त्रं ज्ञानः
ऋ० ३ । ३१ । २ ॥

न जामये भगिन्यै । जामिरन्त्रेऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्था स्याद्वगतिर
निर्गमनप्राया भवति । तान्त्र आत्मज्ञः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैतां गर्भानि
सनितुर्ईस्तप्राहस्य यदिह मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः स
कर्ता भवति पुमान् दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिं प्रदीयते परस्मै ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

मनुष्यनामान्युत्तगणि पञ्चविंशतिः । मनुष्याः वरमान्मत्वा कर्माणि स्त्रीः
मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनरवीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा तत्र पञ्च
इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ७ ॥ १ ॥

तदथ वाचः ग्रन्धमं मंसीय येनासुराँ अभिदेवा असाँ
ऊर्जाद उत यक्षियासुः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् ॥
ऋ० १० । ५४ । ३ ॥

तदथ वाचः मरुतं मंसीय येनासुरगनभिभवेम देवा, । असुरा असुरतां ह
प्वरताः स्थातेभ्य इति धापि यःसुरिणि प्राणामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः
सोर्देवानसृजत तत्सुराणाँसुरत्नमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विद
ऊर्जाद उत यक्षियासुः । अत्रादात्र यक्षियाश्चोर्गित्यज्ञनामोर्जयतीति सत् पञ्चं सु
कणमिति वा । पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा र
सीत्येके चत्वारो यणाँ निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः । निषादः वरमान्निषदनो म
निषण्णमहिम्पापमिति नैरुताः ॥

यत्पाञ्चजन्यया विशा ॥ ऋ० ८ । ६३ । ७ ॥

पञ्चजनीनया विशा पञ्चपृष्ठा सप्तग्या स्त्रीपुण्ड्रं चैव विशिष्टा ॥

बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बाहु कस्मात्प्रवाधत आभ्यां कर्माणि ॥
 अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । अङ्गुल्यः कस्मादप्रगामिन्यो भवन्तीति
 बाप्रगालिन्यो भवन्तीति बाप्रगारिण्यो भवन्तीति बाप्रसारिण्यो भवन्तीति बाङ्गना
 भवन्तीति बाञ्चना भवन्तीति वापि बाभ्यञ्चनादेव स्युः । तासामेषा भवति ॥ ८ । २ ॥

दशानिभ्यो दशकच्येभ्यो दशयोक्तेभ्यो दशयोजने-
 भ्यः । दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता
 वहद्भ्यः ॥ अ० १० । १८४ । ७ ॥

अवनयोऽङ्गुल्यो भवन्त्यवन्ति कर्माणि कच्यः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्ता-
 णि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता
 वहद्भ्यः । धूर्ध्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा घृतेस्मादेव विहन्ति वह धारयतेर्वा ॥

कान्तिकर्माणि उत्तरे धातवोऽष्टादश ॥

अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । अन्नं कस्मादानन्त भूतेभ्योऽन्तेर्न ॥

अत्तिकर्माणि उत्तरे धातवो दश ॥

बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । बलं कस्माद् बलं भरं भवति विभक्तं ॥

धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव । धनं कस्माद्विनोतीति सतः ॥

गोनामान्युत्तराणि नव ॥

कृष्यतिकर्माणि उत्तरे धातवो दश ॥

क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश ॥

गतिकर्माणि उत्तरे धातवो द्वाविंशतश्च ॥

क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । क्षिप्रं कस्मात्सङ्क्षिप्तो विकर्षः ॥

अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादशः । अन्तिकं कस्मादान्तीतं भवति ॥

सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् । सङ्ग्रामः कस्मात्सङ्ग्रामनाद्वा सङ्गर-
 णाद्वासङ्गती ग्रामान्ति वा । तत्र खल इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ९ ॥ ३ ॥

अभीदमेकमेको अस्मि निष्पाळभी द्वा किमुत्रयः करन्ति ।
 खले न पर्पान्प्रति हन्मि भूरि किं मां निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥

अ० १० । ४८ । ७ ॥

अभिभवामीदमेकमेकोऽस्मि नि पद्मारा. सपत्नानभिभवामि द्वौ किं मा प्रयः
 पुर्वन्ति । एक इता संख्या द्वौ द्वततम संख्या प्रयन्तीर्यातमा संख्या चत्वारश्चलिततमा
 संख्याष्टावभोतेनेय न वननीया नावाप्ता वा दश दस्ता दृष्टार्था वा विशतिर्द्विदशत शतं
 दशदशतः सहस्रं सहस्रशयुनं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तमभ्युदो मेघो भवत्यरण्यमभ्यु तद्दो-
 ऽभ्युदोऽभ्युमद्भोतीति धाम्भुमद्भवतीति वा ॥ यथा महान्बहुर्भवति वर्षरतद्विषावुदम । ख-
 लेन पर्षाप्रतिहन्मि भूरि । खल इव पर्षाप्रति हन्मि भूरि । खल इति सङ्ग्रामनाम
 अत्रतेर्वा खलतेर्वायमपीतरः खल एतरमावेव समाश्कन्नो भवति । किं मा निन्दन्ति
 शत्रवोऽनिन्द्रा । य इन्द्रं न विविदुरिन्द्रो ह्यहमस्म्यनिन्द्रा इतर इति वा ॥

व्यापिकर्माण्य चत्तरे धातवो दश । तत्र द्वे साम्नी आकाश आशुवान आपान
 आप्नुवान ॥

वधकर्माण्य चत्तरे धातव्यस्त्रिंशत् । तत्र वियात इत्येवद्वियातयव इति वियात-
 येति वा ॥

आखण्डज प्र हूयसे ॥ अ० ८ । १७ । १२ ॥

आगण्डयित वण्टं तण्डयने । तद्विदित्यन्तिवधयो. संसृष्टकर्म ताडयतीति
 सत ॥ १० ॥ ४ ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पृहा वसु मनुष्या ददी-
 महि । या नो दूरे तद्वितो या अरातयोऽभिसन्ति जम्भया
 ता धनमनः ॥ अ० २ । २३ । ६ ॥

त्वया वयं सुपर्दयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च
 नो दूरे तजितो याश्चान्तिरेऽरातयोऽदानवर्माणो वा दानप्रसा वा जम्भयता अनन्त-
 सोऽन् इति रूपनामाप्नोतीति सतः । विद्युत्तद्विज्वतीति शाकपृष्ठा सा द्रवताडयति
 दृगाश्च दारयतेऽपि त्रिदमन्तिकनामैवामिभेत्त रयात् ॥

दूरे चित्सन्तल्लिङ्गिवाति रोचसे ॥ अ० १ । ६४ । ७ ॥

दूरेऽपि सप्तन्तिष्ठ इव सन्तृदयस इति ॥

यज्ञनामान्युत्तराण्यह्नादश । यजू वरमाहर्जयनीनि सतस्तत्र पुष्टस इत्येतत्कृन्तते-
 र्वापि. पुष्टो भवति यज्ञां शोमानामित्यौपमयवोऽन्नाप्यस्य यधर्मेव भवति तत्सत्य
 ॥ १० ॥ ४ ॥

ऐश्वर्यकर्माणि उत्तरे धातवश्चत्वार ॥

ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि । तत्रेन इत्येतत्सन्नित ऐश्वर्येणेति वा सन्नितमनेनैश्व-
र्यमिति वा ॥ ११ ॥ ५ ॥

यत्रा सुपर्णा श्रमृत्तस्य भागमनिर्मेयं विदधाभिस्वरन्ति ।

हृनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः समाधीरः पाकमन्त्राविवेश ॥

- ष्टु० १ । १६४ । २१ ॥

- यत्र सुपर्णा, सुपतना आदित्यरश्मयोऽमृतस्य भागमुदकस्थानिमिपन्तो वेदनेनाभि-
स्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वर, सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्य स मा धीर पाकमन्त्रा-
विवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्त्वो भवति विपकप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्गर्भो भवती-
त्यधिदैवतम् । अध्याध्यात्म यत्र सुपर्णा, सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्यानि-
मिपन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वर, सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा
स मा धीरः पाकमन्त्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्त्वो भवति विपकप्रज्ञ आत्मेत्या-
त्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥ ६ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बहु कस्मात्प्रभवतीति सत ॥

ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश । ह्रस्वो ह्रस्वे ॥

महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशति । महान्कस्मान्मानेनान्याकृज्जहातीति शाकपूयि-
र्मेहनीयो भवतीति वा । तत्र यवक्षिय विवक्षस इत्येते यक्षेर्वा बहतेर्वा साऽभ्यासात् ॥

गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशति । गृहा कस्माद् गृह्णन्तीति सताम् ॥

परिचरणकर्माणि उत्तरे धातवो दश ॥

मुखनामान्युत्तराणि विंशति । मुखं कस्मात्सुहितं सेम्य, सं पुन, खनते ॥

रूपनामान्युत्तराणि षोडश । रूपं रोचते ॥

प्रशयनामान्युत्तराणि दश ॥

प्रशयनामान्युत्तराण्येकादश ॥

सत्यनामान्युत्तराणि पट् । सत्यं कस्मात्सत्सु तायने सत्प्रभयं भवतीति वा ॥
अष्टा उत्तराणि पदानि पश्यतीकर्माणि उत्तरे धातवश्चायत्रिप्रभृतीनि च नामान्या-
मिश्राणि ।

नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमं स्नानाय ॥

अथात उपमा । यद्वत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदामाकर्मे । ज्यायसा वा गुणेन प्रख्या-
तमेन वा कनीयास वा प्रख्यातं वोपनिर्मितेऽपि कनीयसा ज्यायसम् ॥ १३ ॥ १ ॥

तनूत्त्वजैव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ॥ अ०

१० । ४ । ६ ॥

तनूत्त्वक्तनूत्त्वया वनर्गू वरगाभिनायगिनमन्यनीं वाहू तस्कराभ्यामुपमिषीते । त-
स्करस्तस्करो भवति यत्पापकमिति नैरजास्तनोतर्षा स्यात्सन्ततकर्मा भवत्यहोरात्रकर्मा वा ।
रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् । अभ्यधीतामित्यभ्यधाताम् । व्याधास्तन गुणो-
ऽभिप्रेत ॥ १४ ॥ २ ॥

कुहं स्विहोपा कुहं यस्तोराश्विना कुहंभिपित्वं
करतः कुहोपतुः । को वां शयुत्रा विधरेव देवरं मयं
न योषां कृणुते सधमधु आ ॥ अ० १० । ४० । २ ॥

क स्विदात्रो भवथ क दिवा काभिषि ति वृद्ध क वराथ को वां शयने विद-
येव देवम् । देवरं कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते । निधया त्रिधातुका भवति त्रिधक्-
नाद्धा त्रिधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्विद्योगाद्विधवा । देवतो
दीव्यनिकर्मा । मर्यो मनुष्यो मरणाधर्मा । योषा यौतेराकृते सद्धन्धाने । अथ निपाताः
गुरस्तादेव व्याख्याताः । ज्येति कर्मोपमा ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र पर्जति ॥ अ० ५ । ७८ । ८ ॥

आजन्तो अग्नयो यथा ॥ अ० १ । ५० । ३ ॥

आत्मा यदमस्य नश्यति पुरा जीवन्मर्त्ये यथा ॥ अ०
१० । ६७ । ११ ॥

आत्माऽततेर्वाप्तेर्वापि वात इव स्याथाषद् व्याप्तिभूत इति ॥

अग्निर्न मे आजसा रुक्नयश्चसः ॥ अ० १० । ७८ । २ ॥

अग्निस्त्व मे मरुतो धाजनाना रोचिष्णुरस्का आजस्व तो रुक्मयश्चस
॥ १५ ॥ ३ ॥

चतुररिचिद्विदमानाद्भिभीयादा निधातोः ।

न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ अ० १ । ४१ । ६ ॥

चतुराऽशान्धारयत इति तद्यथा कितवाद् विभीयादेवमेव दुरुक्ताद् विभीयाद् दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचित् ॥ आ इत्याकार उपसर्गः, पुगस्वादेश इय स्यातोऽधाप्युपमार्थे दृश्यते ॥

जार आ भगम् ॥ अ० १० । ११ । ६ ॥

जार इव भगमादित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जगतिता स एव भासाम् । तथापि निगमो भवति स्वसुज्जर शृणोतु न इत्युपसमस्य स्वसारमाह साहचर्याग्रसहरणा-
दापि त्वयं मनुष्यचार एवाभिप्रेतः, स्यात्स्त्रीभगस्तथा स्याद्भजने, । मेव इति भूतो-
पमा ॥

मेघो भूतोऽभि यज्ञयः ॥ अ० ८ । २ । ४० ॥

मेघो मिपनेस्तथा पशु परयने, । अग्निरिति रूपोपमा ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृग्गुपां नप्रास्तेदु हिरण्यवर्णः ॥

अ० २ । ३५ । १० ॥

हिरण्यवर्णस्येवाय रूपम् ॥ या इति च ।

तं प्रत्यधा पूर्वधा विश्वधेमथा ॥ अ० ५ । ४४ । १ ॥

प्रत्य इव पूर्व इव विश्व इवेम इवेत्ययमेतत्तरोऽमुष्मादसायस्ततरोऽस्मादमुषाय-
भासाविति व्याख्यातम् । यद्विनि सिद्धोपमा । आकाशवद्वृषजघत् । आकाशा इव वृषजा
इवेति । वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा ॥ ६ ॥ ४ ॥

प्रियमेधवद्वित्रिवज्जानवेदो विरूपवत् ।

अद्भिगरस्वन्महिषन प्रस्कण्यस्य अधी हवम् ॥ अ०

१ । ४५ । ३ ॥

प्रियमेध प्रिया अरय मेधा ययेनेपमृषीणामेवं प्रस्कण्यस्य शृणु ह्वानम् । प्र-
स्कण्य, कण्वस्य पुत्र कण्वप्रभवो यथा प्रभम् । अपिपि भृगुः सस्यभूय भृगुभृज्य-
मानो न देहेऽप्ररिष्यद्भिग (अद्भिग अद्भिना अन्वचना) । अत्रैव तृतीयमृच्छेतत्पु-
स्तामादत्रिर्न त्रय इति विराननाद्वैस्वानसो अरयाऽत्राद्भिगो विरूपो, गानारूपो महि-
षवो महामत इति ॥ १७ ॥ ५ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पावः ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति पूजायां स्या काक इति
कुत्सायाम् । काक इति शब्दानुवृत्तिस्तदिदं शकुनिषु बहुलम् । न शब्दानुवृत्तिर्विधान
इत्यौपमन्यव । काकोऽपकाशयित यो भवति । तित्तिरिस्तग्यात्तिलमात्रविश्र इति वा ।
कपिञ्जल कपिरिव जीर्णं कपिरिव जवत् ईषत्पिङ्गलो वा कमनीयं शठं पिङ्ग-
यतीति वा । श्वाश्रुयायी शक्तैर्वा स्याद् गनिवर्गणः श्वसितैर्वा । सिंह सहनाहि-
सैर्वा स्याद्विपरीतस्य सम्पूर्वस्य वा हन्तेः सहाय हन्तीति वा । व्याघ्रो व्याघ्राणाद्
व्यादाय हन्तीति वा ॥ १८ ॥ १ ॥

अर्चनिकर्माणां उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत् ॥

मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशति । मेधावी कस्मान्मेधया तद्वान्भवति मेधा
मत्तो धीयते ॥

श्नोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश । स्तोता स्तवनात् ॥

यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश । यज्ञ कस्मात्प्रख्यात यज्ञतिकर्मेति नैरुक्ता
याच्यो भवतीति वा यजुरुक्तो भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवो यजुष्येभं
मयन्तीति वा ॥

ऋत्विक्नामान्युत्तराण्यष्टौ । ऋत्विक् कस्मादीर्या ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूयि-
ऋतुयाजी भवतीति वा ॥

याच्यकर्माणां उत्तरे धातवः सप्तदश ॥

दानकर्माणां उत्तरे धातवो दश ॥

अध्येषणाकर्माणां उत्तरे धातवश्चत्वार ॥

स्वपिनि सतीति द्वौ स्वपितिकर्माणीौ ॥

कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश । कूप, कस्मात्कूपानं भवति कुप्यतेर्वा ॥

स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव । स्तेनः कस्मात्स्तेन्यान्मस्मिन्पापकमिति
नैरुक्ता ॥

निर्यागिनान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् । निर्यातं कस्माज्निर्गमं भवति ॥

दूरनामान्युत्तराणि पञ्च । दूर कस्माद् द्रुतं भवति दुरयं वा ॥

पुराणनामान्युत्तराणि षट् । पुराण कस्मात्पुरा नवं भवति ॥

नवनामान्युत्तराणि षडेव । नव कस्मादानीत् भवति ॥ १९ ॥ २ ॥

दिश चक्षराणि नामानि । प्रपिस्वेऽमीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे प्राप्तेऽमीवेऽभ्यक्ते ॥

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गंहि ॥ अ० ८ । ४ । ३ ॥

अनीके चिदुल्लोफकृदित्यपि निगमो भवतः ॥ दध्नेमर्भकमित्यप्यल्पस्य । दध्ने
दध्नीतेः सुदध्मं भवत्यर्भकमपहृतं भवति ।

उपोष मे परां मृश मा भै दध्नाणि मन्यथाः ॥ अ० १ ।
१२६ । ७ ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यपि निगमो भवतः ॥ तिर. सन इति प्राप्तस्य
तिरस्तीर्णो भवति सन. संसृते भवति ।

तिरश्चिदर्यया परि वृत्तिर्याममदाभ्या ॥ अ० ५ । ७५ । ७ ॥

पात्रेव भिन्दन्त्सन एति रक्तस इत्यपि निगमो भवतः ॥ त्वो नेम इत्यर्यस्य
त्वोऽपानो नेमोऽपनीनः । अर्भो हरतेर्परीवाद्यास्यतेर्वा स्यादुद्धृतं भवत्युद्धृतेर्वा
स्यादद्वतमो विभगः ।

पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति ॥ अ० १ । १४७ । २ ॥

नेमे देवा नेमेऽसुरा इत्यपि निगमो भवतः ॥ अ० ५ । ७५ । ७ ॥
नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिरुमेणो नेमानि क्षत्राणीति च प्राज्ञाण्युक्ता उदीर्यानीव स्याय-
न्ते । क्षिभि. स्तीर्यानीव न्यायन्ते ।

अमी य अक्षा निहितास उद्या ॥ अ० १ । २४ । १० ॥

पश्यन्तो यामिन् स्तुभिरित्यपि निगमो भवतः ॥ यम्रीभिरुपजिह्विका इति
सीमिकानां यम्यो यमनात्सीमिका स्यमनादुपजिह्विका उपजिग्रयः ।

वम्रीभिः पुत्रमग्र्यो अदानम् ॥ अ० ४ । १६ । ६ ॥

यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति ॥ अ० ८ । १०२ । २१ ॥

इत्यपि निगमो भवतः ॥ ऊर्द्वं कृदमित्यावपनस्योर्द्वमुदीर्यो भवत्यूर्ध्वं दीर्घं
वा । तमूर्द्वं न पृणता यजेनेत्यपि निगमो भवति । तमूर्द्वमिव पूज्यति यजेन ।
कृदं कृनदं भवति । समिद्धो अञ्जनकृदं मनीनामित्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥ १॥

रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य । रम्भा आगमन्त एनम् । आ त्वा रम्भां न जिग्रयो
ररम्भेत्यपि निगमो भवत्यारम्भामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम् । पिनाकं प्रनिपिनष्ट्येनेन ।
कृतिवासाः पिनाकस्तोऽयततधन्वेत्यपि निगमो भवति । मेना रम्भा इति स्त्रीणां
क्षिपः सत्यापतेरपत्रपण्डर्मणो मेना मानयन्त्वेना ग्ना गच्छन्त्येनाः ॥

असेनांश्चिज्जनिषतश्चकथ ॥ अ० ५ । ३३ । २ ॥

गनास्त्वाकृन्तन्नामोऽतन्वत (ऋ० स० १ । ६ । ४) इत्यपि निगमौ भवतः ॥
शेषो वैतस इति पुष्टजननस्य शेष शपते स्पृशतिजर्मणो वैतसो वितस्तं भवति ।

यस्यामुशन्तः प्रहराम् शेषम् ॥ अ० १० । ८५ । ३७ ॥

त्रिः रस्म माह्नः श्रथयो वैतसेन (ऋ० १० । ६५ । ५) इत्यपि निगमौ
भवतः ॥ अथेने इत्युपदेशस्य । अथा ते अग्ने समिधा विधेम (ऋ० ४ । ४ । १५)
इति त्रिया । एना वो अग्निम् (ऋ० ७ । १६ । १) इति गपुसकस्य । एना
परया तन्वं संसृजस्व (ऋ० १० । ८५ । २७) इति पुस । सिपक्तु सपत इति
सेवमानस्य ।

स नः सिपक्तु यस्तुरः ॥ अ० १ । १८ । २ ॥

स नः सेवता यस्तुर ।

सचस्वा नः स्वस्तये ॥ अ० १ । १ । ६ ॥

सेवस्व नः स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिरभिपूजित स्वस्तीति । अयसते
रेजत इति भयपेययो ॥

यस्य शुभ्राद्रोदसी अर्धसेताम् ॥ अ० २ । १२ । १ ॥

रेजते अग्ने पृथिवी मत्वेभ्यः (ऋ० ६ । ६६ । ६) इत्यपि निगमौ भवतः ॥
द्यावापृथिवीनामुधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशति । तयोरेषा भवति ॥ २१ ॥ ४ ॥

कतरा पूर्वा कतरा परायोः कथा जाते कवयः को
विर्वेद । विश्वं तमना विभृतो यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी
चक्रियेव ॥ अ० १ । १८५ । १ ॥

कतरा पूर्वा कतरा परेणयो कथा जाते कवयः क एने विजानाति सर्वमात्मना
विभृतो यद्वैनयो कर्म विर्वर्तेते चैनयोरहनी अहोरात्रे चणयुक्ते इति द्यावापृथि-
व्योर्महिमानमाचष्टे ॥ २२ ॥ ५ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

—तृतीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

ॐ नमः शिवाय ॥

अथ चतुर्थाध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् । अथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्वतोऽनुक्त-
मिष्यामोऽत्रागतसंस्कारांश्च निगमान् । तदैकपदिकमित्याचक्षते ॥

जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

को नु मर्या अभिथितुः सखा सखापमव्रवीत् ।

जुहा को अस्मदीयते ॥ ऋ० ८ । ४५ । ३७ ॥

मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादाभिधानं वा स्यात् । मर्यादा मर्यादादीयते मर्यादा
मर्यादिनोर्विभागः । मेघनिरामोशकर्म । अपापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्गीतेः
पञ्चायने । निषपाशया भवति यन्निधीयते । पाशया पाशसमूहः । पाशः पाशयते
विपाशनात् ॥ २ ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमैधा चपयो नाध-
मानाः । अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्धस्तान्निध-
येव वृद्धान् ॥ ऋ० १० । ७३ । ११ ॥

वयो वेदबुधचनं सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मय चपसेदुरिन्द्रं याचमानाः ।
अपोर्णुहावस्तं चक्षुः । चक्षुः उयानेयां चक्षेर्वा । पूर्धि पूरय देहीति वा मुमुग्धास्मान्पा-
शैरिव वृद्धान् ॥ ३ ॥

पार्श्वतः श्रोणिः शितामृतः ॥ यजुः २१ । ४३ ॥

पार्श्वं पशुमयमङ्गं भवति । पशु स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् । पृष्ठं स्पृशतेः
संस्पृष्टमङ्गः । अङ्गमङ्गनादव्युचनान्ना । श्रोणिः श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव
गच्छतः दोः शिताम भवति दोर्द्रवतेः । योनिः शितामेति शाकपूणिर्विपितो भवति ।
श्यामतो पृष्ठ इति तैटीकिः । श्यामं श्यायतेः । यकृद्यथा कथा च कुर्यते । शिति-
मांसतो मेदस्त इति भालवः । शिति शयतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मि-
न्स्तीक्ष्णीति वा मेदो मेधतेः ॥ ३ ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादांतमद्रिवः ।

राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥ ऋ० ५ । ३६ ॥ १ ॥

यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मेहनीयं धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि । त्वया नस्तद् दातव्यमद्रिवः । आद्रिरादृशात्पेनेनापि वात्तेः स्यात्ते सोमाद इति ह विज्ञायते । राध इति धननाम राधुवन्येनेन । तन्नरत्वं वित्तधनोभाभ्या हस्ताभ्यामाहर । उभौ समुब्धौ भवतः । दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मताः स्थान्मना मनोतेः ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप
याहि विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या
शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥ ऋ० ५ । ४ । ५ ॥

अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः । इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान्तसर्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामाभर भोजनानि । विहत्यान्येषा यज्ञानि शत्रूणा भवन्तादाहर् भोजनानीति वा धनानीति वा । मूपो मूपिका इत्यर्थः । मूपिका पुनर्मुष्णातेर्मूपोऽभ्येत-रमादेव ॥ ५ ॥

सं मां तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूपो न शिशना व्यदन्ति माध्यं स्तोतारं ते शत-

क्रतो । वित्त मे अस्य रोदसी ॥ ऋ० १ । १०५ । ८ ॥

सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इमेमा पर्शवः कृपपर्शवो मूपिका इत्यारनामानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्याद्वाभिधानं वा स्याच्छिशनानि व्यदन्तीति । सन्तपन्ति माध्यं । कामा स्तोतारं ते शतक्रतो । वित्तं मे अस्य रोदसी । जानीतं मेऽस्य चाषापृथिव्याविति । त्रिनं कृपेऽनहिनमेतत्तूकं प्रतिवर्ग्यो । तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृद्धमिश्रं गाथा-मिश्रं भवति । त्रिनस्तीर्णतमो मेऽयं यभूवापि वा सद्गथानामैवाभिमेतं स्यात्कृतो द्वितस्त इति तयो यभूवु ॥ ६ ॥

इपिरेणं ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येन रायः ।

सोमराजन्प्र ण आर्युं पि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥
 ऋ० ८ । ४८ । ७ ॥

ईषणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यरथेव धनस्य
 प्रवर्द्धय च न आर्युं पि सोमराजन ! अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेस-
 राणि विवासनानि गमनानीति वा । कुहननेत्यनर्थका उपजना भवन्ति पक्षत हन्तन
 यातनेति । जठगुदरं भवति जग्धमरिमन्ध्रयने धीयते वा ॥ ७ ॥

सुरवो इन्द्र वृषभो रणाय पिवा सोम-
 मनुष्वधं मदाय । आसिञ्च स्वजठरे मध्वं
 ऊर्मि त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥ ऋ० ३ । ४७ । १ ॥

मरुत्वानिन्द्र ! मरुद्विस्तद्वान्वृषभो वर्णिनापा रणाय रमणीयाय संप्रामाय पिव
 सोममनुष्वधमन्वधं मदाय मग्नीयाय जैत्रायासिञ्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु
 सोममिष्यौपमिकं माद्यतेः । इन्द्रमपीतरन्मध्वेतन्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यदस्तु
 सुतानाम् ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

तिस्रव परिषवने भवति ततवद्वा तुघ्नवद्वा तिरुमात्रतुघ्नमिति वा ॥ ९ ॥ १ ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मर्नसा
 वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रै-
 पां लक्ष्मीर्निहिताधि ताचि ॥ ऋ० १० । ७१ । २ ॥

सक्तुमिव परिषवनेन पुनन्त । सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति वसतेर्वा स्याद्विप-
 रीतस्य विकसितो भवति । यत्र धीरा मनसा वाचमवृपत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो
 ध्यानवन्तः । तत्र सखायः सख्य नि सञ्जानते । भद्रैषा लक्ष्मीर्निहिताधि वाचीति ।
 भद्रं भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूतानामभिद्रमणीय भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा ।
 लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा लप्स्यनाद्वा लाञ्छनाद्वा लपतेर्वा स्यात्प्रेप्सावर्मणो
 रुच्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जनेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः । शिमे इत्युपरिष्ठाद्
 (६ । १७) व्याख्यास्याम ॥ १० ॥ २ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जंभार ।
यदेदयुक्तहरितः सुधस्थाद्रात्रौ वासरतनुते सिमरमे ॥ अ०
१ । ११५ । ४ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्ये यत्कर्मणां त्रियमाणानां विततं संह्रियते यदा-
साययुक्त हरणानादित्यरमीन्द्ररितोऽध्यानिति वाध रात्रौ वासरतनुते सिमरमे येस-
रमहरवयुवती सर्वस्मात् । अपि वोपमार्थे स्याद्रात्रीव इति वासरतनुत इति । तथापि
निगमो भवति ॥

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती ॥ अ० २ । ३८ । ४ ॥

समनात्सीत् ॥ ११ ॥ ३ ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्से सज्जगमानो अविभ्युषा । मन्दू
समानवर्चसा ॥ अ० १ । ६ । ७ ॥

इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सद्गच्छमानोऽविभ्युषा गण्येन । मन्दू मदिष्णु युवा
स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो
अत्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यम-
ज्जमश्वः ॥ अ० १ । १६३ । १० ॥

ईर्मान्ताः समीरितान्ताः सुसमीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा । सिलिकमध्यमाः संसृ-
तमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भू-
तानि मध्ये चैषा तिष्ठति । इदमपीतरच्छिन्न एतस्मादेव समाभिनान्येतदिन्द्रियाणि
भवेन्ति । सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतंगेति फर्मणो दिव्या दिविजा
अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्धन्त्यध्यानाम । श्रेणि-
श इति श्रेणि श्रयतेः समाभिता भवन्ति । यदाक्षिपुर्दिव्यमज्जमजनिमाजिमन्था ।
अस्त्यादित्यस्तुतिश्चस्यादित्यादयो निरतष्ट इति । घ्रादश्च वसवो निरतष्ट (अ०
१ । १६३ । २) इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥ ५ ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजंगघ्नः न तत्ते अग्ने
प्रमृपे निपत्तनं यद्वरे सन्निहाभवः ॥ अ० ३ । ६ । २ ॥

कायमानश्चाधमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशा-
म्यन् । न तत्ते अरने ! प्रसृज्यते निवर्त्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जायमानः ॥

लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ॥ ऋ० ३ । ५३ । २३ ॥

लुब्धमपि नयन्ति पशु मन्यमानाः ॥

शीरं पावकशोचिपम् ॥ ऋ० ८ । १०२ । ११ ॥

पावकदीप्तिम् । अनुशार्धिनिमिति याशिनमिति वा ॥ १४ ॥ ६ ॥

कनीनकेव विद्वधे नवे द्रुपदे अर्भके । वभ्रू यामेषु
शोभेते ॥ ऋ० ४ । ३२ । २३ ॥

कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति केयं नेतव्येति यां कमनेनानीयत
इति वा कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । कन्ययोगधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवच-
नानीति शाकपूर्णिः । विद्वधोर्दारुपाद्दोर्दारु दृणातेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रु । नगे
नवजाते अर्भके अष्टद्वे । ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं वभ्रू यामेषु शोभेते ।
वभ्रोरश्वयोः संस्तवः । इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्युपिः प्रसङ्ख्यायाह ॥

तुनास्त्वा अधि तुग्वनि ॥ ऋ० ८ । १६ । ३७ ॥

सुवत्तुग्वदी । तुग्व तीर्थ भवति तूर्णमेतदायन्ति ॥

कुविज्ञंसन्ते मरुतः पुनर्नः ॥ ऋ० ७ । ५८ । ५ ॥

पुनर्नो नमन्ते मरुतः । नरत इत्युपरिष्ठाद् (७ । १७) व्याख्यास्यामः ॥

ये ते मदा आह्नसो विहायस्तेभिरिन्द्रं चोदय
दातृवे मघम् ॥ ऋ० ६ । ७५ । ५ ॥

ये ते मदा आह्ननवन्तो वञ्चनवन्तस्तेभिरिन्द्रं चोदय दानाय मघम् ॥ १५ ॥ ७ ॥

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वचो नोधाइवाविरुक्त
प्रियाणि । अद्भ्यसन्न संसृतो वोधयन्ती शश्वत्तमागोत्पुन-
रेगुपीणाम् ॥ ऋ० १ । १२४ । ४ ॥

उपादर्शि शुन्ध्युव. शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्तो भासोऽध्यूढम् ।
इदमपीतरद्वक्त एतस्मादेवाध्यूढं फाये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो
भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स
यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुपा रूपाण्याविष्कुरुते । अवासद्वयान्न भवत्य-
असादिनीति वान्नसानीति ज्ञा । समतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुगीणाम् । त्वपतो
बोधयन्ती शाश्वतिक्रतमागात्पुनरागामिनीनाम् ॥

ते वाशीमन्त इषिमर्षाः ॥ ऋ० १ । ८७ । ६ ॥

ईपणिन इति वैपणिन इति वार्पणिन इति वा । वाशीति याद्वनाम वाश्यत इति सत्याः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जु-
ष्टम् ॥ ऋ० ३ । ५३ । ३ ॥

अभिवहनस्तुतिमभिषवणप्रवादा स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव शस्यते ।

परितक्म्येत्युपरिष्ठाद् (११ । २५) व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

सुविते सु इते सूते सुगते प्रजायामिति वा । सुविते मा धा (मै० सं० १ । २ ।
७) इत्यपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा । नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम (मै० सं०
४ । १३ । ८) इत्युपदयाकर्मा । य एक इद्विदयते वसु (ऋ० १ । ८४ । ७)
इति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्वर्तुर्भामो दयते वनानि (ऋ० ६ । ६ । ५)
इति ददतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः । विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् (ऋ० ३ । ३४ । १)
इति हिंसाकर्मा ॥

इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोपसा पिवतमश्विना
तान् । अहं हि वामूतये वन्दनाय मां वायसो द्रोषा दय-
मानो अवबुधत् ॥

दयमान इति । न चिदिति विपातः पुराणनयवोर्न चेति च ॥

अथा चिद् चित्तदपो नदीनाम् ॥ ऋ० ६ । ३० । ३ ॥

अथ च पुग च तदेव कर्म नदीनाम् ॥

नू च पुरा च सदनं रयीणाम् ॥ ऋ० १ । ६६ । ७ ॥

अथ च पुरा च सदनं रयीणाम् । रयिरिति धननाम रातेर्दानधर्मणः ॥ १७ ॥ १ ॥

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥ ऋ० ५ । ३६ । २ ॥

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दानस्य । आदित्योऽप्यकूपारो उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापारः । कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूपमुच्छतीति । कच्छप षच्छं पाति षच्छेन पातीति वा षच्छेन पिबतीति वा । कच्छः सच्छः सच्छदः । अयमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं ते न द्याधने ॥

शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥ ऋ० ५ । २ । ६ ॥

निरयति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय । रक्षो रक्षितव्यमस्माद्रक्षसि क्षणोतीति वा रात्रौ नक्षत इति वा ॥

अग्निः सुतुकैः सुतुकैर्भिरश्वैः ॥ ऋ० १० । ३ । ७ ॥

सुतुकन सुतुकैरिति वा सुप्रजा सुप्रजोभिरिति वा ॥

सुप्रायुषा अस्मिन्यज्ञे वि श्रयन्ताम् ॥ यजु० १८ । २५ ॥

सुप्रगमना ॥ १८ ॥ २ ॥

देवा नो यथा सदमिदृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे-
दिवे ॥ ऋ० १ । ८६ । १ ॥

देवा नो यथा सदा नर्वनाय स्युगप्रायुवोऽयमाद्यन्तो रक्षितारश्च हन्यहनि । च्यवन ऋषिर्मन्त्रि च्यावयिता स्तोमानाम् । च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ॥

ऋ० १० । ३६ । ४ ॥

युवा च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय तत्तक्षुः । युवा प्रयोति कर्माणि । तक्षति करोति कर्मा । रजो रजने, ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते । लोका रजास्युच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्यते । रजांसि चित्रा विचरन्ति तन्यवः

ऋ० ५ । ६३ । ५) इत्यपि निगमो भवति । हरो हरतेः । ज्योतिर्हर उच्यते ।
लोका हगंस्युच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्येते । प्रत्यग्ने हरसा हरः शूणीहि (ऋ०
१० । ८७ । २५) इत्यपि निगमो भवति ॥

जुहुरे विचिंतयन्तः ॥ ऋ० ५ । १६ । २ ॥

जुह्विरे विचेतयमानाः । व्यन्त इत्येपोऽनेककर्मा । पदं देवस्य नमसा व्यन्तः ॥ ऋ०
६ । १ । ४) इति पश्यतिकर्मा । वीहि शूर पुरोढाश (ऋ० ३ । ४१ । ३) इति त्यादतिकर्मा ॥

वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः ॥ ऋ० १ । १५३ । ४ ॥

अभीतं पिपतं पयस उस्त्रियायाः । उस्त्रियेति गोनामोत्साविणोऽस्यां भोगा उस्त्रेति च ॥

त्वामिन्द्र मतिभिः सुने सुनीथासो वसूयवः । गोभिः

क्राणा अनुषन ॥

गोभिः कुर्वाणा अस्तोपत ॥

आ तू, पिञ्च हरिर्मी द्रोणस्थे वाशीभिस्तच्चताश्मन्मयीभिः ॥

ऋ० १० । १०१ । १० ॥

आसिञ्च हरिं द्रोणस्थे द्रुममयस्य । हरि सोमो हरितवर्णः । अयमपीतरो हरिरे-
तस्मादेव । वाशीभिरतत्तनाश्मन्मयीभिः । वाशीभिरश्मन्मयीभिर्गिति वा वाग्भिरिति वा ॥

स शर्धदयो विपुणस्य जन्तोर्मा शिशनदेवा अपि गुह्यतं नः ॥

ऋ० ७ । २१ । ५ ॥

स उत्सहतां यो विपुणस्य जन्तोर्विपमस्य मा शिशनदेवा अप्रदाचयां, (शिशनं इन-
धतेः) अपि गुह्यतं नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ १६ ॥ ३ ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृण्व-
न्नजामि । उप वर्वहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सु-
भगे पतिं मत् ॥ ऋ० १० । १० । १० ॥

आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि । जाम्य-
तिरेकनाम, वालिशस्य वाऽसमानजातीयस्य घोषजनः । उपेहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व
सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ २० ॥ ४ ॥

यौर्मि पिता जन्तिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी
महीयम् । उत्तानयोश्चम्वोर्ष्योर्निरन्तरत्रा पिता दुहि-
तुर्गर्भमाधात् ॥ ऋ० १ । १६४ । ३३ ॥

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥ ऋ०

१० । ८५ । २६ ॥

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतम् । शरच्छ्रुता अस्यामोपधयो भवन्ति शीर्षा आप इति वा । अस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥ ४ ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो मो
अरत्यशनः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं
विश्वपतिं सप्तपुत्रम् ॥ ऋ० १ । १६४ । १ ॥

अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्होतुर्हव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमोऽ-
स्त्यशनः । भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा । तृतीयो भ्राता
घृतपृष्ठोऽस्यायमग्निः । तत्रापश्यं सर्वस्य पानारं वा पालयितारं वा विश्वपतिं सप्तपुत्रं सप्त-
पुत्रं सपैणपुत्रमिति वा । सप्त सप्ता संस्था सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ॥ २६ ॥ १ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तना-
मा । त्रिनाभिं चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाभिं
तस्थुः ॥ ऋ० १ । १६४ । २ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणाम् । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा । एतौ-
ऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैतमृषयः स्तु-
यन्तीति वा । इदमपीतरं नामैतस्माद्देवाभिसन्नामात् । संवत्सरप्रधान उक्तोऽर्धर्चः ।
त्रिनाभि चक्रं त्र्यूतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः संवत्सन्तेऽग्निम्
भूतानि । ग्रीष्मो प्रत्यन्तेऽग्निमवसा वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवाग्निह्रिं पुन-
र्हन्तेर्वा हिमोतेर्वा । अजस्रमजस्रगामां गामनर्गमप्रत्युत्पन्न्यस्मिन् । यत्रेमानि सर्वाणि
भूतान्यभिसन्निष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभि स्तोति । पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने
(ऋ० १ । १६४ । १३) इति पञ्चतुनया । पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति च
प्राहाणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन (ऐ० ब्रा० १ । १) । पञ्चर आहुरपितम्
(ऋ० १ । १६४ । १२) इति पञ्चतुनया । अराः प्रत्युता नाभौ । पट् पुनः सहते ॥

द्वादशारं नृहि तज्जराय ॥ ऋ० १ । १६४ । ११ ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् ॥ ऋ० १ । १६४ । ४८ ॥

इति मासानाम् । मासा मानात् । प्रधि प्रहितो भवति ॥

तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न
चलाचलासः ॥ अ० १ । १६४ । ४८ ॥

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा (गो० ब्रा० १ । ५ ।
५) इति च ब्राह्मणं समासेन ॥

सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥ अ० १ । १६४ । ११ ॥

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा (पे० ब्रा० २ । १७) इति
च ब्राह्मणं विभागेन ॥ २७ ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

चतुर्थाऽध्यायश्च समाप्तः ॥



द्यौर्मै पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता नाभिमुत्र बन्धुर्मै माता पृथिवी मह-
तीयम् । बन्धुः सम्बन्धनात् । नाभिः सन्नहनान्नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्ते इत्याहुरे-
तस्मादेव ज्ञातीन्तसनाभय इत्याचक्षते सन्नन्धन इति च । स्नातिः सञ्ज्ञानात् । चत्ता-
नयोश्चम्बोयोनिरन्तः । चत्तान चत्तान ऊर्ध्वतानो वा । तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति
पर्जन्यः पृथिव्याः । शंयुः सुपयुः ॥

अथा नः शं योरैरपो दधात ॥ ऋ० १० । १५ । ४ ॥

रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । शमनं च रोगाणां वाहनं च भयानाम् ।
अथापि शंयुर्वाहस्पत्य वक्ष्यते । तच्छंयोरहृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये (तै० सं०
२ । ६ । १० । २) इत्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ॥ २१ ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

अदितिरिदीना देवमाता ॥ २२ ॥ १ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स
पुत्राः । विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जा-
तमादितिर्जानित्वम् ॥ ऋ० १ । ८६ । १० ॥

इयदितेर्विभूतिमाचष्ट एनान्यदीनानीति वा ॥

यमैरिरे भृगवः ॥ ऋ० १ । १४३ । ४ ॥

परिर इतीतिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २३ । २ ॥

उत रमैनं वस्त्रमयिनं तायुमनुं क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।
नीचायमानं जसुरिं न श्येनं अवश्चाच्छा पशुमच्च यूयम् ॥
ऋ० ४ । ३८ । ५ ॥

अपि रमैनं वस्त्रमयिमिव वस्त्रमायिनम् । वस्त्रं वस्ते । तायुरिति स्तेनानाम संस्थानम-
स्मिन्पापकमिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यात् । अनुक्रोशन्ति क्षितयः सद्ग्रामेषु । भग इति
संभ्रामनाम भस्तेर्वा हस्तेर्वा नीचायमानम् नीचैरयमानम् । नीचैर्निचिनं भवत्युच्चैरुचितं
भवति ॥

जस्तमिव श्येनम् । श्येन शंसनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छा पशुमश्च यूथम् । श्रवश्चा-
पि पशुमश्च यूथम् । प्रशंसा च यूथं च धनं च यूथं चेति वा । यूथ यौतेः समायुतं भवति ।

इन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ ऋ० १० । ४५ । १ ॥

गृणाति । मन्दी मन्दते स्तुतिर्कर्मणः ॥

प्र मन्दिने पितुमर्चिता वचः ॥ ऋ० १ । १०१ । १ ॥

प्रार्चत मन्दिने पितुमर्च्य । गौर्व्याख्यात (२ । ५-८) ॥ २४ ॥ ३ ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥ ऋ० १ । ८४ । १५ ॥

अत्र ह गो सममसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपगतमपचितमपहितमन्तर्हितं
षामुन चन्द्रमसो गृहे । गातुर्व्याख्यात. (३ । २१) । गातुं कृण्वन्नृपसो जनाय
(ऋ० ४ । ५१ । १) इत्यपि निगमो भवति । दसय, कर्माणि दंसयन्त्येनानि ।
कृताय मन्मन्नह्यश्च दंसयः (ऋ० १० । १३८ । १) इत्यपि निगमो भवति ॥

स तुताव नैनमश्रोत्यंहतिः ॥ ऋ० १ । ६४ । २ ॥

स तुताव नैनमदतिरश्रोति । अदतिश्चाहश्चादुश्च दन्तेर्निर्लुपोपवाद्विपरीतात् ॥

वृहस्पते चयस इतिपारुम् ॥ ऋ० १ । १६० । ५ ॥

वृहस्पते यद्यातयसि देवपीयुम् । पीयतिर्दिसाकर्मा । वियुते यावापृथि० यौ
वियवनात् ॥

समान्या वियुने दूरे अन्ते ॥ ऋ०-३ । ५४ । ७ ॥

समान सम्मानमार्त्रं भवति । मात्रा मानात् । दूर व्याख्यातम् (३ । १६) । अन्तोऽ-
न्ते । ऋषिगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवत्यथाप्युन्तोत्यर्थे दृश्यते ॥

अधंगया अधंगुताशमिष्टाः ॥ यजुः ८ । २० ॥

ऋधुवन्नयाक्षीर्ऋधुवन्नशमिष्टा इति च । अस्या इति चास्येति चोदात्तम् । प्रथमा-
देशेऽनुदात्तमन्वादेशे । तीप्रार्थ्यवगमुदात्तमल्पीयोर्यन्तरमनुदात्तम् ॥

अस्या ऊ पुण उप सातये भुवोऽहेलमानो ररिवाँ

अजाश्व श्रवस्युतामजाश्व ॥ ऋ० १ । १३८ । ४ ॥

अस्यै नः सातय उपभवाहेलमानोऽकुध्यन्नरिवात्रातिरम्यस्तोऽजाश्वेति पृष्णमा-
दागाभाजा अजनाः । अथानुदात्तम् ॥

अथ पञ्चमाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

सस्तिमविन्दच्चरणे नदीनाम् ॥ ऋ० १० । १३६ । ६ ॥

संस्तुतं मेघम् ॥

वाहिष्ठो वा हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा ॥ ऋ० ८ । २६ । १६ ॥

वोदूतमो हानानं स्तोमो दूतो हुवन्नरो नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु ।

दूतो जयतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । दूतो देवानामसि मर्त्यानाम् (ऋ० १० । ४ ।

२) इत्यपि निगमो भवति । वायशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसृरुशीवार्वाशानः
(ऋ० १० । ५ । ५) इत्यपि निगमो भवति । वार्य वृणोतेरथापि वरतमम् ॥

तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयस्यम् ॥ ऋ० ८ । २५ । १३ ॥

तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपायितव्यं गोपायितारो यूयं स्थ युष्मभ्यमिति वा ।

अन्ध इत्यन्ननामाध्यानीयं भवति ॥

आमन्त्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ॥ ऋ० २ । १४ । १ ॥

आसिञ्चतामन्त्रैर्मदनीयमन्धः । अमन्त्र पात्रममा अस्मिन्नदन्ति । अमा पुनरन्ति-
मितं भवति । पात्रं पानात् । तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन्ध्यानं भवति न दर्शनमन्ध-
न्तम इत्यभिभाषन्ते । अयमपीतरोऽन्ध एतस्मादेव । पश्यदक्षणाञ्च वि धेतदन्धः
(ऋ० १० । १६४ । १६) इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती ॥ ऋ० ६ । ७० । २ ॥

असञ्जयमाने इति वाव्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवेद्यौ । वनुष्यतिर्हन्ति-
कर्मानवगमसंस्कारो भवति । वनुषाम वनुष्यतः (ऋ० ८ । ४० । ७) इत्यपि
निगमो भवति ॥

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढयः ॥

ऋ० ७ । ८२ । १ ॥

दीर्घप्रतयज्ञमभिजिपासति यो वयं तं जयेम पृथनासु दूढयं दुर्धियं पापधि-
यम् । पापः पातापेयाना पापत्यमानोऽवाडेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् ॥

तरुण्यतिप्येवंकर्मम् । इन्द्रेण युजा तरुणम् वृत्रम् (ऋ० ७ । ४८ । २)
इत्यपि निगमो भवति ॥

भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । पुरुषियो भन्दते घामभिः कविः (ऋ० ३ ।
३ । ४) इत्यपि निगमो भवति । स भन्दना उदियति प्रजावतीः (ऋ० ६ ।
८६ । ४१) इति च ॥

अन्येन मदाहनो याहि त्वम् ॥ ऋ० १० । १० । ८ ॥

अन्येन मदाहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव भापमाणेत्यसभ्यभाषणादाहना इव भव-
त्येतस्मादाहनः स्यात् । ऋषिर्नदो भवति नदतेः स्तुतिकर्मणः ॥

नदस्य मा रुधतः काम आ गन् ॥ ऋ० १ । १७६ । ४ ॥

नदनस्य मा रुधतः काम आगमत्संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यपिपुण्या विल-
पितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

**न यस्य आषापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो
अक्षाः ॥ ऋ० १० । ८६ । ६ ॥**

अभोतेरित्येके ॥

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्ताः ॥ ऋ० ६ । १०७ । ६ ॥

क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके । अनूपे गोमान्गोभिर्यदा क्षियत्यथ
सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति । सर्वे क्षियति निगमा इति शाकपूणिः ॥

आश्रमिति क्षिप्रनामाशु अतन भवति ॥

स पतत्रोत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमभिरकृणोऽज्जातवेदाः ॥

ऋ० १० । ८८ । ४ ॥

सं पतत्रि चेतवरं स्थावरं जङ्गमं च यत्तत्क्षिप्रमभिरकरोऽज्जातवेदाः । ऊतिरवनात् ।
आ त्वा रयं यथोतये (ऋ० ८ । ६८ । १) इत्यपि निगमो भवति । हास-
माने इत्युपरिष्ठाद् (६ । ३६) व्याख्यास्यामः ॥

वमूकः पृष्ठभिरुप सर्पदिन्द्रम् ॥ ऋ० १० । ६६ । १२ ॥

पानेरिति वा स्पाशनैरिति वा स्पशनैरिति वा ॥

सुसं न पृकमविदच्छ्वचन्तम् ॥ ऋ० १० । ७६ । ३ ॥

स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदज्जाज्वल्यमानम् ॥

द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः ॥ ऋ० ३ । १७ । ५ ।

द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शम्भुः सुखभूः ॥

मृगं न वा मृगयन्ते ॥ ऋ० ८ । २ । ६ ॥

मृगमिव घ्रात्या. प्रैषाः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहापीरिति च प्राक्षणात् । विध्यद्-
राहं तिरो आद्रिपस्ना (ऋ० १ । ६१ । ७) इत्यपि निगमो भवति । अयमपीतरो
वराह एतद्गणदेव । बृहनि मूलानि वरंवरं मूलं बृहतीति वा । वराहमिन्द्र एमुपम् (ऋ०
८ । ७७ । १०) इत्यपि निगमो भवति । अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ॥

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहः ॥ ऋ० १० । ६७ । ७ ॥

अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराह्य उच्यन्ते ॥

पश्यन्निहरण्यचक्रानयोदं प्रान्विधावर्तो वराहून् ॥ ऋ० १ ।

८८ । ५ ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सार-
यति । उस्ता इष स्वसराणि (ऋ० १ । ३ । ८) इत्यपि निगमो भवति ॥ शर्या
अङ्गुलयो भवन्ति । शर्या इषवः शरमध्यः । शरः शृणाते । शर्याभिर्न भरमाणो
गभस्तयोः (ऋ० ६ । ११० । ५) इत्यपि निगमो भवति ॥ अर्को देवो भवति
यदेनमर्चन्ति । अर्को मन्त्रो भवति यदेनार्चन्ति । अर्कमन्त्र भवत्यर्चति भूतानि ।
अर्को वृक्षो भवति सवृचः फटुन्मिना ॥ ४ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रियोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उदंशमिव येमिरे ॥ ऋ० १ । १० । १ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणः । आर्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रतु येमिरे
वंशमिव । वंशो वनशयो भवति ननवाच्छूयत इति वा । पवी रयनेमिर्भवति यद्विपुनानि
भूमिम् ॥

उत पृथ्वा रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥ ऋ० ५ । ५२ । ६ ॥

तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुरित्यपि निगमो भवतः । वक्षो व्याख्यातम् (४ ।
१६५) । धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः । तिरोधन्वातिरोचते (ऋ० १० । १८७ ।
२) इत्यपि निगमो भवति । सिनमन्त्रं भवति सिनानि भूतानि । येन स्मा सिनं
भरयः सखिभ्यः (ऋ० ३ । ६२ । १) इत्यपि निगमो भवति । इत्थामुद्येत्येतेन
व्याख्यातम् । सचा सहेत्यर्थः ॥

वसुभिः सचाभुवां ॥ ऋ० ८ । ३५ । १ ॥

वसुभिः सहभुवौ । चिदिति निपातोऽनुदात्तः । पुस्ततादेव व्याख्यात । अथापि पशुनामेह भवत्युदात्त ॥

चिदसि मनासि ॥ यजु० ४ । १६ ॥

चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा । आ इत्याकार उपसर्गः । पुस्ततादेव व्याख्यातः । (१ । ३) अथाप्यध्यर्थे दृश्यते ॥

अत्र आ अपः ॥ ऋ० ५ । ४८ । १ ॥

अत्रे आ अपः ॥ अपोऽत्रेऽधीति । शुम्न द्योतेनेर्यशो वाञ्छ वा ॥

अस्मे शुम्नमधि रत्नं च धेहि ॥ ऋ० ७ । २५ । ३ ॥

अस्मासु शुम्नं च रत्नं च धेहि ॥ ५ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

पवित्र पुनाते । मन्त्र पवित्रमुच्यते । येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनर्ते सदा^{१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३} । (सा० ७० । ५ । २ । ८ । ५) इत्यपि निगमो भवति । रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते । गभस्तिनपूतो वृधिरद्विभिः सुतः (ऋ० ६ । ८६ । ३४) इत्यपि निगमो भवति । आपः पवित्रमुच्यन्ते ॥

शतपवित्राः स्वधया मर्दन्तीः ॥ ऋ० ७ । ४७ । ३ ॥

पहृदका । अग्निः पवित्रमुच्यते । वायुः पवित्रमुच्यते । सोमः पवित्रमुच्यते । सूर्यः पवित्रमुच्यते । इन्द्रः पवित्रमुच्यते ॥

अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्यः इन्द्रः ।

पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥ आप० श्रौ० १२ । १६ । ६ ॥

इत्यपि निगमो भवति । तोदस्तुयते ॥ ६ ॥ १ ॥

पुरु त्वां दाश्वान्वोचेऽरिर्गन्ते तव स्विदा ।

तोदस्येव शरणं आ महस्य ॥ ऋ० १ । ३५० । १ ॥

बहुदाश्वास्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्रं शृच्छते । ईश्वरोऽप्यरिरंतस्मादेव । यदन्य-
दवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । तोदस्येव शरणं आ महस्य ।
तुदस्येव शरणोऽधिमहत । स्वञ्चा सु अञ्चन । आजुहानो घृतपृष्ठः स्वश्चाः
(ऋ० ५ । ३७ । १) इत्यपि निगमो भवति । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्धं
नामनी भवत । कुत्सितार्थीय पूर्व भवतीत्योपमन्यव ॥ ७ ॥ २ ॥

किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्वैवक्षे शिपिविष्टो
अस्मि । मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिधे
बभूथ ॥ ऋ० ७ । १०० । ६ ॥

किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीय यन्न प्रब्रूये शेष इव निर्बेष्टितोऽस्मीत्य-
प्रतिपन्नरश्मि । अपि चा प्रशसानामैवाभिप्रेत स्यात्किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति
प्रख्यापनीय यद्ब्रुत प्रब्रूये शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मि । शिपयोऽत्र रश्मय वक्ष्यन्ते
तैराविष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदप गूह एतत् । वर्ष इति रूपनाम वृणोतीति सत ।
यदन्यरूप समिधे सङ्ग्रामे भवति सयतरश्मि । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८ ॥ ३ ॥

प्रतत्ते अथ शिपिविष्ट नामार्थः शंसामि वयुनानि
विद्वान् । तं त्वां वृणामि तवसमतव्यान्वयन्तस्य रजसः
पराके ॥ ऋ० ७ । १०० । ५ ॥

तत्तेऽथ शिपिविष्ट नामार्थः प्रशंसामि । अयोऽहमस्मीश्वर स्तोमानाम् । अर्थस्त्वम
सीति वा । त त्वा स्तोमि तवसमतव्यास्तवस इति महतो नामधेयमुदितो भवति । निव-
सन्तमस्य रजस पराके पराकान्ते । आपृष्टिरागतहृष्टि ॥

आपृष्टे सं संवावहे ॥ ऋ० ६ । ५५ । १ ॥

आगतहयो संसेवावहे । पृथुञ्जया पृथुजव ॥

पृथुञ्जया अमिनादायुर्दस्योः ॥ ऋ० ३ । ४६ । २ ॥

प्रामापयदायुर्दस्यो ॥ ६ ॥ ४ ॥

अग्निं नरो दीधितिभिरेरैर्योर्हस्तंच्युती जनयन्त प्र-
शस्तम् । दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ ऋ० ७ । १ । १ ॥

धीधिनयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्यृत एने अग्नि समरणा-
ज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तम् । दूरेदर्शन गृहपतिम-
तनवन्तम् ॥ १० ॥ ५ ॥

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशत्तम् ।

इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ ऋ० ८ । ७७ । ४ ॥

एकेन प्रतिधानेनापिबत्साकं सहेत्यर्थ । इन्द्र सोमस्य काणुका कान्तकानीति
वा कान्तकानीति वा कृतकानीति वा । इन्द्र सोमस्य कान्त इति वा कयोघात इति
वा कयोहत कान्तिहत । तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुत्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन
एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरास्युच्यन्ते । त्रि-
शदपरपक्षस्याहोरात्राक्षिशतपूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य
आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति । तथापि निगमो भवति । यमक्षितिमक्षि-
तयः पिबन्ति (ते० स० २ । ४ । १४ । १) इति । त पूर्पक्ष आप्याययन्ति ।
तथापि निगमो भवति । यथा देवा अशुमाप्याययन्तीति । अधिर्गुर्मन्त्रो भवति ।
गन्धधिकृतात्वात् । अपि वा प्रशासनमेवाभिप्रेत स्यात्तच्छब्दवत्त्वादधिगो शमीध्व
सुशमि शमीध्वं शमीध्वमधिगविति (मै० स० ४ । १३ । ४) अग्निरप्यधिगुरुच्यते ॥

तुभ्यं श्रोतन्त्यधिगो शचीवः ॥ ऋ० ३ । २१ । ४ ॥

-अधृतगमन कर्मन् । इन्द्रोऽप्यधिगुरुच्यते । अधिगव ओहमिन्द्राय (ऋ० १ ।
६१ । १) इत्यपि निगमो भवति । आङ्गूय स्तोम आघोष ॥

एनाङ्गुषेण वयमिन्द्रवन्तः ॥ ऋ० १ । १०५ । १६ ॥

एनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ॥ ११ ॥ ६ ॥

आपान्त मन्युस्तृपलं प्रभर्मा धुनिः । शिमीवाञ्छरुर्मा ऋजीपी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥

ऋ० १० । ६८ । ५ ॥

आपातितमन्युस्तृपप्रहारी क्षिप्रप्रहारी सृपप्रहारी सोमो वेन्द्रो वा । धुनिर्धूनो-
ते । शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शम्नोतर्वा । ऋजीपी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्या-
तिरिच्यते तदृजीपमधार्जितं भवति तेनर्जीपी सोम । अथाप्येन्द्रो निगमो भवति । ऋजीपी
वर्जी (ऋ० ५ । ४० । ४) इति । ह्योरस्य स भागो धानाश्चेति । धाना ध्राष्ट
हिता भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा । वन्धां ते हरी धाना उप ऋजीप जिघ्र
तामित्यपि निगमो भवति । आदिनाभ्यासेतोपहितेनोपधागादरो षगस्तिरत्तिर्मा ।

सोमः सर्वोद्यतेतानि वनानि नार्याग्निन्द्रं प्रति मानानि दम्भुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते
नैनं तानि दम्भुवन्त्यग्निवैनमप्राप्य विनश्यन्तीनि । इन्द्रप्रधानेत्येके नैषण्डुकं सोमकर्मो-
भयप्रधानेत्यपरम् । शमशा ह्य अशनुन इति वा शमाशनुन इति वा ॥

अवं शमशा रुध्रदाः ॥ ऋ० १० । १०५ । १ ॥

अवारुपच्छमशा वारिति ॥ १२ ॥ ७ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

सर्वश्यप्सरा सर्वभ्यशनुत ऊरुभ्यामशनुत उरुयां वशोऽस्याः । अप्सरा अप्सारि-
त्यपि वाप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवति । आदर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं
दर्शनायेति शाकपूणिर्दृप्त इत्यभक्तस्याप्सो नामेति व्यभिनिस्तद्रा भवति रूपवती
तद्वनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा । तस्या दर्शनान्मिमावहणयो रेतश्चस्कन्द ।
तदभिधादिन्येपरमभवति ॥ १३ ॥ १ ॥

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽभिजातः ।
द्रप्सं स्कृष्टं ब्रह्मणा देव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥
ऋ० ७ । ३३ । ११ ॥

अप्ससि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽभिजातः । द्रप्सं स्कृष्टं ब्रह्मणा
देव्येन । द्रप्सः सम्भृतप्सानीयो भवति । सर्वे देवाः पुष्करे त्वाऽऽधारयन्त । पुष्कर-
मन्तरिक्षं पोषति भूतानि । उदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यम् । इदमपीतरस्पृष्टकरमे-
वस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुण्यं पुण्येनः । वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ १४ ॥ २ ॥

स इत्तमोऽवयुनं तत्तन्वत्सूर्येण वयुनं वच्चकार ॥ ऋ० ६ । २१ । ३ ॥

स तमोऽप्रज्ञानं तन्वत्स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार । वाजपस्त्यं वाजपतनम् । सनेम
वाजपस्त्यम् (ऋ० ६ । ६८ । १२) इत्यपि निगमो भवति । वाजगन्ध्यं गन्ध-
त्युत्तरपदम् । अरयाम वाजगन्ध्यम् (ऋ० ६ । ६८ । १२) इत्यपि निगमो
भवति । गन्धं गृह्णाते । अत्रा वाजं न गन्धं युयूषन् (ऋ० ४ । १६ । ११)
इत्यपि निगमो भवति । गन्धनिर्मित्रीभावकर्मा । आगधिता परिगधिता (ऋ० १ ।
१२६ । ६) इत्यपि निगमो भवति । कौरयाणः कृगयानः । पाकस्यामा कौरयाणः
(ऋ० ८ । ३ । २१) इत्यपि निगमो भवति । तौरयाणस्तृगयानः ॥

स तौरयाण उर्व याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ॥

इत्यपि निगमो भवति । अहूयाणोऽहीतयान । अनुधुया कणुद्यहूयाणा (ऋ० ४ । ४ । १४) इत्यपि निगमो भवति । हरयाणो हरमाणयानः । रजतं हरपाणे (ऋ० ८ । २५ । २२) इत्यपि निगमो भवति ॥

य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ॥ ऋ० १ । १०१ । ४ ॥

प्रत्युतः स्तोमान् । वन्दी वन्दतेर्मृद्भा वकर्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्वन्दिनो
रोरुवदना ॥ ऋ० १ । ५४ । ५ ॥

निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयित् रोरु-
यमाणो धनानीति वा वधेनेति वा । अत्रदन्त वीक्षिता (ऋ० २ । २४ । ३)
इत्यपि निगमो भवति । वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च संसम्भकर्माणौ पूर्वेषु सम्प्रमुच्येते ।
निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिगर्तपसा । पशु, सपते, स्पृशतिकर्मणः ॥

मा नो मधेवं निष्पपी परा दाः ॥ ऋ० १ । १०४ । ५ ॥

स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः । तूष्णांशमुदकं भवति तूर्णम-
श्नुते । तूष्णांशं न गिरेरधि (ऋ० ८ । ३२ । ४) इत्यपि निगमो भवति । क्षुम्प-
मंदिच्छन्नक भवति यत्क्षुम्भवते ॥ १६ ॥ ४ ॥

कदा मर्त्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।

कदा नः शुश्रयद् गिर इन्द्रो अङ्ग ॥ ऋ० १ । ८४ । ८ ॥

कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति च गिर
इन्द्रोऽङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनामाच्चित्तमेवाङ्कितं भवति । निक्षुम्पुण सोमो निचान्तपूयो
निचमनेन प्रीणाति ॥ १७ ॥ ५ ॥

परनीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये ।

अपां जग्मिर्निक्षुम्पुणः ॥ ऋ० ८ । ६३ । २२ ॥

परनीवन्तः सुता इमेऽङ्गिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निक्षु-
म्पुण । समुद्रोऽपि निक्षुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यते । अवभृथोपि निक्षुम्पुण उच्यते
नीचैरस्मिन्स्वप्यन्ति नीचैर्दपतीति वा । अवभृथ निक्षुम्पुण (य० ३ । ४८)
इत्यङ्गि निगमो भवति । निक्षुम्पुण निक्षुम्पुण्येति च । प दिगन्तुर्भवति यत्पयते ॥ १८ ॥ ६ ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।
यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्थो मुचीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥
ऋ० १ । १२५ । २ ॥

सुगुर्मयति सुहिरण्य स्वश्वो बृहच्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तमग्नेन प्रा-
तरागामिन्नतिथे मुचीजयेव पदिमुत्सिनाति । कुमारो मुचीजा मोचनाच्च सयनाच्च
सतनाच्च । पादु, पयते ॥

आविः स्वः कृस्रुते गृहते युसं स पादुरस्य निर्णिजो न
मुच्यते ॥ ऋ० १० । २७ । २४ ॥

आविष्कुरुने भासमादित्यो गृहते युसम् । युसमित्युदकनाम प्रवीते शब्दकर्मणो
अंशतेर्वा यद्वर्ष-पातयत्युदक रश्मिभिस्तत्प्रत्यादत्ते ॥ १६ ॥ ७ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

वृक्षरचन्द्रमा भवति विवृणज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा विगान्तज्योति-
ष्को वा ॥ २० ॥ १ ॥

अरुणो मांसकृद्वृकः पथा यन्तं ददश हि ।

उज्जिहीते निचाय्य तष्टेन वृष्टयामयी वित्तं मे अस्य
रोदसी ॥ ऋ० १ । १०५ । १८ ॥

अरुण आरोचनो मांसकृन्मासानां चाऽर्धमासानां च वर्णा भवन्ति चन्द्रमा वृ-
क्षया यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य यो येन योद्यमस्यो भवति चन्द्रमा ।
तद्यणुयन्निव वृष्टरोगी । जानीत मेऽस्य यावापृथिव्यामिति । आदित्योऽपि वृक्ष उच्यते
यदा वृक्षे ॥

अजो हवीदश्विना वार्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतं
वृकस्य ॥ ऋ० १ । ११७ । १६ ॥

आद्ययदुषा अश्विनावादिस्थेनाभिगता तामश्विनो प्रमुमुतुरित्पारयानम् ।
आपि वृक्ष उच्यते विवर्तनात् ॥

वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिः ॥ ऋ० ८ । ६६ । ८ ॥

वरुणमथिः । वरुण ऊर्णवान्भवत्यूर्णा पुनर्वृणतेरूर्णातेर्वा । वृद्धवाशिन्यपि वृत्त्युच्यते ॥

शतमेषान्वृक्ष्ये चक्षुदानमृज्जाश्वं तं पितान्धं चकार ॥

ऋ० १ । ११६ । १६ ॥

इत्यपि निगमो भवति । जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति ॥ २१ ॥ २ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृता वृधा । जोषवाकं वदतः पञ्जहोपिणा न देवा भूषयश्चन ॥ ऋ० ६ । ५६ । ४ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याग्नीधोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजङ्गपः प्राजितहोपिणौ न देवौ तस्याग्नीधः । कृत्ति, कृन्ततेर्यशो घात वा ॥

महीव कृत्तः शरणा तं इन्द्र ॥ ऋ० ८ । ६० । ६ ॥

सुमहत् इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेति । इयमपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्र-
मप्युपमार्थे वा कृत्तिं वसान आ चर पिनाकं विभ्रदागहीत्यपि निगमो भवति ॥
अघ्नी कितवो भवति एवं हन्ति स्वे पुनराश्रिते भवति ॥

कृतं न श्वघ्नी वि विनोति देवने ॥ ऋ० १० । ४३ । ५ ॥

कृतमिव अघ्नी विविनोति देवने । कृतम् किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः कृ-
तवान्वाशीर्नामकः । सममिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥ २२ ॥ ३ ॥

मा नः समस्य दुह्यः परिद्वेषसो अंहतिः ।

कुर्मिर्न नावमा वधीत् ॥

मा नः सर्वस्य दुधियः पापधियः सर्वतो द्वेषसोऽहतिरुर्मिरिव मोषमावधीत् ।
कुर्मिरूर्णोते । नोः प्रणोत्तन्या भवति नमतेर्वा । तत्कथमनुदात्तप्रकृतिनाम स्याद् दुष्ट-
व्ययं तु भवति । ततो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो (ऋ० ८ । २१ । ८) इति
सप्तम्याम् । शिशीतिर्दानकर्मा । वरुण्याणो अघायतः समस्मात् (ऋ० ५ ।
२४ । ३) इति पञ्चम्याम् । वरुण्यती रक्षाकर्मा । अथापि प्रथमावहुवचने ॥

नभन्तामन्यके समे ॥ ऋ० ८ । ३६ । १-३-४-६ ॥

हविषां जारो अपां पिपतिं पपुर्निर्नरा ।

पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ऋ० १ । ४६ । ४ ॥

हविषापा जरयिता पिपतिं पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । पिता
कृतस्य कर्मणाश्चायितादित्यः । शम्भ इति यजुनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रो यः
शम्भः पुरुहूत तेन (भृ० १० । ४२ । ७) इत्यपि निगमो भवति । केषयः कपूया
भवन्ति । कपूयमिति पुनाति कर्मकुत्सित दुष्पूयं भवति ॥ २४ ॥ ५ ॥

पृथक् प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वन्त श्रवस्थानि दुष्टरा ।
न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहर्माँमेव ते न्यविशन्त केषयः ॥
भृ० १० । ४४ । ६ ॥

पृथक् प्रायन् (पृथक् प्रथो) प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्तोकृण्वन्त श्रव-
स्थानि यथासि दुर्गुह्यन्यैर्येऽशस्तुन्यक्षिया नावमारोहुम् । अथ ये नाशस्तु-
न्यक्षिया नावमारोहुमीमेव ते न्यविशन्ते दैव ते न्यविशन्त अग्रे दैव ते न्यविश-
न्तास्मिन्नेव लोक इति वा । ईर्म इति बाहुनाम समीरिततरो भवति ॥

एता विश्वा सर्वना तनुमा कृषे स्वयं सूनो सहस्रो यानि
दधिषे ॥ भृ० १० । ५० । ६ ॥

एतानि सर्वाणि स्थानानि तर्गमुपाकुर्ये स्वयं बलस्य पुन यानि धत्स्य । अंसत्र-
महसस्त्राणं धनुषां ववचं वा । कषचं क् अक्चिर्त्तं भवति काक्चिर्त्तं भवति काये-
ऽक्चिर्त्तं भवतीति वा ॥ २४ ॥ ६ ॥

प्रीणीताश्चान्हितं जयथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् ।

द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥

भृ० १० । १०१ । ७ ॥

प्रीणीताश्चान्हितं जयथ जयनं वो हितमस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वम् । द्रो-
णाहावं द्रोणं द्रुममयं - भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनात् । अवतोऽवातितो म-
हान्भवत्यश्मचक्रमशनचक्रमसनचक्रमिति वा । अंसत्रकोशमंसत्राणि वाः कोशस्थाती-
यानि सन्तु । कोश कुप्पणतेर्विकुपितो भवत्ययमपीतरः कोश एनस्मादेवं संचय आ-
चितमाश्रो महान्भवति । सिञ्चता नृपाणं नरपाणं कृषकर्मणा संप्राममुपमिमीते ।
काकुर्दं तात्त्वित्वाचक्षते चिद्वा कोकुवा सास्मिन्धीयते जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना
वर्णान्वदतीति वा कोकूयतेर्वा स्याच्छब्दकर्मण । जिह्वा जोहुवा । तालु तस्तेस्ती-
र्यातममङ्गं जततेर्वा स्याद्विपरीताद्यथा तलं जततेत्यविपर्ययः ॥ २६ ॥ ७ ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुचरन्ति काकुर्दं सूर्यं सुपिरामिव ॥ भृ० ५ । ६६ । १२ ॥

सुदेवस्त्वं ऋष्याणां देव कमनीयद्वो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धव
(सिन्धु स्रवणात्) यस्य ते सप्त स्रोतासि तानि ते काकुद्दमनुत्तरन्ति सूर्मि ऋष्याणो-
र्मि स्रोत मुपिरमनु यथा । वीरिटं वैटीकिरन्तरिक्षमेवमाह पूर्ण वयतेरुत्तरमिरतेर्वया-
धीगन्त्यस्मिन्भासि वा । तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ २७ ॥ ८ ॥

प्र वावृजे सुप्रया वह्निरेषामा विश्पतीव वीरिट इयाते ।
विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥

अ० ७ । ३६ । २ ॥

प्रवृज्यते सुप्रया वह्निरेषामेयाते सर्वस्य पातारौ वा पातयितारौ वा वीरिटम-
न्तरिक्ष भियो वा भासो वा तति । अपि वोपमार्थे स्यात्सर्वपती इव राजानौ वी-
रिटं गण्ये मनुष्याणां राज्या विनासे पूर्वस्यामभिहूतौ वायुश्च नियुत्वान्पूषा च स्वस्त्य-
भनाय । नियुत्वान्नियुतोऽस्याश्वा । नियुतो नियमनाद्वा नियोजनाद्वा । अच्छामेराभु
मिति शाकपूणि । परी सीमिति व्याख्याता । पनमेनामस्या अस्थेत्येतेन व्याख्यातम् ।
सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽङ्कचतेराकुचितो भवतीति वा । नदीय इत्सृणयः
पक्षमेपात् (य० १२ । ६८) इत्यपि निगमो भवति । अन्तिकतममङ्कुपादायात्पक्ष-
मौषधमागच्छत्विति ॥ ३८ ॥ ६ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पञ्चमाध्यायश्च समाप्तः ॥



अथ षष्ठाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुचिस्तुष्टिस्तुष्ट्यस्तुष्टमर्शनस्परि ।
त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥
ऋ० २ । १ । १ ॥

त्वमग्ने शुभिरहोभिस्त्वमाशुशुचिस्तुष्टिस्तुष्ट्यस्तुष्टमर्शनस्परि इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः ।
चाशिरुत्तर, ज्ञातेराशु शुचा चाणोषीति वा सनोतीति वा । शुक् शोधते । पञ्चम्यर्थे
वा प्रथमा । तथा हि वाक्यसंयोगः । आ इत्याकार उपसर्ग, पुरस्ताच्चिकीर्षितञ्च उत्तर
आशुशोचयिपुरिति । शुचिः शोधतेज्ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव । निः-
पिक्तमस्मात्पापकमिति नेरुक्ता ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अर्भयं करत् ॥ ऋ० २ । ११ । १२ ॥

आशा दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् । काशिमुष्टिप्र-
काशनात् । मुष्टिमौचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा ॥

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्सङ्गुभ्या मघवन्का-
शिरित्ते ॥ ऋ० ३ । ३० । ५ ॥

इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी यावापृथिव्यौ निरोधनात् । रोध, कूलं निरुणद्धि स्रोतः ।
कूलं, रुजतेर्विपरीताल्लज्जोऽविपर्ययेण । अपारे, दूरपारे । सत्सङ्गुभ्यामि, मघवन्का-
शिरित्ते महान् ॥

अहस्तमिन्द्र सं पिणक्कुणारुम् ॥ ऋ० ३ । ३० । ८ ॥

अहस्तमिन्द्र कृत्वा सम्पिण्ड परिकणनं मेघम् ॥ १ ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो
व्यार । सुगान्पथो अकृणोल्लिरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं
धर्मन्तीः ॥ ऋ० ३ । ३० । १० ॥

अलातृणोऽन्नमातर्दन्तो मेवो बलो वृणोतेर्त्रजो ध्रजयन्तरिक्षे गोरेतस्य माध्यमि-
काया घाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान्पयो अकृणोन्निरजे गा । सुगमना-
न्पथोऽर्रोन्निरमनाय गवाम् । प्रावन्वाणी पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो
वा वदनात् बहुभिराहूतमुदकं भवति धमतिर्गतिकर्मा ॥ २ ॥

उद्धृत् रक्षः सहस्रं लमिन्द्र वृश्वा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।
आ कीर्ततः सल्लूकं चकथ ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य ॥ ऋ०
३ । ३० । ११७ ॥

उद्धर रक्षः सहस्रं लमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्वा मध्यं
प्रतिशृणीहिमम् । अममागत भवति । आ कियतो तेशात्सल्लूकं संलुब्धं भवति पा-
पकमिति नैरुक्ताः । सरलूकं वा त्यात्सत्तैरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेर्देनिर्दन्ते ॥

स्यं चिदिस्था कंत्पयं शयानम् ॥ ऋ० ५ । ३२ । ६ ॥

सुखपयसं सुप्तमस्यपयः । विस्तृष्ट आपो भवन्ति विस्तवणात् । वपा इष रुद्रुः
सप्त विस्तृष्ट (ऋ० २ । ३५ । ८) इत्यपि निगमो भवति । वीरुध ओपधयो भव-
न्ति विरोहणात् । वीरुधः पारयिष्णव (ऋ० १० । ६७ । ३) इत्यपि निगमो
भवति । नक्षत्राभमश्चवानदाभमभ्यशनेन दम्नोतीति । नक्षत्राभं ततुरिं पर्वतेष्टाम्
(ऋ० ६ । २२ । २) इत्यपि निगमो भवति । अस्तुधोपुरकृष्वायुः । कृष्णिमिति
कृष्णनाम निरुक्तं भवति । यो अस्तुधोपरजरः सर्वान् (ऋ० ६ । २२ । ६)
इत्यपि निगमो भवति । निशुम्भा निश्रध्यहारिणः ॥ ३ ॥

आजासं पूषणं रथे निशुम्भास्ते जन्तुश्रियम् ।

देवं वहन्तु विश्रतः ॥ ऋ० ६ । ५५ । ६ ॥

आपहन्त्यन्ता पूषणं रथे निश्रध्यहारिणस्ते जनश्रियं क्षातश्रियम् । घृदुक्थो
महदुक्थो यत्कथ्यमस्मा चकथमिति घृदुक्थो वा । घृदुक्थ हवामह (ऋ० ८ । ३२ । १०)
इत्यपि निगमो भवति । ऋदुदरः सोमो भृदुदरो गृदुदरश्चिन्ति वा । ऋदुदरेण सखया सखेय
(ऋ० ८ । ४८ । १०) इत्यपि निगमो भवति । ऋदुपे इत्युपरिष्ठे व्याख्यास्यामः ।
पुल्लकाम, पुरुकाम । पुल्लकागो हि मर्त्यः (ऋ० १ । १७६ । ५) इत्यपि निगमो
भवति । असिन्वती असाक्षादन्त्य । असिन्वती वसन्ती भूर्यचः (ऋ० १० । ७६ ।
१) इत्यपि निगमो भवति । वपना, कम्पना । क्रिमयो भवन्ति । गोपया वृत्त कप-
नेव वेषसः (ऋ० ५ । ५४ । ६) इत्यपि निगमो भवति । भाञ्जनीक, प्रमिष्टमाः ।
धूपकेतुः समिधा भाञ्जनीकः (ऋ० १० । १२ । २) इत्यपि निगमो भवति । रुजाना
नयो भवन्ति जगन्ति घृणानि । तां रुजानाः पिपिष इन्द्राणः (ऋ० १ । ३२ । ६)
इत्यपि निगमो भवति । जूणिर्भवेत्वा द्रव्येनां दूनोतयां । जिष्ठा जूणिर्न पचयति
(ऋ० १ । १२६ । ८) इत्यपि निगमो भवति ॥

परिं द्रंसमोसनां वां वयो गात् ॥ ऋ० ७ । ६६ । ४ ॥

पर्यगाद्वां द्रंसमद्वयनायाजम् ॥ ४ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिप्युपलेषु प्रक्षिप्यात्युपलप्रक्षेपिणी वा इन्द्र ऋषीन्पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तैपामेकः प्रत्युवाच ॥

शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।

उदाधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥

इति सा निगदन्त्याख्याता ॥ १ ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिप्यो नना ।

नानाधियो वसूयत्रोऽनु गा इव तस्थिम इन्द्रायेन्द्रो

परिं स्त्रव ॥ ऋ० ६ । ११२ । ३ ॥

कारुरहमस्मि कर्ता रतोमाना ततो भिषक् । तत इति सन्तानमाम पितुर्वा पु-
त्रस्य वा । उपलप्रक्षिप्यो सकृत्कारिका । नना नमतेर्माता वा दुहिता वा । नानाधियो
नानाकर्माणो वसूयत्रो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाव इव लोपम् । इन्द्रायेन्द्रो
परिस्त्रवत्यध्वेपणा ॥

आसीन ऊर्ध्वामुपसिं क्षिणाति ॥ ऋ० १० । २७ । ३ ॥

उपस्थे । प्रकलविद्वशिम्भवति कलाश्च वेद प्रकलान् । दुर्मित्रासः प्रकलविन्नि-
माना (ऋ० ७ । १८ । १५) इत्यपि निगमो भवति । अम्यर्धयज्वाम्यर्धयज्व-
जनि । सिपक्ति पूषा अम्यर्धयज्व (ऋ० ६ । ५० । ५) इत्यपि निगमो भवति ।
इत्य ईक्षिणि ईक्षे । हि वसव उभयस्य राजन् (ऋ० ६ । ८१ । १०) इत्यपि निगमो
भवति । दोणस्य क्षयणस्य । महः क्षोणस्याभिना कण्वाय ऋ० १ । ११७ । ८)
इत्यपि निगमो भवति ॥ ६ ॥ ० ॥

अस्मे ते घन्धुः ॥ यजु० ४ । २२ ॥ वयमित्यर्थः ॥

अस्मे यातं नासत्या सजोपाः ॥ ऋ० १ । ११८ । ११ ॥ अस्मानित्यर्थः ॥

अस्मे समानेभिर्वृषभ पौर्येभिः ॥ ऋ० १ । १६५ । ७ ॥

अस्माभिरित्यर्थः ॥

अस्मे प्र यन्धि मघवन्तृजीपिन् ॥ ऋ० ३ । ३६ । १० ॥ अस्मभ्यमित्यर्थः ॥

अस्मे आराच्छिद्वेषः सनुतयुपोतु ॥ ऋ० ६ । ४७ । १३ ॥ अस्मदित्यर्थः ॥

ऊर्ध्व इव पप्रथे कामो अस्मे ॥ ऋ० ३ । ३० । १६ ॥ अस्माकमित्यर्थः ॥

अस्मे धत्त वसत्रो वसूनि ॥ यजु० ८ । १८ ॥ अस्मास्वित्यर्थः ॥

पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । रयेनो न दीयन्नन्वेति पाथ (ऋ० ७ । ६३ । ५) इत्यपि निगमो भवति । उदकमपि पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीनाम् (ऋ० ७ । ३४ । १०) इत्यपि निगमो भवति । अन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव । देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् (ऋ० १० । ७० । १०) इत्यपि निगमो भवति । सत्रीमनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सवीमन् (ऋ० ६ । ७१ । २) इत्यपि निगमो भवति । सप्रथाः सर्गतः पृथुः । त्वगग्ने सप्रथा अस्ति (ऋ० ५ । ३ । ४) इत्यपि निगमो भवति । विद्वथानि वेदनानि । विद्वथानि मघोदयन् (ऋ० ३ । २७ । ७) इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ ॥ ३ ॥

आयन्ता इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य मघते ।

वसूनि जाते जनेमान् ओजंसा प्रति भागं न दीधिम ॥

ऋ० ८ । ६६ । ३ ॥

समाश्रिता सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थे स्वात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभज्यमाणाः स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामोजसा वलेन । ओज ओजतेर्वोवजतेर्वा । आशीराश्रयणाद्वा अपणाद्वा । अयेयमितराशीराशास्तेः । इन्द्राय गाव आशिरम् (ऋ० ८ । ६६ । ६) इत्यपि निगमो भवति । सा मे सत्याशीर्देवेष्विति च ॥

यदा ते मर्तो अनु भोगमानुष्ठादिद्व्यसिंष्ठ ओपधीर-
जीगः ॥ ऋ० १ । १६३ । ७ ॥

यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ प्रसितुतम ओपधीरगारीः । जिगर्तिर्गिस्तिकर्मा वा गृणास्तिकर्मा वा गृह्णास्तिकर्मा वा ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग विन्से ॥

ऋ० १० । ४ । ४ ॥

मूदा वयं स्मोऽमूहस्त्वमग्नि न वयं विंधो महित्वमग्ने त्वं तु वेत्थ । शशमानः शंसमान । यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति (ऋ० १ । १५ । १७) इत्यपि निगमो भवति ॥

देवो देवाच्या कृपा ॥ ऋ० १ । १२७ । १ ॥

देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा । कृष् कृपतेर्वा वरूपतेर्वा ॥ ८ ॥ ४ ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वां घा
स्यालात् । अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी
स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥ ऋ० १ । १०६ । २ ॥

अथौपं हि बहुदानृतरो वां विजामातुस्सुसगाप्ताश्चामातुः । विजामातेति शब्द
दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः । जामाता जा अपत्यं
तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् । स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः ।
स्याल्लज्जानावपनीति वा । लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः । शूर्पमशनपवनं गृणा-
तेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरम् ।
ओमास (११ । ४०) इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥ ५ ॥

इति पष्ठाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

सोमानं स्वरंणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कचीवन्तं य
ओशिजः ॥ ऋ० १ । १८ । १ ॥

सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कचीवन्तमिदं य ओशिजः । क-
क्षितान्कक्षयावनोशिज वशिजः पुनः । वशिजवन्तेः कान्तिर्कर्मणः । अपि त्वयं मनुष्यकक्ष-
याभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशनवन्ते कुरु ब्रह्मणस्पते । ॥ १० ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यधं तर्पुर्यस्तुचरुरग्निवां इव ।

ब्रह्मद्विषे हव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनत्राय किमी-

दिने ॥ ऋ० ७ । १०४ । २ ॥

इन्द्रासोमावपय शंसितारम् । अयं हन्तेर्निर्दंसिनोपमर्ग आहन्तीनि । तदुस्तपतेः ।
चक्षुर्द्वेषो भवति चक्षतेर्वा समुत्तरत्यस्मादापः । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे हव्यमुदते घोर

चक्षसे घोररयानाय । ऋष्य विकृताञ्जायत इति नैरुक्ता । द्वेषो धत्तमनवायनमवयवं
यदभ्ये न व्यपेयुरद्वेषस इति वा । किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिद-
मिति वा पिशुनाय चरते । पिशुनं पिशतर्विपिशतीति ॥ ११ ॥ २ ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राज्ञेवामवाँ इमेन ।
तृष्वामिनु प्रसितिं दुणानोऽस्तासि विध्य रक्षस्तपिष्ठैः ॥
ऋ० ४ । ४ । १ ॥

कुरुष्व पाज पाज पालनात्प्रसितिमित्र पृथ्वीम् । प्रसिति प्रसयनात्तनुर्वा जालं
वा । याहि राज्ञेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन हस्तिनैति वा ।
तृष्वानु प्रसित्या दूणान । तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा । असितासि विध्य
रक्षस्तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्टतमैरिति वा ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्गामा योनिमाश्रये ॥ ऋ० १० । १६२ । २ ॥

अमीवाभ्यमनेन व्याख्यात । दुर्गामा त्रिभिर्भवति पापनामा । किमिदं भवे मेघति
ममनेर्वा स्यात्सरणकर्मणः कामतेर्वा ॥

अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा ॥ अथ० १२ । २ । २८ ॥

अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाणि । अप्वा यदेनया विद्धोऽपनीयते व्याधिर्वा
भय वा । अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवति । अमतिरमामयी मतिरात्ममयी । ऊर्ध्व
पश्यामतिर्था अदिद्युतत्सवीमनि (अथ० ७ । १४ । २) इत्यपि निगमो भवति ।
श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु श्रुष्टीति ॥ १२ ॥ ३ ॥

तौ अध्वर उंशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम् ॥

ऋ० ७ । ३६ । ४ ॥

तानध्वरे यज्ञ सशत कामयमानान्यजाग्ने श्रुष्टी भग नासत्यौ चाश्विनौ । सत्या-
ध्वे नासत्यावित्योर्गदाभ । सत्यस्य प्रयोत्तारावित्याश्रयण । नासिकाप्रभवौ बभूवतु-
रिति वा । पुरन्धिर्वह्वीस्तत्क पुरन्धिर्भग पुरस्तात्तस्मान्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्यपर स
बहुकर्मनम पुरा च दारयितृतमो वरुण इत्यपर स प्रज्ञया स्तोति । इमामूनु कवित्त-
मस्य मायाम् (ऋ० ५ । ८५ । ६) इत्यपि निगमो भवति । रूपदिति वर्णानाम
रोचतेर्ज्वलतिकर्मण । समिद्धस्य रुशददर्शि पाज (ऋ० ५ । १ । २) इत्यपि
निगमो भवति ॥ १३ ॥ ४ ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ॥

ऋ० ८ । २७ । १० ॥

अस्ति हि ॥ समानजातिता रेशयदारिणो देवा अस्त्याप्यम् । आप्यमाप्नोते ।
सुदत्र कल्याणदान । त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु राय (ऋ० ७ । ३४ । २२)

इत्यपि निगमो भवति । सुविद्वज् षष्ठ्याणां द्विधः । आग्ने यः हि सुविद्वज्नेभिर्वाग्
 (ऋ० ८ । ४५ । १) इत्यपि निगमो भवति । आनुपगिनि नामानुपूर्वभ्यानुपक्त
 भवति । स्तृणन्ति चर्हिः । आनुपग् (ऋ० १० । १५ । ६) इत्यपि निगमो भवति ।
 तुर्वणिस्तूर्णवनि । स तुर्वणिर्महो अरेणु पौंस्य (ऋ० १ । ५६ । ३) इत्यपि
 निगमो भवति । गिरिणा देवो भवति गीर्भिरन वनयन्ति । जुष्टं गिर्वणसे वृहद्
 (ऋ० ८ । ७८ । ७) इत्यापि निगमो भवति ॥ १४ ॥ ५ ॥

असूते सूते रजसि निपते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥

ऋ० १० । ८२ । ४ ॥

असुसमीरिता सुसमीरिते जातसमीरिता माव्यमिहा देवगणा ये रसेन पृथिवीं
 तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति स आयजन्तं त्यनिकान्तं प्रतिवचनम् ॥

अभ्यवृत्ता तं इन्द्र ऋष्टिः ॥ ऋ० १ । १६६ । ३ ॥

अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा ॥

यादृशिमन्धायि तमपस्वयां विदत् ॥ ऋ० ५ । ४४ । ८ ॥

यादृशेऽधायि तमपस्यायाविदत् ॥

उसूः पितेर्वं जारयायि यज्ञैः ॥ ऋ० ६ । १२ । ४ ॥

उसू इव गोपिनाजायि यज्ञैः ॥ १५ ॥ ६ ॥

प्रवोऽच्छा जुजुपायासो अस्थुरभूत विश्वं अत्रियोत
 वोजाः ॥ ऋ० ४ । ३४ । ३ ॥

प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत् सर्वेऽप्रगमनेनेति वाप्रगमनेनेति वाप्रसन्धादिन इति
 वा । अपि वाप्रमित्येतदनर्थकमुपपन्नमाददीन ॥

अद्धीदिन्द्रं प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिप्य पचतोत
 सोमम् ॥ ऋ० १० । ११६ । ८ ॥

अद्धीन्द्रं प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिप्य । चन इत्यत्रनाम । पचतिर्नामी-
 भूतः । तं मेदस्तः प्रति पचनाग्रभीष्टाम् (य० २१ । ६०) इत्यपि निगमो
 भवति । अपि वा मेदस्तत्र पशोश्च साहस्य द्विचन स्याद्यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्व-
 दिति । पुरोडा अग्ने पचन (ऋ० ३ । २८ । २) इति यथा । शुम्भ आपो भवन्ति
 शृषं संकन्यन्ति । अतस्तस्य हि शुम्भः सन्ति पूर्वाः (ऋ० ४ । २३ । ८)
 इत्यपि निगमो भवति । अमिनोऽमित्तमात्रो महान्भूत्यभ्यमित्रो वा । अमिनः

सहोभिः (ऋ० ६ । १६ । १) इत्यपि निगमो भवति । जज्जम्नीगपो भवन्ति
शब्दकारिण्यः । मरुतो जज्जम्नीरिव (ऋ० ५ । ५२ । ६) इत्यपि निगमो भवति ।
अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्त्रलितो वा । अस्मभ्यममतिष्कृत (ऋ० १ । ७ । ६)
इत्यापि निगमो भवति । शाशदानः । शाशाद्यमान । प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदान
(ऋ० १ । ३३ । १३) इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥ ७ ॥

इति पष्ठाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

सूपः सर्पणादिदमपीतरस्तूपमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा । सूमकरस्नमूतय (ऋ०
८ । ३२ । १०) इत्यपि निगमो भवति । करस्नो बाहू कर्मणा प्रस्तातारौ । सुशि-
प्रमेतेन व्याख्यातम् । बाजे सुशिश्र गोमति (ऋ० ८ । २१ । ८) इत्यपि निगमो
भवति । शिमे हनू नासिरे वा हतुर्हन्तेर्नासिरा नसते । विष्यस्य शिमे वि सृजस्व
धेने इत्यपि निगमो भवति । धेना दधाते । रंसु रमणात् । स चित्रेण चिकिते रंसु
भासेत्यपि निगमो भवति । द्विर्द्वा द्वयो स्थानयो परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्तमे
च । उत द्विर्द्वा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । अक आन्मणात् । अग्रो
न बभ्रिः समिधे महीनामित्यपि निगमो भवति । उराण उर कुर्वाण । दूतं ईयसे मदिव
उराण इत्यपि निगमो भवति । स्तिपा आपो भवन्ति स्त्यायनात् । वृषा सिन्धूनां
वृषभं स्तिपानामित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तिपापाजन उपस्थितान्पाजय-
तीति वा । स न स्तिपा उत भवा सनूपा इत्यपि निगमो भवति । जपार जवामा-
नरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रेरुप आरुपितं जवार (ऋ० ४ । ५ । ७)
इत्यपि निगमो भवति । जरुथं गरुथं गृणातेः । जरुथं हन्यासि राये पुरन्धिम्
(ऋ० ७ । ६ । ६) इत्यपि निगमो भवति । कुलिश इति बभ्रनाम कुञ्जशातनो भवति ॥

स्कन्धासीव कुलिशेना विवृक्याहिः शयत उपपृ-

क् पृथिव्याः ॥ अ० १ । ३२ । ५ ॥

स्कन्धो पृथस्य समास्कनो भवत्ययमपीतर स्कन्ध एतस्मादेवास्कनं कावे ।
अदि शयत उपपत्तेनः पृथिव्या । तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानवर्मणः ॥ १० ॥ १ ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।

नविन्धे अस्य सुप्रतिम् ॥ अ० १ । ७ । ७ ॥

दानेदाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य धजिगो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः । वर्हणा परिवर्हणा । वृहच्छ्रवा-असुरो वर्हणा कृत (ऋ० १ । ५४ । ३) इत्यपि निगमो भवति ॥ १८ ॥ २ ॥

यो अस्मै व्रंसउत वाय ऊधेनि सोमं सुनोति भवन्ति
द्युमाँ अह । अपाप शकस्तुतनुष्टिमूहति तनूशुभ्र मधवा
यः कवासखः ॥ ऋ० ५ । ३४ । ३ ॥

व्रंस इत्यहनामि अस्यन्तेऽस्मिन् रसाः । गोरुध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा । स्नेहानुपदानसामान्याद्वाग्निरप्युध चक्षते । अ योऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवत्यह द्योतनवान् । अपोहत्यपोहति शक्रस्तितनिपुं धर्मसन्तानादपेतमल-
क्करिण्युमयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयितारं मधवा यः कवासखो यस्य कपूयाः सखायः ॥

न्याविध्यदिलीविशस्य दृह्ला वि शुक्लिणमभिनच्छु-
ण्णमिन्द्रः ॥ ऋ० १ । ३३ । १२ ॥

निरविध्यदिलीविलशयस्य दृढानि व्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्णमिन्द्रः ॥ १६ ॥ ३ ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः
क्रियेधाः । गोर्न पूर्व वि रंदा तिरश्चेप्यन्नर्णस्यपा
चुरध्वे ॥ ऋ० १ । ६१ । १२ ॥

अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः । क्रियेधाः क्रियद्धा इति वा क्रममाणेषा इति वा । गोर्न पर्वणि विरद मेघस्येप्यन्नर्णस्यपां चरणाप । भूमि-
आम्यते । भूपिरस्यृपिकुन्मर्त्यानाम् (ऋ० १ । ३१ । १६) इत्यपि निगमो भवति । विधिपतो विमातः । पारं नो अस्य विधिपतस्य पर्यन् (ऋ० ७ । ६० । ७) इत्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥ ४ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना । त्वष्टा पोषाय
वि प्यंतु राये नाभानो अस्मयुः ॥ ऋ० १ । १४२ । १० ॥

तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृतमात्मना त्वष्टाघनस्य पोषाय विप्यत्तिरत्यस्मयुरस्मान्नामयमानः
रास्पिनो रास्पी रपतेषां रसनेर्वा । रास्पिनस्पायोः (ऋ० १ । १२२ । ४) इत्यपि निगमो भवति । सृज्जनिः प्रसाधनकर्मा । आ व अद्भुत ऊर्जा प्युष्टिषु (ऋ० १० । ७६ । १) इत्यपि निगमो भवति । अद्भुतिरित्यप्यस्य भवति । अद्भुतीती नो घटण (ऋ० १ । ६० । १) इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्भू प्राप्तयम् । हरी इन्द्र प्रतद्भू अभि स्वर (ऋ० ८ । १३ । २७) इत्यपि निगमो भवति ॥ २१ ॥ ५ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धना-
नाथ । अनस्य योगे विष्यध्वमूर्धः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥

अ० १० । ३० । ११ ॥

प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सननाथ । श्रुतस्य योगे
धनस्य योगे योक्त शक्य इति वा । शक्य शक्यदितं भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन
तकतीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमाप । सुखवत्यो भवतास्मभ्यमापः ॥

चोष्कूयमाया इन्द्र भूरि वामम् ॥ अ० १ । ३३ । ३ ॥

इदं चन्द्र बहु वननीयम् ॥

पृथमानद्विलुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥

अ० ६ । ४७ । १६ ॥

व्युदस्यत्येधमानानमुन्वत । सुवतोऽभ्यादधात्युभयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थि-
वस्य च चोष्कूयमाया इति चोष्कूयतेऽवर्करीतवृत्तम् । सुगत्स्वयमित्यर्थः ॥

उप प्रागास्तुमन्मे धायि मन्म ॥ अ० १ । १६२ । ७ ॥

उपमेतु मा स्वय यन्मे मनोऽभ्यायि यदनेत्याश्रमेधिको मन्त्र । विविष्टिषु दिव
पपयेषु ॥

स्थूरं राधः शनाश्वै कुरुङ्गस्य दिनिष्ठिषु ॥ अ० ८ । ४ । १६ ॥

स्थूर समाश्रितमात्रो महान्भवति । अणुगु स्थवीर्यासमुपसर्गो क्षुमनामकरग्यो
यथा सम्प्रति । कुरुङ्गो राजा यभूव कुरुगमनाश कुरुगमनाश । कुरु कुरुतेः कुरुमि-
त्यप्पस्य भवति । वृज कुष्णातेर्विकुपित भवति । दूतो व्याख्यात । जिन्वति प्रीति-
कर्मा । भूमि पर्वण्या जिन्वन्ति दिव जिन्वन्त्यग्नयः (अ० १ । १६४ । ५१)
इत्यपि निगमो भवति ॥ २२ ॥ ६ ॥

इति पष्ठाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ॥

अमनोऽमात्रोऽनाम्भवत्यभ्यमितो वा । महो अमत्रो वृजने विरटि (अ० ३ ।
१६ । ४) इत्यपि निगमो भवति ॥

स्तेवे वज्रयचीषमः ॥ ऋ० १० । २२ । २ ॥

स्तुयते वज्रयुचा सम । अनशरातिमनश्लीलदानमश्लील पापकमश्चिद्विषमम् ।
अनशराति वसुदांमुष स्तुहि (ऋ० ८ । ६६ । ४) इत्यपि निगमो भवति ।
अनर्वाप्तप्रसृतोऽन्यस्मिन् ॥

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ॥ ऋ०
१ । १६० । १ ॥

अनर्वाप्तप्रसृत्यन्यस्मिन्वृषभ मन्द्रजिह्व मन्दनजिह्व मोदनजिह्वमिति वा बृहस्पतिं
वर्धय नव्यमर्कैरर्चनीये स्तोमे । अस्मि सामिप्रतिपिद्ध सामि स्यते ॥

अस्म्योजो विभृया सुदानवः ॥ ऋ० १ । ३६ । १० ॥

असुसमाप्त बलं विभृत कल्याणदाना ॥ ०३ ॥ १ ॥

मा रवा सोमस्य गल्दया सखा याचन्नहं गिरा ।

भूयिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥ ऋ० ८ ।

१ । २० ॥

मा चुक्रुध रवा सोमस्य गालनेन सखा याचनह गिरा गीत्या स्तुरया भूयिमिव मृगं
न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिष्यत इति । गल्दा घमनयो भवति गलनमासु धीयते ॥

आ रवा विशन्तिवन्देव आ गल्दा धमनीनाम् ॥ ऋ० १ । १५ । १ ॥

नानाधिभक्तीत्येते भवन् । आगलना घमनीनामित्यर्थः ॥ २४ ॥ २ ॥

न पापतो मनमहे नारायासो न जळ्हुवः ॥ ऋ० ८ । ६१ ॥ ११ ॥

न पापा मन्यामह नापना न उवजनेन हीना । अस्त्यस्मासु प्रदीर्घमध्ययनं
तपो दानकर्मैत्यविवोषत् । एकुरो भास्करो भयकुरो भासमानो द्रवतीति वा ॥ २५ ॥ ३ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेपं दुहन्ता मनुष्याय देसा ।

अभि दस्युं वकुरेणा धनन्तोरु ज्योतिश्चकथुरार्याय ॥ ऋ०

१ । ११७ । २१ ॥

यत्रमिष वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ । वृको लाङ्गल भवति विफर्तनात् । लाङ्गल
लङ्गनेलाङ्गलायद्वा । लाङ्गल सगतेर्लङ्गतेर्लङ्गतेर्वा । अथ दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनी-
यावभिषमन्तौ दस्यु वकुरेणा ज्योतिषा घोदवन वाच्यं ईश्वरपुत्र । वेदमाटा. रसु
कुसीदिनो भवति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुण कामयन्त इति वा ॥

इन्द्रो विश्वान्वेकनाटो अहर्दृश उत कर्त्वा पृथीरभि ॥

ऋ० ८ । ६६ । १० ॥

इन्द्रो य सर्गान्वेकनाटो न हर्दृश सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराखीति वाभिभवति कर्मणा पर्याश्रय वणिज ॥ २६ ॥ ४० ॥

जीवाश्रो अभि धैतनादित्यासः पुरा इथात् ।

कच्छ स्थ हवनश्रुतः ॥ ऋ० ८ । ६७ । ५ ॥

जीवो नोऽभिधावतादित्या पुरा हननात्क नु स्थ ह्वानश्रुत इति । मत्स्याना जालमापन्नानामेतदार्थं वेदयन्ते । मत्स्या मधा उदये स्यन्दन्ते मार्गन्तेऽन्योन्य भक्षणा येति वा । जाल जलचरं भवति जनेभव वा , जनेशय वा । अहुरोऽहस्वो न हस्वमिदं प्यस्य भवति । कृषव गृह्णादुरु (ऋ० १ । १०५ । १७) इत्यपि निगमो भवति ॥

सप्त मर्यादाः कवयस्ततस्तुस्तामेकामिदुभयहुरो गात् ॥

ऋ० १० । ५ । ६ ॥

सप्तैव मर्यादाः पश्यन्तुस्तुतासामकावप्यभिगच्छन्तु हस्वान्भवति । स्तेयं तृपातो दणं प्रहादत्या भूणदत्या सुरापाण तुकृतस्य कर्मणा पुन पुन सेवा पातके नृतोय मिति । वत इति निपात खेदानुकम्पयो ॥ २७ ॥ ५ ॥

धृतो धतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम । अन्या किलत्वा कक्षेव युक्तं परिर्वजाते लिबुजेर वृक्षम् ॥ ऋ० १० । १० । १३ ॥

धृतो यज्ञादतीतो भवति दुर्गजो यतासि यम नैव ते मनो हृदयं च विजानीम । अन्या किल त्या परिर्वज्यत कक्षेव युक्तं लिबुजेर वृक्षम् । लिबुजा प्रततिर्भवति क्षीयते विभजतीति । प्रततिर्वरणा सयनाय सतनाय । वाताप्यमुद्रक भवति वात एतदाप्यापयति । पुनानो वाताप्य विश्वयन्त्रम् (ऋ० ६ । ६३ । ५) इत्यपि निगमो भवति ॥

धने न वायो न्यधायि चाकन् ॥ ऋ० १० । २६ । १ ॥

यन इय वायो ये पुनधायन्निनि वा कामयमान इति वा । वनि च य इति च प्रकार शाकल्य । उवाच ० त्वेवमारयानमभिविष्यदसुसमाभ्यार्थ । रथर्पतीति सिद्धत- स्तेषु रथ कामयन इति वा । एष देवो रथर्पति (ऋ० ६ । ३ । ५) इत्यपि नि- गमो भवति ॥ २८ ॥ ६ ॥

धेनुं न इयं पिन्वतमसंक्राम् ॥ ऋ० ६ । ६३ । ८ ॥

असह्यमणीम् ॥

इति पष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ।

आधव आधवनात् । मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवम् (ऋ० १० । २६ । ४) इत्यपि निगमो भवति । अनवप्रबोऽनवप्रवचनः । विभेषकुदिन्द्र इवानवप्रवः (ऋ० १० । ८४ । ५) इत्यपि निगमो भवति ॥ २६ ॥ १ ॥

अरायि काये विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥ ऋ० १० । १५५ । १ ॥

अरायिनि काये विकटे । काये विप्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यव । कण्ठेर्वा स्यादणुभायकर्मणः । कण्ठिः शब्दाणुभावे भाष्यतेऽनुकण्णीति । मात्राणुभावात्कणा दर्शनाणुभावात्कणः । विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः । कुट्टेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति । गिरिं गच्छ सदानुवे शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिः । शिरिम्बिठो मेघ शीर्यते बिठे । बिठमन्तरितं बिठ बीरितेन व्याख्यातम् । तस्य सत्त्वैकद्वैकैरिति स्यात्तेष्ट्वा चातयाम । अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः कालज्योतिषतोऽनघमीनिर्णायिकास्त्रकार तस्य सत्त्वे कर्मभिरिति स्यात्तेष्ट्वा चातयामश्चातयतिर्नाशने । पराशरः पराशीर्गस्य वमिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः (ऋ० ७ । १८ । २१) इत्यपि निगमो भवति । इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते पराशातयिता चातूनाम् । इन्द्रो चातूनामभवत्पराशरः (ऋ० ७ । १०४ । २१) इत्यपि निगमो भवति । किमिर्वती विकर्तनदन्ती । यत्रा वा दिशुद्रदति किमिर्दति (ऋ० १ । १६६ । ६) इत्यपि निगमो भवति । करुणती कृतदती । अपि वा देव कं चिरकृतदन्तं दृष्ट्वैवमपचपत् ॥ २० ॥ २ ॥

धामं धामं त आदुरे देवो ददात्वयमा ।

धामं पूषा धामं भगा धामं देवः करुणती ॥ ऋ० ४ । ३० । २४ ॥

धामं वनतीय भयस्यादुरिरादरणात् । तत्कः करुणती भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं पूषेऽप्यपर सोऽदन्तः । अदन्तकः पूषा (गो० प्रा० ४० । १ । २) इति च प्रादाणम् ॥

वनो विश्व इन्द्र मुध्रवाचः ॥ ऋ० १ । १७४ । २ ॥

वातमासी नो मनुष्यानिन्द्र मुध्रवाचः इति ॥

॥ अवीरामिव मामयं शरारुरभि मन्यते ॥ अ० १० । ८६ । ६ ॥

अवतामिव मामयं बालोऽभिमन्यते सशिशरिषुः । इदं सुरिदं कामयमानः ।
अथापि तद्वदर्थे भाष्यते वसुयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्वयुर्गन्धुः रथयुर्वसुयुरिन्द्र
(अ० १ । ५१ । १४) इत्यपि निगमो भवति ॥ ३१ ॥ ३ ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति धर्मम् ।
आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्नभया नः ॥
अ० ३ । ५३ । १४ ॥

किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः । कीकटाः
किंकृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा । नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति धर्मं हर्म्यम् ।
आह नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मामागमिष्यतीति च ददाति ।
तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः । प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको नः पर इति
प्रेप्सुः । पण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डो । आण्डावाणी इव
प्रीडयति तस्तस्मै । नैचाशाखं नीचाशाखो नीचेः शाखः । शाखाः शक्नोते । आशि-
रण्यात् । तं नो मघवन् रन्धयेति रन्धयतिर्बशगमने । बुन्द इषुर्भवति बुन्दो वा भिन्दो
वा भयदो वा भोसमानो द्रवतीति वा ॥ ३२ ॥ ४ ॥

तुविषं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्यपथः ।
उभाते बाहू रणयो सुसंस्कृतं अटूपे चिदटूवृषा ॥ अ० ८ ।
७७ । ११ ॥

तुविषं बहुविशेषं महाविशेषं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो
हिरण्यपथः । उभौ ते बाहू रणयो रमणीयो साकृन्मयो वदूरे अर्दनपातिनौ गमनपा-
तिनौ शन्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शन्दवेधिनौ दूरवे-
धिनौ वा ॥ ३३ ॥ ५ ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पृक्मोदनम् ।

इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ अ० ८ । ७७ । ६ ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पृक्मोदनमुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ।
बुन्दं बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकम् ॥ ३४ ॥ ६ ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः ।
अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥

ऋ०-१० । ५२ । ३ ॥
अयं यो होता कर्ता स यमस्य कमप्यूहेऽन्नमभिवहति यत्समञ्जन्ति देवा अ-
हरहर्जायते मासेमासेऽर्धमासे वाऽथ देवा निदधिरे हव्यवाहम् । इत्थं मूर्णोतेर्गुणोर्तिर्वा ।
महत्तदुल्लंघं स्थविरे तदासीत् (ऋ०-१० । ५१ । १) इत्यपि निगमो भवति ।
ऋषीसमपगतभासमपहतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा ॥ ३५ ॥ ७ ॥

हिमेनग्निं व्रंसमर्वायेथां पितुमतीमूर्जेमस्मा अधत्तम् ।
ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥

ऋ०-१-११६ । ८ ॥
हिमेनोदकेन श्रीर्मन्तेऽग्निं व्रंसमर्वायेथामन्नवती चास्मा ऊर्जेमधत्तमं नये
योऽयमूर्वीसे पृथिव्यामग्निं रन्तरोपधिवनस्पतिस्वप्सु तमुन्निन्यथुः सर्वगणं सर्वनामा-
न्तम् । गणो गणनाद् गुणश्च । यद् वृष्ट ओपधयं वधन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तद्-
श्विनो रूपं तेनैतौ स्तोति ॥ ३६ ॥ ८ ॥

इति पष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

षष्ठाध्यायश्च समाप्तः ॥

समाप्तमिदं नैगमकारणम् ॥

समाप्तश्चायं पूर्वपदकः ॥

श्री३म्

अथ निरुक्त उत्तरषट्कप्रारम्भः ॥

अथ दैवतकाण्डम् ॥

अथ प्रथमाध्यापारम्भः ।

तत्र प्रथमः पादः ।

अधातो, दैवतम् ॥ तयानि नामानि प्राधान्यस्तुतीना देवताना तद्दैवत-
मित्याचक्षते । सेवा देवतोपपरीक्षा । यत्काम श्रुतिर्यस्या देवतायामर्थप्रत्यमिच्छन्स्तु-
तिं प्रयुक्ते तद्दैवतं स मन्त्रो भवति । सास्त्रिविधा, श्रुच परोक्षकृता प्रत्यक्षकृता
आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृता सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषेष्वाद्या-
तस्य ॥ १ ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः ॥ ऋ० १० । ८६ । १० ॥

इन्द्रमिदं गाधिर्नो बृहत् ॥ ऋ० १० । ७ । १ ॥

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविपाणाः ॥ ऋ० ७ । १८ । १५ ॥

इन्द्राय सामं गायत ॥ ऋ० ८ । ६८ । १ ॥

नेन्द्राहिते पवते धाम किं च न ॥ ऋ० ६ । ६६ । ६ ॥

इन्द्रस्य नु वीषाणि प्र वाचम् ॥ ऋ० १ । ३२ । १ ॥

इन्द्रे कामा अयंसतेति ॥ ऋ० १ । ३२ । १ ॥

अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति धैरेन सर्वतोम्ना

त्वमिन्द्रं वृद्धादधि ॥ ऋ० १० । १५३ । १२ ॥

वि न इन्द्रं मृधो जहीति ॥ ऋ० १० । १५२ । ४ ॥

अथापि प्रत्यक्षकृता स्वोत्तरो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोत्रानि ।

मा चिद्वन्यद्वि शंसत ॥ अ० ८ । १ । १ ॥

करवां अभि प्र गायित ॥ अ० १ । ३७ । १ ॥

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयंश्चमिति ॥ अ० ३ । ५३ । ११ ॥

अथाध्यात्मिक्य चतुष्टययोगा अहमिति चेतनं सर्वनाम्ना यथैतद्विन्द्रो वैकुण्ठो (अ० १० । ४७-४८) जयसूक्त (अ० १० । ११६) वागाम्भूणीयम् (अ० १० । १२५) इति ॥ २ ॥

परोक्षकृता प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकाः । अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद इन्द्ररूपं तु वीर्याणि प्र बोधम् (अ० १ । ३२ । १) इति यथैतस्मिन्सूक्ते । अथाध्याशीरेव न स्तुतिं सूचको अहमक्षीम्या भूयासं सुवर्चां मुखेन सुभृत्कर्णभ्यां भूयासमिति । तदेतद् बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेयं च मन्त्रेषु । अथापि शपथाभिशापो ॥

अथा मुरीय यदि यातुधानो अस्मि ।

अथा स वीरैर्दशभिर्वि यूया (अ० ७ । १०४ । १५) इति ॥

अथापि कस्यचिद्भावस्याचिरुत्थासा ।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि ॥ अ० १० । १२६ । २ ॥

तम आसीत्तमसा गूढसम ॥ अ० १० । १२६ । ३ ॥

अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावत् ।

सुदेवो अथ प्रपतेदनावृत् ॥ अ० १० । ६५ । १४ ॥

न वि जानामि यदि वेदमस्मि ॥ (अ० १ । १६४ । ३७) इति ॥

अथापि निन्दाप्रशंसे ।

केवलाघो भवति केवलादी ॥ अ० १० । ११७ । ६ ॥

भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म (अ० १० । १०७ । १०) इति ॥

एवमहसूक्ते (१० । ३४) शूतनिन्दा च कृपिप्रशंसा च । एवमुच्चावचैरभिप्रायेष्टृ-पीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

तद्यनादिदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवतं स यज्ञो वा यज्ञाहं वा तदेवता भवति । अथाग्नयं यज्ञात्प्रजापत्या इति याज्ञिकं नाराधसा इति नेरुक्ता । अपि

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि तु यद् दृश्यतेऽपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति । यथो एतच्चेतनावद्बद्धिस्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथान्तप्रभृतीन्योपधिपर्यन्तानि । यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवति । अभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः (ऋ० १० । ६४ । २) इति प्रावस्तुतिः । यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव । सुखं रथं युयुजे सिन्धुरभिनम् (ऋ० १० । ७५ । ६) इति नदीस्तुतिः । यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव । होतुश्चित्पूषे हविरद्यमाशत (ऋ० १० । ६४ । २) इति प्रावस्तुतिरेव । अपि वोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैव चारज्यान्समयः ॥ ७ ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य, द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः । अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातः सननं वसन्तो गायत्री त्रिवृस्तोमो रथन्तरं साम ये च देवगणाः समाभ्नाताः प्रथमे स्थानेऽज्जावी पृथिवीलोनि स्त्रियः । अथास्य कर्म वहनं च हविषामावाहनं च देवतानां यच्च किंचिद् दाष्ट्रिविपयिकमग्निकर्मतत् । यथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतव आग्नावेष्याणं हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु त्रियते । अथाप्याग्नापोष्णा हविर्न तु संस्तवः । तत्रैतां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥ १ ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥

ऋ० १० । १७ । ३ ॥

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येव हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः । स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरश्च तस्यान्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्ठात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं घनं भजनं विन्दतेर्वैकोपसर्गाद् ददातेर्वा स्याद् ह्युपसर्गात् ॥ ६ ॥ २ ॥

अथैतानीन्द्रनक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप्पृच्छदशस्तोमो घृहत्साम ये च देवगणाः समाभ्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः (निघं० ५ । ४-५) । अथास्य कर्मगमानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च धनकृतिरिन्द्रवर्मेव तत् । अथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा पृहस्पतिर्ग्रहणास्पतिः पर्जन्यः कुत्सो विष्णुर्वायुः । अथापि मित्रो वरुणेन संस्तुर्यते पृष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना च पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥ ४ ॥

अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकास्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम
ये च देवगणाः समाप्ताता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियः (निघं० ५ । ६) । अथास्य
कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणं यद्य किं चित्प्रवल्दितमादित्यकर्मैव तद्यन्त्रमसा
धायुना संघत्सरेणेति संस्तवः ॥

एतेऽनेवस्थानव्यूहेऽप्युत्तुङ्गस्तोमपृष्ठस्य भक्तिरोपमनुकल्पयित । शरदनुष्टुबेकविंश-
स्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि । हेमन्त पङ्क्तिस्त्रिणावस्तोमः शाकरं सामेत्य-
न्तरिक्षायतनानि । शिशिरोऽतिङ्गन्त्रास्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति शुभक्तीनि ॥ ११ ॥ ४ ॥

मन्त्रा मनताऽङ्गन्दांसि छादनास्तोमः स्तवनाद्यजुर्यजतः साम सन्मिमतृचा ह्य-
तैर्नर्चा समं मेत इति नैदानाः । गायत्री गायत्रेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना धा निपरीता
गायतो मुखदुदपतदिति च ब्राह्मणम् ॥

। उष्णिगुत्सनाता भवति स्निह्यनेर्ना स्यात्कान्तिकर्मण उष्णीषिणी वेत्यौपमिकमुष्णी-
पं स्नायते । ककुब्जपुमिनी भवति ककुप्च कुठजश्च कुजतेर्बोऽजतेर्वा । अनुष्टुपनुष्टो-
भनाद् गायत्रीमेव त्रिपदा सती चतुर्थेन पादेनानुष्टोभनीति च ब्राह्मणम् ॥

वृहती परिबर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप्स्तोभत्युत्तरपदा का तु त्रिता
स्यात्तीर्णतमं छन्दश्चिष्टद्विजस्तस्य स्तोमतीति वा । यत्त्रिरस्तोमतस्त्रिपुमस्त्रिपुत्स्वमिति
विज्ञायते ॥ १२ ॥ ५ ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा जलगन्धमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणम् ।
विरोद्धिंराजनाद्वा विराघनाद्वा विप्रापणाद्वा विरामनात्सम्पूर्णकारा विराघनादूनाकारा
विप्रापणादधिकारका । पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिर्नमणः ॥

इतीमा देयता अनुमान्ताः । सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः काश्चि-
न्निपातभाजः । अथोताग्निधनैः संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृषधने (ऋ० ६ । ६८ ।
१०) इन्द्राय वृत्रतुर, इन्द्रायोहोसुच (मै० सं० ३ । १५ । ११) इति । तान्य-
प्येके समामनन्ति भूयोसि तु समान्तिनाथस्तु सविहानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने ।
अथोत कर्मभिर्भ्रष्टिर्देवता स्तोति वृषहा पुरन्दर इति । तान्यप्येके समामनन्ति मूयोसि
तु समान्तिनाथं व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय मुमुक्षितायोदनं
वेदि स्नात्वायानुलेपनं पिपासने पानीयमिति ॥ १३ ॥ ६ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

अथातोऽनुममिष्यामः । अग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामः । अग्निं
परमादमर्गाभिरत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति सज्जमानः । द्यौर्वापनो भवतीति स्थौ-
जाष्टीविर्नक्तनोपयति न स्नेहयति । त्रिम्य आग्न्यातेभ्यो जायत इति शाकपूष्णिरिति
दत्ताद् दग्धाद्वा नीतात् । स खल्वेतेरकारमावृत्ते गकारमनक्तेर्वा देहतेर्वा नीः परः
तस्यैवा भवति ॥ १४ ॥ १ ॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋ० १ । १ । १ ॥

अग्निमीलेऽग्निं याचामीलिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो
यज्ञश्च । देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा शुस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता ।
होतारं ह्वाताम् । जुहोतेहोतेत्यौष्णमाभः । रत्नधातमं रमणीयानां घनानां दातृत्वम्
तस्यैवापरा भवति ॥ १५ ॥ २ ॥

अग्निः पूर्वेभिर्हृषिभिरीड्यो नूतनैरुन ।

स देवाँ एह वक्षति ॥ ऋ० १ । १ । २ ॥

अग्निर्यः पूर्वेर्हृषिभिरीलितव्यो यन्दिनव्योऽरमाभिश्च नवतरैः स देवानिहावह-
स्विति । स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी वक्ष्येते । ततो मुं
मध्यमः ॥ १६ ॥ ३ ॥

अभि प्रवेन्तु शर्मन्तु योषाः कल्याण्यः स्मर्यमानासो
अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो नसन्तु ता जुषाणो
हृयति जातवेदाः ॥ ऋ० ४ । ५८ । ८ ॥

अभिनमन्त समनस इयं योषाः । समनं समननाद्वा सम्माननाद्वा । कल्याण्यः
स्मर्यमानासो अग्निमित्यौषमिकम् । घृतस्य धारा वदुस्य धाराः समिधो नसन्तु नस-
तिगर्भोऽकर्मा वा नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हृयति जातवेदाः । हृयतिः प्रेप्साकर्मा
विह्वलीति । समुद्राद्गर्मिर्मधुर्मा उदारत् (ऋ० ४ । ५८ । १) इत्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते
समुद्राद्देवोऽदृश्य वदेति (को० ब्रा० २५ । १) इति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणं
भवत्यग्निः सर्वा देवता (ऐ० ब्रा० २ । ३) इति । तस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनाय ॥ १७ ॥ ४ ॥

हन्त्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो

गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरि-
श्वानराहुः ॥ ऋ० १ । १६४ । ४६ ॥

इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणम्-
ग्निं दिव्यं च गरुत्मानम् । दिव्यो दिविजो गरुत्मान्वाग्वाग्युर्वत्मा महात्मेति वा ।
यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्निपातमयैव उत्तरे ज्योतिषी एतेन
नामधेयेन भजेते ॥ १८ ॥ ५ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ॥

जातवेदः कस्माज्जाताति वेदं ज तानि येन विदुर्जातिजाते विग्न इति वा जा-
तवित्तो वा जातवित्तो जातविशो वा जातप्रज्ञानो यच्चजातः पशून्विन्दतेति तज्जात-
वेदसो जातवेदस्त्वपि प्राज्ञाण तस्मात्सर्वान्पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च । तस्यै-
षा भवति ॥ १६ ॥ १ ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्नं हिनोत वाजिनम् ।

इदं नो वार्हिरासदे ॥ ऋ० १० । १८८ । १ ॥

प्रहिणुष्व जातवेदस कर्मभिः समश्नुवानमपि गोपमार्थे स्यादश्वमिन जातवेदस-
मिति । इदं नो वार्हिरासीत्यिति । तदेकमेव जातवेदस गायत्रं मूच दशमयीषु
विग्नैः । यस्तु किं चिदाग्नेयं तज्जातवेदसाना स्थाने मुञ्च्यत । स न मयेतायमेवाग्नि-
रित्युप्येने उत्तरं ज्योतिषी जातवेदसी चक्ष्येने । ततो नु मध्यम । अभिप्रपन्त
समयेन योषा इति तत्पुस्तकाद् (७ । १७) व्याख्यातम् । अथासावादित्य उदुत्तये जात-
वेदसम् (ऋ० १ । ५० । १) इति तदुपरिष्ठाद् (१२ । १५) व्याख्यास्याम् ।
यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदः निपातमयैवेन उत्तरे ज्यो-
तिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ २० ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ॥

येभ्योऽहं कस्माद्विद्वं वराप्रयति विरयं नरा नयन्तीति यापि वा विभ्रातर
एष स्यात्प्रययन् सर्वाग्निं भूतानि तस्य वैभ्रातर । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य सुमनो स्याम राजा हि कं भुवनानाम-
भिप्रीः । इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यंतते
सूर्येण ॥ ऋ० १ । ६८ । १ ॥

इतो जात सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां
भूतानामभिश्रयणीयस्तरस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याणयां मतो स्यामेति । तत्को वैश्वा-
नरो मध्यम-इत्याचार्या वर्षकर्मणा ह्येनं स्तोति ॥ २२ ॥ २ ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य दोचं यं पूर्वो वृत्रहणं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्युमग्निजघन्वा अधूनोत्काष्टा अत्र शम्बरं
मेतु ॥ ऋ० १ । ५६ । ६ ॥

प्रप्रणीमि तन्महित्वं माहाभाग्य वृषभस्य वर्णितुर्गां यं पूर्व- पूयितव्या मनु-
ष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सप्तः वर्षकामाः । दस्युर्दस्यते. क्षयार्थादुपदस्य-त्यरिम-
नसा उपदासयति कर्माणि । समग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोदप काष्टा अभिनच्छम्बर
मेतम् । अथासावादित्य इति पूर्वं याज्ञिका ॥

एषा लोकाणां रोहेण सवनानां रोह आम्नातो रोहात् प्रत्यवरोहः प्रीतिस्त-
मनुकृतिं होताग्निमाहुने शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्ये सोऽपि न स्तोत्रियमा-
त्रियेताग्नेयो हि भवति तत् आगच्छति मध्यस्थानां देवता रुद्र च मरुतश्च ततो-
ऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति ॥

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविधं कर्म । अथापि
प्राक्ष्यं भवत्यसौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इति । अथापि निविस्तोर्यवैश्वानरी
भनति । आ यो यां मात्वापृथिवीश्च (सा० श्रौ० ८ । २२ । १) इति । एष
हि यावापृथिव्यावाभासयति । अथापि छान्दोगिक सूक्तं सौर्यवैश्वानर भवति । द्विवि-
पृष्ठो अरोचत (य० ३३ । ६२) इति । एष हि द्विवि पृष्ठो अरोचतेति । अथापि हविष्पा-
न्तीषं सूक्तं (ऋ० १० । ८८) सौर्यवैश्वानर भवति ॥

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्विश्वानरावित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वा-
नरोऽयं यक्षाभ्यां जायते । कथं त्वयमेताभ्यां जायत- इति । यत्र वेद्युतः शरणाभि-
हन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मेव तावद्भवत्युदकेन्धन शरीरोपशमन- उपादीय-
मान एवायं सम्पद्यत उदकोपशमन शरीरदीप्ति ॥

अथादित्यात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे

यत्र शुक्लगोमयमसंस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सोऽयमेव सम्पद्यते । अथाप्याह वै-
श्वानरो यतते सूर्येण (ऋ० १ । ६८ । १) इति । न च पुनरात्मनात्मानं
संयततेऽन्येनैवान्य संयतत इत इममादधात्यमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्याधिप-
स्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यन् ॥

अथ यान्येतान्योत्तमिहानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा सौर्याणि वा
पौष्णाणि वा वैष्णावनि वा वैश्वदेव्यानि वा तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा अभविष्यन्ना-
दित्यकर्मणा चैनमस्तोष्यन्नित्युदेपीत्यस्तमेपीति विपर्येपीति । अग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु
वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्त्यग्निनकर्मणा चैनं स्तोतीति वहसीति पचसीति दहसीति ॥

यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तोतीत्यस्मिन्नप्यतदुपपद्यते ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः-

भूमिं पुर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥

ऋ० १ । १६४ । ५१ ॥

इति सा निगदक्याख्याता ॥ २३ ॥ ३ ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पादः ॥

कृष्णं नित्यान् हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।
त आ बवृन्तस्सर्दनाद्भुतस्यादिद्भुतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ऋ०
१ । १६४ । ४७ ॥

कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदासु-
तोऽर्वाक्षः पर्यावर्तन्ते सहस्रानाहुदकस्यादित्यादथ घृतनोदकेन पृथिवी व्युद्यते ।
घृतमित्युदकनाम जिघर्ते सिञ्चति कर्मणः । अथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं
भमीरयति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षति यस्तः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति । यदा
खलु वा असावादित्यो न्यहरश्मिभिः पर्यावर्तन्तेऽथ वर्षतीति । यथो एतद्रोहा-
त्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायचनादंतज्वति ॥

यथो एतद्वैश्वानरीयो द्वादशकपाजो भवतीत्यनिर्वचनं कपाजानि भवन्त्यस्ति हि
सौर्य एककपाजः पञ्चकपाजश्च । यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि
ब्राह्मणानि भवन्ति पृथिवी वैश्वानरः सवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति । यथो
एतन्निविस्तोर्ध्ववैश्वानरी भवतीत्ययैव सा भवति । यो विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेदि-
त्येव हि विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते । यथो एतच्छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
भवतीत्ययैव तद्वति । जमदग्निभिर्गद्भुत इति । जमदग्नेयः प्रजमित्राग्नेयो वा

प्रप्रेरयिताग्नयो वा तेरभिद्रुतो भवति । यथो एतद्विष्ण्वन्तीयं सूक्तं (ऋ० ३० । ८८)
सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्वति ॥ २४ ॥ १ ॥

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ । तस्य भर्मणे
भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधयापप्रथन्त ॥ ऋ० १० । ८८ । १ ॥

हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भर्माय च भावनाय
च धारणाय चनेभ्यः सपेभ्यः कर्मभ्यो देवा इगमग्निमग्नेनापप्रथन्त अधाप्याह ॥ २५ ॥ २ ॥

अपामुपस्थे महिषा अष्टभ्यत विशो राजानमुप तस्थु-
र्गृग्मिषम् । आ दूतो अग्निमभरद्विषस्वतो धैर्यानुरं मा-
तरिश्वा परावतः ॥ ऋ० ६ । ८ । ४ ॥

अपामुपस्थ उपस्थाने महत्पन्तरिक्षाजोक् आसीना महान्त इति वागृह्यं माध्यमि-
का देवगणा विश इव राजानमुपतस्थुर्गृग्मिषमृग्मन्तमिति वार्धनीयमिति वा पूजनीय-
मितिवाहृगं दूतो देवानां विरुवत आदित्याद्विषस्वान्विवासनयान् । प्रेरितयतः परा-
गताद्वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य भातरिश्वानमाहर्तागमाह । मातरिश्वा वायुमार्तयन्तगिहो
श्चसिति मातर्यश्चतितीति वा । अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तोति
॥ २६ ॥ ३ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुच्यन् ।
मायामू तु यज्ञिषानामेतामपो यत्तर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ ऋ०
१० । ८८ । ६ ॥

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो
जायते प्रातरुच्यन्त एव । प्रजा त्वेतां मयन्ते यज्ञिषानां देवानां यज्ञसम्पाद्विनामपो
यत्कर्म चरति प्रजानन्तसर्वाणि स्थानान्यनुसन्चरति त्वरमायः । तस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनाय ॥ २७ ॥ ४ ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी
रोदसिप्राम् । तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कं स ओपंधीः पच-
ति विश्वरूपाः ॥ ऋ० १० । ८८ । १० ॥

स्तोमेन यं हि दिवि देवासो अग्निमज्जनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्वावापृथिव्योरपूग्नां
तमकुर्वन्त्रेधाभावांय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपृणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तद-
सावादित्य इति हि ब्राह्मणं तदग्नीकृत्य स्तोति । अथैनमेतयादित्योक्त्य स्तोति
॥ २८ ॥ ५ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञिषांसो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।
यदा चरिष्णुमिधुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥
अ० १० । ८८ । ११ ॥

यदेनमदधुर्यज्ञिया सर्वे दिवि देवा सूर्यमान्तिेयमदिते पुत्र यदा चरिष्णु मिधुनौ
प्रादुरभूता सर्वदा सहचारिणानुपाश्चादित्यश्च । मिधुनौ फरमान्निनोति श्रयतिकर्मा
यु इति नामकरणास्थकारो वा नयति परो वनिर्वा समाश्रितावन्योन्य नयतो वनुतो
वा । मनुष्यमिधुनावप्यतरमादेव मेयन्तावन्योन्य वनुत इति वा अथैनमेतयाग्नीकृत्य
स्तौति ॥ २६ ॥ ६ ॥

यत्रा वक्षते अपरं परंश्च यज्ञन्योः कतरो नौ नि वेद ।
आ शेकुरित्सधमादं सखायो न च्यन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥
अ० १० । ८८ । १७ ॥

यत्र विवेदे देव्यौ होताराय चाग्निरसौ च मध्यम कतरो नौ यज्ञेभूयो
वेदेत्यशक्नुवन्ति तत्सहमदन समाश्रयाना ऋत्विजस्तेषा यज्ञ समश्नुवानाता को न
इदं विवक्ष्यतीति । तस्योत्तरा भूयसे निर्दिष्टाय ॥ ३० ॥ ८ ॥

यात्रन्मात्रमुपसो न प्रतीकं सुपत्योः वसते मातरिश्वः ।
तावदधात्युप यज्ञमायन्नाह्वयो होतुरधरो निषीदन् ॥
अ० १० । ८८ । १६ ॥

यावन्मात्रमुपस प्रत्यक्त भवति प्रतिदर्शयामिति वा । अस्त्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे
प्रयोग इहेय निषीदति यथा । सुपत्यं सुपना एवा रात्रयो वसते मातरिश्वज्यो
तिर्वर्णस्य तानदुपदधाति यज्ञमामन्त्रप्राह्वयो होतास्याग्नेर्होतुरधरो निषीदर । होतृ
जपस्त्यागिर्होतारादीयो भवति । देव सनितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह
पित्रा वैश्वानरेण (आ० श्रौ० १ । ३ । २३) इति । इममन्त्राणि सवितारमाद
सर्वस्य प्रसन्नितार मध्यम वोत्तम वा पितरम् । यस्तु सूत भजन यस्मै दधिनिर्गम्यतेऽय
मेव सोऽग्निर्वाधारो निपातमयेन उत्तर ज्योतिषी एतेन नामधयेन भजेन ॥ ३१ ॥ ६ ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्ते सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ द्वितीयाध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ।

द्रविणोदाः तस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति धनं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदाः तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

• द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।

यज्ञेषु देवमीळते ॥ ऋ० १ । १५ । ७ ॥

द्रविणोदा यस्त्वं द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मात्पितृविति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा ॥

तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति क्रीष्टुकिः स यज्ञधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा यज्ञकृतिरोजसो जातमुत मन्य एनम् (ऋ० १० । ७३ । १०) इति आह । अथाप्यग्निं द्राविणोदसमाह्वेप पुनरेतस्माज्जायते । यो अरयन्नोरन्तरग्निं जजान (ऋ० २ । १२ । ३) इत्यपि निगमो भवति । अथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति । अथाप्येनं सोमपानेन स्तोति । अथाप्याह द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः- (ऋ० २ । ३७ । ४) इति ।

अथमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिराग्नेयैवेव हि सूत्रेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् (ऋ० १ । ६६ । १) इत्यपि निगमो भवति । यथो एनत्स यज्ञधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवतास्वैरवर्च्य विद्यते । यथो एतद्वोजसो जातमुत मन्य एनमिति आहेत्ययमप्यग्निरोजसा धनेन मध्यमानो जायते तस्मादेनमाह सहसस्पृशं, सहसः स्रुतं, सहसो यहुम् । यथो एतदर्नि द्राविणोदसमाहेत्यृत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जज्ञयन्ति । ऋषीणां पुत्रो अधिराज एव इत्यपि निगमो भवति । यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवतीति भक्तिमात्रं तद्भवति यथा वायज्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम् । यथो एतत्सोमपानेनैनं स्तोतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते । सोमं पिब मन्दसानो गणाश्रिभिः (ऋ० ५ । ६० । ८) इत्यपि निगमो भवति । यथो एतद् द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्यस्यैव तद्भवति ॥२॥

मेघन्तु ते वह्नयो येभिरीयन्तेऽरिषण्मन्वीळयस्वा वन-
स्पते । आयूषां धृष्णो अभिगूर्ध्वं त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः ।
पिबं ऋतुभिः ॥ ऋ० २ । ३७ । ३ ॥

मेघन्तु ते वह्नयो वोढारो चैर्यास्यरिष्यन्द्द्वीभवायूय धृष्णो अभिगूर्ध्वं त्वं नेष्ट्री-
याद्विषयात् । पिब्यो धिपत्यो त्रिपणाभवः । धिपणा वाग्धिपेधात्यर्थं धीसादिनी
वा धीसानिनीति वा । वनस्पत इत्येनमाहैव हि वनानां पाता वा पातयिता वा ।
वनं वनोतेः । पिपतुभिः काले ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अथात आग्निः ॥ आग्निः कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वा । आग्नीभिराग्नीणाति
(ऐ० ब्रा० २ । ४) इति ब्राह्मणम् । तासामिधमः प्रथमागामी भवतीधमः समिन्धनात् ।
तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥ १ ॥

समिद्धोऽथ मनुषो दुरण्ये देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वा त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥

ऋ० १० । ११० । १ ॥

समिद्धोऽथ मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह
मित्रमहश्चिकित्वाश्चेतनावोस्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रष्टुचेताः । यज्ञेधम इति
कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः ॥

तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यननन्तरायाः प्रजाया नामधेयं निर्गततमा भवति
गौरत्र तनूरुच्यते ततो अस्या भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते ।
अग्निरिति शाकपूणिरायोऽत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे ताम्य ओषधिरनस्पनयो
जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ २ ॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्तस्वदयां
सुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञमून्धन्वेवत्रा दंक्-
णह्यध्वरं नः ॥ ऋ० १० । ११० । २ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्यद्भ्यः यानान्मधुना समञ्जन्त्सदय कलयाणा-
जिह्व मननानि च नो धीभिर्यज्ञं च समर्धय देवाञ्चो यज्ञं गमय ॥

नराशंसो यज्ञ इति कात्थस्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शसन्ति । अग्निरिति शा-
कपूयिर्नरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥ ३ ॥

नराशंसस्य महिमानमेपामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुगर्माणाः शुचयो धियं धार-
ये सुकृतवः शुचयो धियुन्धा स्वदान्ति देवा उभयानि
हव्या ॥ ऋ० ७ । २ । २ ॥

नराशंसस्य महिमानमेपामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुगर्माणाः शुचयो धियं धार-
यितारः सदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतगणि चेति वा तान्त्राणि वानापि-
कानि चेति वा ॥

ईषा ईष्टे स्तुतिकर्मणा इन्धतेना । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥ ४ ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्यश्चा याहागते वभुभिः सजोषाः ।
त्वं देवानामसि चह्व होता स एनान्यक्षीपितो यजीयान् ॥
ऋ० १० । ११० । ३ ॥

शाहूयमान ईजितव्यो वन्दितव्यश्चायाहागते वभुभिः सहजोपगृह्यत्वं देवानामसि
यज्ञ होता । यज्ञ इति महतो नामधेय यातश्च हूतश्च भवति । स एनान्यक्षीपितो
यजीयान् । इविन, प्रेविन इति याधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टतरः ॥

वर्हिः परिषर्ज्यात् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥ ५ ॥

प्राचीनैर् वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते
अग्ने अहाम् । व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये
स्योनम् ॥ ऋ० १० । ११० । ४ ॥

प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्या प्रवृज्यतेऽमेहनां वर्हिः पूर्वाह्न्यो
तद्विप्रथने वितरं विस्तीर्णतरमिति वा वरीयो वरतरमुत्तरं वा देवेभ्यश्चादितये च
स्योनम् । स्योनमिति सुपनाम स्यतेरवरयन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा ॥

द्वारो जनतेर्वा द्व्यतेर्वा वारयतेर्वा । तासामेषा भवति ॥ ९ ॥ ६ ॥

उयचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः
शुभमानाः । देवीर्द्वारो वृहतीर्बिश्दमिन्वा देवेभ्यो भवत
सुप्राययाः ॥ ऋ० १० । ११० । ५ ॥

व्यवचनवत्य वृत्तेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे शुशोभि-
पमाणाः । वरतममङ्गमूर्तु । देव्यो द्वारो बृहत्स्यो महत्स्यो विश्रमिन्वा विश्रमाभिरेति ।
यज्ञे गृहद्वार इति कात्थस्योऽग्निरिति शाकपूणि ॥

उपासानक्तोपाश्च नक्ता चोपा व्याख्याता । नक्तेति रात्रिनामानक्ति भूतान्यव-
श्यायेनापि वा नक्ताव्यक्तरेणी । तयोरेषा भवति ॥ १० ॥ ७ ॥

आ सुष्वयन्ती यज्ञे उपांके उपासानक्ता सदतां नि
योनौ । दिव्ये योषणे बृहती सुहस्मे अधिश्रियं शुक्रपिशं
दधाने ॥ ऋ० १० । ११० । ६ ॥

सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्याविति वा सीदतामिति वा न्यासीदतामिति
वा यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्स्यो महत्स्यो सुहस्मे सुगेचने अधिदधाने शुक्रपेशसं
श्रियम् । शुक्रं शोचतेऽर्जलतिकर्मणः । पेश इति रूपनाम पिशनेर्दिपिशितं भवति । दैव्या
होतारा दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः । तयोरेषा भवति ॥ ११ ॥ ८ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनूपो
यजध्वै । प्रचोदयन्ता विदथेषु कारु प्राचीनं ज्योतिः
प्रदिशां दिशन्ता ॥ ऋ० १० । ११० । ७ ॥

दैव्यो होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय ।
प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्या दिशि यष्टव्यमिति प्रदिशन्तौ ॥

तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यः । तासामेषा भवति ॥ १२ ॥ ९ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूर्यमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।
तिस्रो देवीर्द्विर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वर्पसः सदन्तु ॥
ऋ० १० । ११० । ८ ॥

ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रम् । भरत आदित्यस्तस्य भाः । इजा च मनुष्यनदिह
चेतयमाना तिस्रो देव्यो बर्हिर्दि सुखं सरस्वती च सुकर्माणा आसीदन्तु । त्वष्टा
तूर्णमरनुत इति नेरुकास्त्वियेर्वा स्याद् दीप्तिर्मणस्त्वपातेर्वा स्यात्करोतिकर्मणः ।
तस्येषा भवति ॥ १३ ॥ १० ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देव्यन्तो वनस्पते मधुना
दैव्येन । यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातु-
रस्या उपस्थे ॥ अ० ३ । ८ । १ ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च ।
यदूर्ध्वं स्थास्यसि त्रय्यानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृत क्षयो मातुरस्या उपस्थ
उपस्थाने । अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैवापरा भवति ॥ १८ ॥ ३ ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिष्यस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिर्द्रशनया नियूयं अतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥
मै० सं० ४ । १३ । ७ ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं श्रुतपर्णापि बोपमार्थे स्याद्विरण्यवर्णपर्थेति
प्रदिषस्ते अर्थं पुराणस्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह पथिभी रजिष्ठैश्चतुर्भ्यः
रजस्मस्तमैस्तपिष्ठतमैरिति वा । तस्यैवापरा भवति ॥ १६ ॥ ४ ॥

वनस्पते रशनया नियूयं पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वह देवत्रा दिंभिपो हवींषि प्रच दातारममृतेषु वोचः ॥
मै० सं० ४ । १३ । ७ ॥

वनस्पते रशनया नियूयं सुरूपतमया वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रज्ञानन्वह
देवान् यज्ञे दातुर्हवींषि प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु ॥

स्वाहाकृत्य स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा यागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं
हविर्जुहोतीति । तासामेवा भवति ॥ २० ॥ ५ ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।
अस्य ह्येतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥
अ० १० । ११० । ११ ॥

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाम्यस्य हेतु प्रदिश्य-
तस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति यजन्ति ॥

इतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ताः । अथ किंदेवता प्रयाजानुयाजा । आग्नेया
इत्येके ॥ २१ ॥ ६ ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजाँश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त
भागम् । घृतं चापां पुरुषं चौर्षधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु
देवाः ॥ ऋ० १० । ५१ । ८ ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाँश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः
सन्तु भागाः । तवाग्ने यजोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां
प्रदिशश्चतस्रः ॥ ऋ० १० । ५१ । ९ ॥

आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । छन्दोदेवता इत्य-
परं छन्दोमि वै प्रयाजाश्छन्दोऽस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । ऋतुदेवता इत्यपरमृतवो
वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । पशुदेवता इत्यपरं पशवो वै प्रयाजाः
पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा
अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । आत्मदेवता इत्यपरमात्मा वै प्रयाजा आत्मा वा
अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । आग्नेया इति तु स्थितिः । भक्तिमात्रमितरत् । किम-
र्थं पुनरिदमुच्यते । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वपद्वृत्तिरप्यभिति
ह विज्ञायते ॥ तान्येतान्येकादशाग्नीसूक्तानि । तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाच्यश्वं गार्गी-
मदमिति नाराशंसवन्ति मेघानिधं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतोऽन्यानि तनून-
पात्वन्ति ॥ २२ ॥ ७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्त अष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ तृतीयाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

अथ याति पृथिव्यायत्तनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते सा-यतोऽनुकृमिष्याम ।
तेषामरव प्रथमागामी भवति । अथोऽप्याख्यात (२ । २७) । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

अश्वो वोढा सुखं रथं हसन्नामुपमन्त्रिष्यः । शेषो रोम-
गवन्तो भेदौ वारिन्मयङ्क इच्छति इन्द्रायेन्दो परि खव ॥

ऋ० ६ । ११२ । ४ ॥

अथो वोढा सुखं वोढा रथं वोढा । सुखमिति कल्याणानाम कल्याणं पुण्यं
सुहितं भवति सुहितं गम्यतीति वा । हसता वा पाता वा पातयिता वा । शेषमृच्छतीति
वारि वारयति ॥

मानो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

मानो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र इन्द्रभुजा मरुतः परिख्यन् ।
यद्वाजिनो देवजांस्य सप्ते प्रवक्ष्यामो विदधे वीर्याणि ॥

ऋ० १ । १६२ । १ ॥

यद्वाजिनो देवजांस्य सप्ते सप्तारय प्रवक्ष्यामो यक्षे विदधे वीर्याणि मानरत्न
मित्ररत्न वरुणश्चायमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुत्तयण इन्द्रभुजा राजति या मरुतश्च
परिख्यन् । शकुनि शक्नोत्युनेतुमात्मानं शक्नोति त्रिभुमिति वा शक्नोति त्रिभु
मिति वा सर्वत शक्नोति इति वा शक्नोतेवा । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

कनिकदञ्जनुषं प्रक्षुण्ण इयति वाचमरितेव नावम् ।
सुमङ्गलंश्च शकुने भवन्ति मा त्वा का चिदभिभा विश्व्या
विदत् ॥ ऋ० २ । ४२ । १ ॥

न्यक्रदीञ्ज-म प्रक्षुण्णो यथास्य शब्दस्तथा नामैरयति वाचमीरयितेव नावम् ।
सुमङ्गलश्च शकुने भवन् कल्याणमङ्गल । मङ्गलं गिरत्तुणात्यर्थं गिरत्यर्थानिति वाङ्मल
मङ्गल-मङ्गलयति पापकमिति नैरुक्तं मा गच्छत्विति वा । मा च त्वा का चिदभि-
भूति सर्वतो विदत् । गृत्समदमर्धमभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिवराणे । तन्मिवादि य
परमभवति ॥ ४ ॥

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद ।

भद्रं पुरस्तातो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जलः ॥

इति सा निगदव्याख्याता । गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः ॥

मण्डूका मञ्जूका मञ्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः । मण्ड-
यतेरिति त्रैयाकरणा मण्ड एषामोक् इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ॥

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥ अ० ७ ।

१०३ । १ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणोऽमुवाणा अपि बोपमार्थे स्याद् ब्राह्मणा
इव व्रतचारिण इति वाचं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिपुर्मण्डूकाः । वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं
तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा तुष्टाव । तदभिवादि-
न्येषा भवति ॥ ६ ॥

उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि ।

मध्यं हृदस्य अवस्व विगूहा चतुरः पदः ॥ अथ० ४ ।

१५ । १४ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

अन्ता अरनुवत एनानिनि वाभ्यक्षुवत एभिरिति वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा हरिणे वधूताना ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्महाम-

च्छान् ॥ अ० १० । ३४ । १ ॥

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फजानि मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवयेमा हरिणे
वर्तमानाः । हरिणां निष्प्राणमृणातेरपार्या भवत्यपरता अस्मादोपपद्य इति वा । सोमस्येव
मोजवतस्य भक्षः । मौजवतो मूजवति जानो मूजवान् पर्वतो रुक्जवान्मुक्जो विमु-
च्यत इपीकयेपीकेपतेर्गतिकर्मणः इयमपीतरेपीकैतस्मादेव । विभीदको विमेदनाज्जा-
गृविर्जागरणान्महामचच्छदत् । प्रसंसतेयेना प्रथमया निन्दत्युत्तराभिर्धनैरेकपरिपू-
नस्यैवदार्प वेद्यन्ते ॥

माश्राणो हन्तेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा तेषामेषा भवति ॥ ८ ॥

प्रेते वदन्तु प्र वयं वदाम प्रावभ्यो वाचं वदता वद-
द्भयः । यदद्भयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय
सोमिनः ॥ अ० १० । ६४ । १ ॥

प्रवदन्त्येते प्रवदाम वयं प्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भयो यदद्भयः पर्वताः अदरणी-
याः सह सोममाशवः क्षिप्रकारिणः । श्लोकं शृणोतेर्धोषो घुष्यते । सोमिनो वयं
स्येति वा सोमिनो गृहेष्विति वा ॥

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रान्तस्यैवा भवति ॥ ६ ॥

अमन्दान्स्तोमान्प्रभरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो
भाव्यस्य । यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रवं
इच्छमानः ॥ अ० १ । १२६ । १ ॥

अमन्दान्स्तोमानवाजिशाननलपान्धा । वालो वलवर्ती भर्तव्यो भवत्यम्ब स्मा अक्षं
भवतीति वान्धास्मे वक्षं भवतीति वा वक्षो वा प्रतिषेधव्यवहितः । प्रभरे मनीषया
मनस ईषया स्तुत्या मक्षया वा सिन्धावधि निवसतो भाव्यव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्र
निरमिमीत सवानतूर्तो राजातूर्ण इति वात्वरमाण इति वा प्रशंसामिच्छमान ॥ १० ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत राजसंयोगाद्युद्धोपकरणानि । तेषां रथः प्रथमागाभी
भवति । रथो रंहतेर्गतिकर्मण स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिस्तिष्ठतीति वा
रपतेर्वा रसनेर्वा । तस्यैवा भवति ॥ ११ ॥ १ ॥

वनस्पते वीङ्गुगो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।
गोभिः सन्नद्धो असि वीळपंश्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥

अ० ६ । ४७ । २६ ॥

वनस्पते वृद्धाङ्गो हि भवास्मत्सखा प्रतरण सुवीरः वल्गाण्वीरो गोभिः सन्नद्धो
असि वीलयस्वेति संस्तव्यस्वास्थाता ते जयतु जेतव्येयानि ॥

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणां दुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः ।
तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥ २ ॥

उपश्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।
स दुन्दुभे सज्जुरिन्द्रेण देवैर्दूराद्वीयो अपं सेध शत्रून् ॥
अ० ६ । ४७ । २६ ॥

उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च बहुधा ते दीपं मन्यता विष्टितं स्थावरं जङ्गमं
च यत्स दुन्दुभे सहजोपया इन्द्रेण च देवैश्च दूराद् दूरतरमपसेध शत्रून् ॥

इपुधिरिपूणां निधानम् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥ ३ ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्च कृणोति समंनावगरथ ।
इपुधिः साङ्गः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥
अ० ६ । ७५ । ५ ॥

बहूनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीपूनभिप्रेत्य प्रथमपत् इयापामिषमाणः शब्दानुकर-
णं वा । साङ्गः सचते, सपूर्वाद्वा किरतेः । पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातम् ॥

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥ ४ ॥

आहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां विषमाणां हस्ते पञ्चाभमाना ।
हस्तघ्नो विश्वां व्युनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु
विश्वतः ॥ अ० ६ । ७५ । १४ ॥

आहिरिव भोगैः परियेष्टयति बाहुं ज्यायावधात्परिप्रायमाणां हस्तघ्नः सर्वाणि
प्रजानानि प्रजान्पुमान्पुरुषाना भवति पुंसतेर्वा ॥

अभीशवो व्याख्यातः । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥ ५ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुपारथिः ।
अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति
रथमयः ॥ अ० ६ । ७५ । ६ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्पुनो यत्र यत्र कामयते सुपारथिः तत्प्राप्यसा-
थिर्अभीशूनां महिमानं पूजयामि मनः पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रथमयः ॥

धनुर्धन्यदेर्गनिर्धर्मणो दधधर्मणो वा धनुस्त्रयस्मादिषाः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ ६ ॥

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीष्ठाः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपक्रामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥

ऋ० ६ । ७५ । २ ॥ -

इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वात्ते सम्मदो वा मदते ॥

क्या जयतेर्वा जिनातेर्वा प्रजावयतीपूति वा । तस्या एषा भवति ॥ १७ ॥ ७ ॥

वृद्धयन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना ॥
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥

ऋ० ६ । ७५ । ३ ॥

वृद्धयन्तीवागच्छती कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते ।
शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येय समने सङ्ग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती ॥

इपुरिपतेर्गतिकर्मणो धधकर्मणो वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ ८ ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पततिप्रसूता ।
यत्रा नराः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषं शर्म यंसन् ॥

ऋ० ६ । ७५ । ११ ॥

सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः सन्नद्धा
पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् (३ । ५) । यत्र नराः सन्नद्वन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमि-
षं शर्म यच्छन्तु शरणं सङ्ग्रामेषु ॥

अश्वाजनीं करोत्याहु । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय कृष्यतेर्वागूभावाद्वाक्पुनः
प्रकाशयत्यर्थान्निशया क्रोशतेर्वा । अश्वकशाया एषा भवति ॥ १९ ॥ ९ ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेर्वा जघनाँ उप जिघ्नते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसमत्सु चोदय ॥ ऋ० ६ । ७५ । १३ ॥

आघ्नन्ति सानूयेषा सरणानि सक्थीनि । सक्थि सक्तेरासक्तोऽस्मिन्कायः ।
जघनानि चोपघ्नति । जघनं जङ्घन्यते । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान्तस-
मत्सु समरयोषु सङ्ग्रामेषु चोदय ॥

चक्षुरजमुखरं वोक्करं वोर्ध्वं ना । उरु मे हृषित्यग्रवीचदुलूखलमभवदुरु-
करं चैतदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति चे द्राक्षणम् । तस्यैषा भवति ॥ २० ॥ १० ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेष्टह उलूखलक युज्यसे ।

इह शुभत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ ऋ० १ । २८ । ५ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २१ ॥ ११ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

वृषभः प्रजां वर्पतीति वातिवृहति रेत इति वा तद्वृषभकर्म वर्पत्यावृषभः ।
तस्यैवा भवति ॥ २२ ॥ १ ॥

न्यक्रन्दन्नपयन्त एनममेहयन्वृषभं मध्यं आज्ञेः ।

तेन सूभर्वं शतधंसहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ॥

ऋ० १० । १०२ । ५ ॥

न्यक्रन्दन्नपयन्त एनमिति व्याख्यातमेहयन्वृषभं मध्यं आज्ञेराजपनस्था
जवनस्येति वा तेन सं सूभर्वं राजानम् (भर्वनिरत्तिकर्मा) तद्वा सूभर्वं सहस्रं गवा
मुद्गलः प्रधने जिगाय । प्रधन इति सङ्ग्रामनाम प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति ॥

द्रुघणो द्रुममयो घणः । तत्रेतिहासमाचक्षते—मुद्गलो भार्गवरव ऋषिर्धृषभं च द्रु-
घणं च युक्त्वा सङ्ग्रामे व्यवहृत्याजि जिगाय । तदभियादिन्येपरर्भवति ॥ २१ ॥ २ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।

यने जिगाय शतधंसहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥

ऋ० १० । १०२ । ६ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानं येन जिगाय शत-
धंसहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यमिति सङ्ग्रामनाम पृतनानामजनाद्वाक-
यनाद्वा । मुद्गलो मुद्गवान् मुद्गिलो वा मदने गिलतीति वा मदङ्गिलो वा
मुद्गङ्गिलो वा । भार्गवरवो भृम्यश्वस्य पुनो भृम्यश्वो भृमयोऽस्वारवो अश्वमग्न्याद्वा ।
पितुरित्यमनाम पातेर्वा पिबतेर्वा प्यायतेर्वा तस्यैवा भवति ॥ २४ ॥ ३ ॥

पितुं नु स्तोपं महो धर्माणां तविधीम् ।

यस्य त्रितो व्योर्जसा वृत्रं विष्वमर्दयत् ॥ ऋ० १ । १८७ । १ ॥

तं पितुं स्तौमि महतो धारयितार बलस्य तविपीति बलनाम तवतेर्वा वृद्धिकर्मण
यस्य त्रित ओजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्रं विपर्वाणं व्यर्दयति ॥

नद्यो व्याख्याताः (२ । ३४) । तासामेषा भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्या ॥
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्य सुषोमया ॥

अ० १० । ७५ । ५ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्या स्तोममासेवध्वमसिक्न्या च
सह मरुद्वृधे वितस्तया चार्जीकीय आशृणुहि सुषोमया चेति समस्तार्थः । अथैकप
दनिरुक्तम् । गङ्गा गमनाद्यमुना प्रयुवति गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा । स
रस्वती सर इत्युदकनाम सतेस्तद्वती । शुतुद्री शुद्राविणि क्षिप्रद्राविण्याशु तुल्येव
द्रवतीति वा । द्रावती परुष्यास्याहुः, पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी । असिक्न्य-
शुक्लासिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधोऽसितम् । मरुद्वृधाः सर्वा नद्यो परत एना
वर्धयन्ति । वितस्ता विदग्धा विवृद्धा महाकृता । आर्जीकीयां विपाडित्याहुर्नृजक-
प्रभवा वर्जुगामिनी वा । विपाड्विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणाद्वा पाशा अस्यो
व्यपाश्यन्त नशिष्ठस्य सुमूर्पतस्तस्माविपाडुच्यते पूर्वमासीदुहञ्जिरा । सुषोमा सि-
न्धुर्यदेनामभिप्रयुवन्ति नद्य सिन्धुः स्यन्दनात् ॥

आप आप्नोते, तासामेषा भवति ॥ २६ ॥ ४ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

सुहे रणाय चक्षते ॥ अ० १० । ६ । १ ॥

आपो हि स्थ सुखभुवस्ता नोऽन्नाय धत्त महते च नो रणाय रमणीयाय च
दर्शनाय । ओषधय ओषद्वयन्तीति दौपत्येना धयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा ।
तासामेषा भवति ॥ २७ ॥ ६ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मने नुवभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ अ० १० । ६७ । १ ॥

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद् वभ्रूणामहं
वभ्रूवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा शत धामानि सप्त चेति । धामानि त्रयाणि
भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतं पुरुषस्य
मर्मणा तेष्वेना दधतीति वा ॥

रात्रिर्व्याख्याता (२ । १८) । तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥ ७ ॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रापि धामभिः । दिवः
सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेवं वर्त्तते तमः ॥

अध० १६ । ४७ । १ ॥

आपूपुरस्त्वं रात्रि पार्थिवं रजः स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदांसि बृहती महती
वितिष्ठस आवर्त्तते त्वेवं तमोरजः ॥

अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामादरमणं भवतीति वा । तस्या एषा
भवति ॥ २६ ॥ ८ ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि । कथा ग्रामं
न पृच्छसि न त्वा भीरिव दिन्दती ॥ अ० १० ।

१४६ । १ ॥

अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं
न पृच्छसि न त्वा भीरिव दिन्दतीति । इयः परिभूयार्थे वा ॥

अद्वा अद्वानात् । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥ ६ ॥

अद्वाग्निः समिध्यते अद्वाग् ह्यते हविः ।

अद्वा भगस्य मूर्धनि वच्चा यदयामसि ॥

अ० १० । १५१ । १ ॥

अद्वाग्निः साधु समिध्यते अद्वाग् हविः साधु हूयते अद्वां भगस्य भागधेयस्य
मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयागः ॥

पृथिवी व्याख्याता (१ । १४) । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥ १० ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ अ० १ । २२ । १५ ॥

सुखा नः पृथिवि भवानृक्षराः निवेशन्यक्षराः षण्टकं श्रुच्छतेः । षण्टकः कंतपो
वा कृतः तेषां षण्टतर्वा स्याद्गतिकर्मण्यु सद्गततमो भवति । यच्छा नः शर्म शरणं
सर्वतः पृथु ॥

अप्वा व्याख्याता (६ । १२) । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥ ११ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि ।
अभिप्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥
अ० १० । १०३ । १२ ॥

अमीषा चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्ये परेष्टाभिप्रेहि
निर्दहेषा हृदयानि शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्ताम् ॥

अग्न्याप्यग्ने पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥-१२ ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानी स्वस्तये ।

अग्नार्थी सोमपीतये ॥ अ० १ । २१ । १२ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ३४ ॥ १२ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि ॥ बलृगजमुसल, वज्रस्यज-न्याख्यातम् (६ । २०) ।

मुसल मुहु साम् । तयोरेषा भवति ॥ ३५ ॥ १ ॥

आयजी वज्रसातमा ता ह्युच्चा विजर्भतः ।

हरी इवान्धामि वपुता ॥ अ० १ । २८ । ७ ॥

आयष्टये अज्ञाना सम्भक्तत्वे ते ह्युर्बेर्विद्विषेते हरी इवान्धानि भुञ्जाने । हविर्माने
हविषा निधाने । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।

इहाय सोमपीतये ॥ अ० २ । ४१ । २१ ॥

आसीदन्तु वामुपस्थमुपस्थानमद्रोग्ध-ये इति वा यज्ञिया देवा यज्ञसम्पादित इहाय
सोमपानाय ॥

यावापूधिन्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥ ३ ॥

धावा नः पृथिवी इमं सिधमस्य दिविस्पृशम् ।

यज्ञं देवेषु चच्छताम् ॥ अ० २ । ४१ । २० ॥

धावापृथिव्यौ न इमं साधनमस्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छताम् ॥

विपाद्छुतुद्रौ व्याख्याते (६ । २४) । तयोरेषा भवति ॥ ३८ ॥ ४ ॥

प्र पर्वतानामुशसी उपस्थावश्वे इव विविते हासमाने ।

गार्ध्वेव शुभ्रे मातरां रिहायो विपाद्छुतुद्रौ पयसा जवेते ॥

अ० ३ । ३३ । १ ॥

पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशस्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विपण्ये इति वा हासमाने हासति स्पर्धाया हर्षमाये वा । गार्ध्वेव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहायो विपाद्छुतुद्रौ पयसा प्रजाते ॥

आर्त्तां अर्हन्त्यौ वारय्यौ वारिष्यौ वा । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥ ५ ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेषु पुत्रं विभृतामुपस्थे । अप
शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्ता इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥

अ० ६ । ७५ । ४ ॥

ते आचरन्त्यौ समनसाविध योषे मातेषु पुत्रं विभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून्संविदाने आर्त्ताविमे विघ्नत्यावमित्रान् ॥

शुनासीरो शुनो वायु शु एत्यन्तरिके सीरः आदित्यः सरण्यान् । तयोरेषा भवति ॥ ४० ॥ ६ ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यद्विवि चक्रधुः पर्यः ।

तेनेमामुगं सिञ्चतम् ॥ अ० ४ । ५७ । ५ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

देवी जं प्री देव्यौ ओपयित्रीयौ धावापृथिव्यात्रिति वाहोरात्रे इति सत्यं च समाचेति कारणम् । तयोरेषा सम्प्रेयो भवति ॥ ४१ ॥ ७ ॥

देवी जोष्टी वसुधित्ती ययोरन्पाघा द्वेपांसि यूयवदान्या । वल्लद्रसु वार्योणि यजमानाय वसुधने वसुधेयस्य वीतायजं ॥ मै० सं० ४ । १३ । ८ ॥

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयिष्यौ वसुधितौ वसुधान्यौ ययोरन्यापानि द्वेषौश्यवया-
वयत्यावहृत्यन्या वसुनि वननीयानि यजमानाय वसुवननाय च वसुधानाय च धीता
पिबेता कामयता वा । यजेति सम्प्रैष ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यौ चायापुधिभ्याविति बाहोरात्रे इति वा
सत्यं च समाचेति कात्थक्यः । तयोरेष, सम्प्रैषो भवति ॥ ४२ ॥ ८ ॥

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धि सपीतिमन्या
नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्ज-
यमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य धीतां यज ॥
मै० सं० ४ । १३ । ८ ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यावर्त्तं च रसं चावहृत्यावहृत्यन्या सहजग्धि
च सहपीति चान्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्ज-
यमाने अधाता वसुवननाय च वसुधानाय च धीता पिबेता कामयेता वा । यजेति
सम्प्रैष ॥ ४३ ॥ ९ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्ते नवमाऽध्यायश्च समाप्तः ॥

श्रीशम्

अथ चतुर्थाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

अथाता मध्यस्थाना देवताः । तासां वायुः प्रथमागामी भवति ।

वायुर्वातेर्बेनेर्वा स्यद्गतिकर्मणः । एनेरिति स्थौलाष्टीविरनर्थको वकारः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

वायवा पाहि दर्शतेमे सोमा अरङ्कृताः ।

तेषां पाहि शुधी इवम् ॥ अ० १ । २ । १ ॥

वायवापाहि दर्शनीयेमे सोमा अरङ्कृता अरङ्कृतास्तेषां पिव शृणु नो हानमिति । कमन्यं मध्यमादेवमवचयत् । तस्यैषापरा भवति ॥ २ ॥

आससृवांसोऽश्वसानमच्छेद्रं सुचक्रे रथ्यांसो अश्वाः ।

अभि श्व अज्यन्तो वहेयुर्नू चिघ्रु वायोरमृतं वि वस्येत् ॥

अ० ६ । ३७ । ३ ॥

आससृवांसोऽभिषलायमानमिन्द्रं वज्र्याणचक्रे रथे योगाय रथ्या अश्वा रथस्य बोद्धार शृज्यन्त शृजुगामिनोऽज्रमभिवहेयुर्नवं च पुगणं च । अथ इत्थजनाम श्रूयत इति सतः । वायोश्चास्य भक्तो यथा न विदस्येदिति । इन्द्रपथानेरथेके नैपण्डुकं वायु-कर्मोभयप्रधानैरथपगम् ॥

वचणो वृणोतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

नञ्चीनंवारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोवन्सी अन्तरिक्षम् ।

नेन विश्वस्य सुर्वनस्य राज्ञा यवं न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमं ॥

अ० ५ । ८५ । ३ ॥

नीचीनद्वारं वरुणः कवन्धं मेघम् । कवनमुद्रकं भवति तदस्मिन्धीयत उदकमपि
कवन्धमुच्यते षण्धिरनिभृतस्ये कमनिभृतं च । प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं
च । महत्त्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्युनक्ति भूमिम् । तस्यैषापरा
भवति ॥ ४ ॥

तमु पु संमना गिरा पितॄणां च मन्मभिः ।

नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा

स मध्यमो नभन्तामन्यके समे ॥ ऋ० ८ । ४१ । २ ॥

तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीरया श्रुत्या पितॄणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य
प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको यभूव । यः स्यन्दमानानामासामपामुपोदये सप्तस्वसार-
मेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभन्तामन्यके समे ।
मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्विषः पापधियः पापसङ्कल्पाः ॥

रुद्रो रौततीति सतो रोरुयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यदरुदत्तमुद्रस्य रुद्र-
त्वमिति काठकम् । यदरोदीत्तमुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रैष्वे देवाय स्वधाठने ।

अवाळहाय सहमानाय वेधसे तिम्रायुधाय भरता
शृणोतु नः ॥ ऋ० ७ । ४६ । १ ॥

इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रैष्वे देवायान्नवतेऽपाढायान्यैः सहमानाय
विधाने तिम्रायुधाय भरता शृणोतु, नस्तिगमं तेजतेरुत्साहकर्मण्य आयुधमायोधनात् ।
तस्यैषापरा भवति ॥ ६ ॥

या ते दिशुदवस्तृष्टा दिवस्पतिं क्षमया चरति परि सा

वृणक्तु नः । सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु

तनयेषु रीरिषः ॥ ऋ० ७ । ४६ । ३ ॥

या ते दिशुदवस्तृष्टा दिवस्पतिं दिवोऽधि । विशुद् द्यतेर्वा द्युतेर्वा द्योततेर्वा । क्षम-
या चरति । क्षमा पृथिवी । तस्या चरति तया चरति विक्षमापयन्ती चरतीति वा
परिवृणक्तु नः सा । सहस्रं ते स्वाप्तवचनभैषज्यानि मा नस्त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च
रीरिषः । तोकं तुष्यतेस्तनयं तनोतेः अग्निरपि रुद्र उच्यते । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

जराबोध तद्विविद्धि विशेषे विशेषे यज्ञियाय ।

स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ ऋ० १ । २७ । १० ॥

जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणास्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविद्धि
तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ॥

इन्द्र इरां दृणातीति वेगं ददातीति वेगं दधातीति वेगं दारयत इति वेगं
धारयत इति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्दे भूतानीति वा । तद्यदेनं
माणैः समैषंस्नदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते । इदं करणादित्याश्रयणः । इदं
दर्शनादित्योपमन्यवः । इन्दुर्वैश्वर्यकर्मणा इच्छन्तूणां दारयिता या द्रावयिता वादरयिता
च यज्वताम् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

अदृष्टं रुतमसृजो वि खानि त्वमर्णवान्धृद्धानां अरम्णाः ।
महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्रः सृजो वि धारा अर्ध
दानवं हन् ॥ ऋ० ५ । ३२ । १ ॥

अदृष्टा वरसम् । उत्स वरसणाद्बोत्सदनाद्बोत्स्यन्दनाद्बोनत्तेर्वा । व्यसृजोऽस्य
खानि त्वमर्णवान्धृत्त्वत एतान्माभ्यमिकान्तसंस्त्यायान्धावभ्यमानानरम्णाः । रम्णातिः
संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा । महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं यद् व्यसृजोर्भ्यसृजोऽस्य
धारा अर्धमेघेन दानवं दानकर्माणाम् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना पर्य-
भूषत् । यस्य शुष्माद्बोदसी अभ्यसेतां नृण्यस्य मह्नास
जनास इन्द्रः ॥ ऋ० २ । १२ । १ ॥

यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह-
णात्पर्यरतादत्यक्रामदिति वा यस्य यज्ञाद् द्यावापृथिव्यावप्यविभीतां नृण्यस्य मह्ना
यज्ञस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवात्प्रायानसंयुक्ता ॥

पर्जन्यतृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा
प्रार्जयिता वा रसानाम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

वि वृक्षान्हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय

भुवनं महावधात् । उतानागा ईषते वृण्वर्षावतो यस्प-
र्जन्यं रतनयन्हन्ति दुष्कृतं ॥ अ० ५ । ८३ । २ ॥

विहन्ति घृतान्विहन्ति च रक्षांसि सर्पाणि चास्माद्भूतानि विभ्यति महावधा-म-
हा-हस्य वध । अप्यनपराधो भीत पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्य रतनय-हन्ति
दुष्कृत पापकृत ॥

वृष्टस्पतिर्वृष्ट पाता वा पातयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मस्स्यं न दीन उदनिं क्षियन्तम् ।
निष्टज्जंभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्यं ॥
अ० १० । ६८ । ८१ ॥

अशननता मेषनापिनद्ध मधु पर्यपश्यन्मस्स्यमिष दीन उदके निवसन्तम् ।
निर्जहार तच्चमसमिष घृताचमस क्षम क्षमन्त्यरिमञ्जति । वृष्टस्पतिर्विरवेणा शब्देन
निवृत्त्य ॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पाता वा पतयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

अश्मांस्यमवृतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुगारमभि यमोजसात्-
यात् । तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिमिच्चुरस-
मुद्रिणम् ॥ अ० २ । २४ । ४ ॥

अशनन्तमांस्य-दनवन्तमवाति ब्रह्मणस्पतिर्मधुगारमभि यमोजसा बलेनाभ्य-
गृह्यन्ते सर्वे पिनन्ति रश्मय सूर्यदशो बहेन सह सिञ्चन्त्युत्समुद्रिणमुद्रकव-
न्तम् ॥ १३ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

क्षेत्रस्य पति क्षेत्र क्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पातयिता वा । तस्यैषा
भवति ॥ १४ ॥ १ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि ।

गामश्वं पोषयित्वा स नो मृळान्तीदृशे ॥ अ० ४ । ५७ । १ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो गामश्च पुष्टं पोषयितुं चाहरेति स नो
सृळातीदृशे बलेन वा धनेन वा । मृळतिर्दानकर्मा । तस्यैवापरा भवति ॥ १५ ॥ २ ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्ष्वेति ।
मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥
अ० ४ । ५७ । २ ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्ष्वेति मधुश्चुतं घृतमिवोदकं
सुपूतमृतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा मृळयन्तु । मृळयतिरुपद्रवाकर्मा पूजाकर्मा
वा । सद्यस्समान्यामृचि सगानाभिष्याहारं भवति सज्जामि भवतीत्येवम् । मधुमन्तं
मधुश्चुतमिति यथा । यदेव समाने पादे समानाभिष्याहारं भवति सज्जामि भवती-
त्यपरम् । हिरण्यरूपः स हिरण्यसनदृगिति यथा । यथा कथा च विशेषोऽजामि भव-
तीत्यपरम् । मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिवेति यथा ॥

वास्तोष्पतिर्वास्तुर्धसतेर्निनासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैवा
भवति ॥ १६ ॥ ३ ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विस्वा रूपाण्याविशन् ।

सखा सुशेव एधि नः ॥ अ० ७ । ५५ । १ ॥

अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्सखा न, सुसुखो भव । शेव इति
गलताम शिष्यतेर्विकारो नामकरणोऽन्तस्थान्तरोपलिङ्गी विभाषितगुणाः शिवमि-
प्यस्य भवति । यन्त्रूपं कामयने तत्तद् देवता भवति । रूप रूपं मघवा घोभवी-
त्यपि निगमो भवति ॥

वाचस्पतिर्गोच पाता वा पालयिता वा । तस्यैवा भवति ॥ १७ ॥ ४ ॥

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।

वसोष्पते नि रंष्य सख्येव सुखं समं ॥ अथ० ११११२ ॥

इति सा निगदध्याख्याता ॥

अपा नपात्तनून्प्रा व्याख्यातः । तस्यैवा भवति ॥ १८ ॥ ५ ॥

यो अग्निधमो दीदयद् दीप्यतेऽभ्यन्तरमप्सु यं मेधाविन स्तुवन्ति यशेषु सोपा

अपां न पान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥

अ० १० । ३० । ४ ॥

योऽग्निधमो दीदयद् दीप्यतेऽभ्यन्तरमप्सु यं मेधाविन स्तुवन्ति यशेषु सोपा
मधुमतीरपो देवगिराय याभिरिन्द्रो वर्धते वीर्याय वीर्यकर्मणे ॥

यमो यच्छतीति सत । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ ६ ॥

परैर्यिवांसं प्रवर्तो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पृशानम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥
अ० १० । १४ । १ ॥

परैर्यिवांसं पर्यागतवन्त प्रवत पद्वतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्य पन्था-
मनुपस्पृशयमानम् । वैवस्वत सङ्गमन जनाना यम राजान हविषा दुवस्येति ।
दुवस्यती राधनोतिकर्मा । अग्निरपि यम उच्यते । तमेता श्रुचोऽनुपवदन्ति ॥ २० ॥ ७ ॥

सेनेव सृष्टामै दधारयस्तुर्न दिव्यस्वेपप्रतीको । यमो ह
जातो यमो जनिर्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥ अ०
१ । ६६ । ४ ॥

तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो न चान्त इक्ष्म ॥ अ०
१ । ६६ । ५ ॥

इति द्विपदा । सेनेव सृष्टा भय वा वज्रं वा दधारयस्तुरिव दिव्य-पप्रतीका भय-
प्रतीका वज्रप्रतीका महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा ॥ यमो ह जात इन्द्रेण सह सङ्गत ।
यमाविदेष्टातरा (अ० ६ । ५६ । २) इत्यपि निगमो भवति ॥ यम इव जातो
यमो जनिष्यमाणो जार कनीना अरयिता पन्थाना पतिर्जनीनां पालयिता जायानाम् ।
तत्प्रधाना हि यज्ञसयोगेन भवन्ति । तृतीयो अग्निष्टे पतिः (अ० १० । ८५ । ४०)
इत्यपि निगमो भवति ॥ त वश्चराथा वरन्त्या परवाहृत्या वसत्या च निवसनयौपधाह-
त्यास्त यथा गाव आप्नुवन्ति तथाप्यामेद्व समुद्र भोगे ॥

मित्र प्रमीतेच्छायते सम्मि-वानो द्रववीति वा मेदयतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥ ८ ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥

अ० ३ । ५६ । १ ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण शब्द कुर्वन्मित्र एव धरयति पृथिवीं च दिव च ।
मित्र कृष्टीरनिमिषाभि विपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यानां कर्मवन्तो भवन्ति विष्ट-
देहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतति न्याय्यातम् । जुहोनिर्दानकर्मा ॥

क कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥ ६ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्ने भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं धामुतेमां कस्मै देवाय हविषा दिधेत् ॥

अ० १० । १२१ । १ ॥

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा । गर्भो गृभेर्गुणात्यर्थे
गिरत्यनर्थानिति वा । यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्यां गृह्णन्तेऽथ गर्भो भव-
ति । समभवदमे भूतस्य जातः पतिरेको यभूव । स धारयति पृथिवीं च दिवं च ।
अस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । विधतिर्दानकर्मा ॥

सरस्वान्त्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥ १० ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः ।

तेभिर्नोऽविता भव ॥ ऋ० ७ । ६६ । ५ ॥

इति सा निगद्व्याख्याता ॥ २४ ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

विश्वकर्मा सर्वेषां कर्ता । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥ १ ॥

विश्वकर्मा विमना आदिहाया धाता विधाता परमोत्त-
मसुहृक् । तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन्पर-
एकमाहुः ॥ ऋ० १० । ८२ । २ ॥

विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सन्द्रष्टा भूतानां तेषा-
मिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाङ्निः सह
सम्मोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतीषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं
भवन्तीत्यधिदेवतम् । अथाध्यात्मं विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च
परमश्च सन्दर्शयितेन्द्रियाणामेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा म-
तानि वा नतानि वाञ्छेन सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा
तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाप्ते । तत्रैतिहासमाचक्षते-विश्वकर्मा भोवनः स-
र्वमेघे सर्वाणि भूतानि जुह्वाक्चकार स आत्मानमप्यन्ततो जुह्वाक्चकार । तदभि-
वादिन्येषां भवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वन्ति । तस्योत्तम भूयसे निर्वचनाय
॥ २६ ॥ २ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत
याम् । सुहान्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सुरि-
रस्तु ॥ अ० १० । ८१ । ६ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च सुहान्त्वन्ये अभितो
जनाः सपत्ना इहास्माकं मघवा सुरिरस्तु प्रज्ञाता ॥

तादर्थ्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातः (८ । १४) । तीर्थेऽन्तरिक्षे क्षियति तूर्यामर्थं रक्तस्य-
शनोतेषां । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

इयमु पु वाजिनं देवजुतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।
अरिष्टनेमि पृतनाजमाशुं स्वस्तये तादर्थ्यमिहा ह्वेमे ॥
अ० १० । १७८ । १ ॥

सं भृशमन्नवन्तं जतिर्गतिः प्रीतिर्या देवजुतं देवगतं देवप्रीतं या सहस्वन्तं तार-
यितारं रथानामरिष्टनेमि पृतनाजितमाशुं स्वस्तये तादर्थ्यमिहा ह्वेमेति । कमन्यं मध्य-
गादेवमवचयत् । तस्यैषापरा भवति ॥ २८ ॥ ४ ॥

सद्यश्चिद्यः शर्वसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान् ।
सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मां वरन्ते युवति न शर्षाम् ॥
अ० १० । १७८ । ३ ॥

सद्योऽपि यः शर्वसा बलेन सनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि
सहस्रसानिनी शतसानिभ्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमि-
पुम् ॥ मन्युर्मन्यतेर्दोषिकर्मणः क्रोधकर्मणो बधकर्मणो वा मन्युन्त्यस्मादिषवः ॥
तस्यैषा भवति ॥ २९ ॥ ५ ॥

स्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वः ।
तिग्मेष्व आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥
अ० १० । ८४ । १ ॥

स्वया मन्यो सरथमारुच रुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वस्तिग्मेष्व आयु-
धानि संशिशयमाना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपा अग्निकर्माणः सन्नद्धाः कवचिनः
इति वा ॥ दधिका व्याख्यातः (२ । २७) । तस्यैषा भवति ॥ ३० ॥ ६ ॥

आ दधिकाः शर्वसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योति-
षापस्ततान् । सहस्रसाः शतसा वाज्यर्षा पृणक्तु मध्वा
समिमा वचांसि ॥ अ० ४ । ३८ । १० ॥

आतनोति दधिका शवसा यलेनाप सूर्य इव ज्योतिषा पंच मनुष्यजातानि
महत्ससा शतसा वाजी येजनवानवैरणावान्सम्पृणाकु नो गधुनोदकेन वचनानीमानीति ।
मनु धमतर्विपरीतस्य ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता । तस्यैषा भवति ॥ ३१ ॥ ७ ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्यादस्कम्भने सविता यामदृहत् ।
अश्वमिवाधुक्षुनिमन्तरिक्षमूर्तं वर्द्ध सविता समुद्रम् ॥

ऋ० १० । १४६ । १ ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनारम्भ्योऽन्तरिक्षे सविता यामदृहदश्वमिवाधुक्ष-
क्षुनिमन्तरिक्षे मेघ घट्टमूर्तं घट्टमूर्तं इति वा स्वरमाण इति वा सविता समुद्रिता-
ग्निनि । कमन्य मध्यमादेवमवदयत् । आदित्योऽपि सन्तितोच्यते । तथा च हिरण्यस्तूपे-
स्तुतोऽर्चन्निहण्यस्तूपश्रुतिरिदं सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिन्येपरमवति ॥ ३२ ॥ ८ ॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा स्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।

गवा र्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥

ऋ० १० । १४६ । ५ ॥

हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयः स्तूपो हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति वा । स्तूप स्त्यायतेः
संपात । सविनर्यथा स्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजेऽग्नेऽस्मिन्नेव र्वार्चन्नवनाय वन्दमान सो-
मस्येवांशुं प्रतिजागम्यहम् ॥

त्वष्टा व्याख्यात (८ । १४) । तस्यैषा भवति ॥ ३३ ॥ ६ ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोषं प्रजाः पुरुषा जजान ।

हृमा च विश्वा भुवन्तान्यस्य महद्देवानांमसुरत्त्वमेकम् ॥

ऋ० १ । ५५ । १६ ॥

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूप पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन बहुधा चेमा जनयती-
मानि च र्वार्णि भूतान्युदकान्यस्य महद्वास्मे देवानामसुरत्त्वमेकं प्रज्ञावत्त्व वानवत्त्वं
यापि वासुरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्चास्यामर्था असुरत्त्वमादिल्लुप्तम् ॥

वातो वातीति सत् । तस्यैषा भवति ॥ ३४ ॥ १० ॥

वात आ वातु मेघजं शम्भु मयोभु नो हृदे ।

प्र ण शायूपिं तारिषत् ॥ ऋ० १० । १८६ । १ ॥

धात आवातु भैपज्यानि शम्भु मयोभु च नो हृदयाय प्रवर्धयतु च न आयु ।
अग्निर्न्याख्यात । तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥ ११ ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीधाय प्र हूयसे ।

मरुद्भिरग्न आ गंहि ॥ ऋ० १ । १६ । १ ॥

त प्रति चारुमध्वर सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भि सहागच्छेति । कमन्य
मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ३६ ॥ १२ ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।

मरुद्भिरग्न आ गंहि ॥ ऋ० १ । १६ । ६ ॥

अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्य मधु सोमगय सोऽग्ने मरुद्भि-
सहागच्छेति ॥ ३७ ॥ १३ ॥

इति चतुर्थाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥



अथ चतुर्थः पादः ॥

वेनो वेनते कान्तिकर्मण । तस्यैषा भवति ॥ ३८ ॥ १ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपां सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥

ऋ० १० । १२३ । १ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुर्व्योतिरस्य
जरायुस्थानीय भवति । जरायु जरया गर्भस्य जरया यूयत् इति वा । इममपां च
सङ्गमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी रिहन्ति रिहन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति
पूजयन्तीति वा । शिशु संसनीयो भवति शिशोर्तेषां स्याद् दातृकर्मणश्चिरलब्धो
गर्भो भवति ॥

असुनीतिरसूत्रयनि । तस्यैषा भवति ॥ ३९ ॥ २ ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सुप्रतिरा न आयुः ।

रारन्धि नः सूर्यस्य सन्दृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ ऋ०

१० । ५६ । ५ ॥

असुनीते मनोऽस्मासु धारय चिरं जीवनाय प्रवर्धय च न आयू रन्धय च नः
सूर्यस्य सन्दर्शनाय । रघ्यतिर्विशगमनेऽपि दृश्यते । मा रघाम द्विपते सोम राजन्
(ऋ० १० । १२८ । ५) इत्यपि निगमो भवति । घृनेन त्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्व ॥

ऋतो व्याख्यातः (३ । २५) । तस्यैषा भवति ॥ ४० ॥ ३ ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।
ऋतस्य श्लोकां वधिरा तंतर्द्धं कर्णो बुधानः शुचमानः आयोः ॥
ऋ० ४ । २३ । ८ ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य प्रजावर्जनीयानि हन्त्युतस्य श्लोको
वधिरस्यापि कर्णावातृणात्ति । वधिरो मद्यश्रोत्रः कर्णो बोधयन्दीप्यमानश्चायोरयनस्य
मनुष्यस्य ज्योतिषो बोदकस्य वा ॥

इन्दुरिन्धेरुनसेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ४१ ॥ ४ ॥

प्र तद्वोचैयं भव्यायेन्द्रवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति
रक्षोहा मन्म रेजति । स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत
दुर्मतिम् । अथ स्ववेदधशंसोऽवतरम् । अथ जुद्रमिव स्ववेत् ॥
ऋ० १ । १२६ । ६ ॥

प्रप्रवीमि तन्नव्यान्धेदवे हवनाई इव य इषवानश्रवान्कामवान्वा मननानि च नो
रेजयति रक्षोहा च धलेन रेजयति । स्वयं सोऽस्मदभिनिन्दितारं वधैरजेत दुर्मतिम् ।
अथस्वेदधशंसस्वतश्चावतरं जुद्रमिवावसवेत् । अभ्यासे भूयःसमर्थं मन्यन्ते यथाहो
दर्शनीयाहो दर्शनीयेति । तत्परुच्छेपस्य शीतम् । परुच्छेप ऋषिः पर्ववच्छेपः परुषि
परुषि शेषोऽस्येति वा ॥

श्रीमानि, अमरविश्रुतिर्देवतानामधेयान्यह्नुकाह्वानि । स्तूकभाजिज्ज, इतिभाजिज्ज, ।
तैषामेतान्यहविर्भाजिज्ज वेनोऽसुनीतिर्नत इन्दुः ॥

प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पाजयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ४२ ॥ ५ ॥

प्रजापतेः न त्वदेतान्यन्यो विश्वां जातानि परि ता वंभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

ऋ० १० । १२१ । १० ॥

प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि सानि परिवभूव । यत्कामास्ते
जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणामित्याशिः ॥

अहिर्व्याख्यात (२ । १७) । तस्यैषा भवति ॥ ४३ ॥ ६ ॥

अञ्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजस्सु पीदन् ॥

अ० ७ । ३४ । १६ ॥

अप्सुजमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजस्सूदकेषु पीदन् । बुध्नमन्तरिक्षे बद्धा
अस्मिन्धृता आप इति वेदमपीतरद् बुध्नमेतस्मादेव बद्धा अस्मिन्धृता प्राणा इति ।
योऽहिः स बुध्न्यो बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासात् । तस्यैषा भवति ॥ ४४ ॥ ७ ॥

मा नोऽहिर्वुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्निधहतायोः ॥

अ० ७ । ३४ । १७ ॥

मा च नोऽहिर्वुध्न्यो रेषणाय धान्मास्य यज्ञोऽस्मा च स्निधयज्ञकामस्य ॥

सुपर्णो व्याख्यात (३ । १२) । तस्यैषा भवति ॥ ४५ ॥ ८ ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।
तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं मातारं लिह स उ रेळिहमा-
तरम् ॥ अ० १० । ११४ । ४ ॥

एक सुपर्ण स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं
पाकेन मनसा पश्यमन्तित । इत्युपेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । तं माता
रेळि वागेपा माध्यमिका स उ मातरं रेळि ॥

पुरुषा बहुधा रोरुयते । तस्यैषा भवति ॥ ४६ ॥ ९ ॥

समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उत्तेम धर्धन्नयः स्वगूर्ताः ।

महे यत्त्वा पुरुषो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥ अ०

१० । ६५ । ७ ॥

समासतस्मिञ्जायमाने ग्ना गमनादापो देवपत्न्यो वापि चैनमवर्द्धयन्नय स्व-
गूर्ताः स्वयंगामिन्यो महते च यत्त्वा पुरुषो रणाया रमणीयाय संमामायावर्धय-
स्युहत्याय च देवाः ॥ ४७ ॥ १० ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समासश्चायमध्यायः ॥

निरुक्ते चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमाध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

इयेनो व्याख्यात (४ । २४) । तस्येय भवति ॥ १ ॥

आदायं श्येनो अभर्त्सोमं सहस्रं सुवाँ अयुतं च साकम् ।

अत्रा पुरेन्धिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ ५०

४ । २६ । ७ ॥

आदाय श्येनोऽहरत्सोम सहस्रं सवानयुनं च सह सहस्रं सहस्रसाग्यमभिमेत्य
तत्रायुनं सोमभक्तास्तत्सम्बन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा । तत्र पुग्निधराजहादमित्रान
दानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूर इति । ऐन्द्रे च सूक्ते सोमदानेन च स्तुत-
स्त्वस्मादिन्द्र मन्यन्ते ॥

ओषधि सोम मुनोत्तर्धेनमभिपुण्वन्ति । बहुलमस्य नेघण्डुक वृत्तमाश्चर्यमिव
प्राधान्येन । तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्याम ॥ २ ॥

स्वादिष्ठ्या मदिष्ठ्या पवंस्व सोम॒ रियाध॑ ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥ अ०. ६॥ १ । ११-॥

इति सा निगदव्याख्याता । अथैषा परा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥, ३ ॥

सोमं मयते पपिवान्यस्तसिपुवन्त्योषधिम् । सोमं यं

ब्रह्माणो विदुर्न तस्यांश्नाति कश्चन ॥ अ० १० । ८५ । ३ ॥

सोम मन्यते पपिवा-न्यत्सर्म्पिपन्त्योपधिमिति बृथासुतमसोममाह सोम य ब्रह्माणो
विदुरिति न तस्याभाति कश्चनायज्वेत्यधियज्ञम् । अथाधिदैवत सोम मन्यते पपिवा-
न्यत्सर्म्पिपन्त्योपधिमिति यजु सुतमसोममाह सोम य ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमस
तस्याभाति कश्चनादेव इति । अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ४ ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत् आ प्यायसे पुनः । वायुः

सोमस्य रजिता समानां मासु आकृतिः ॥ अ० १०।८५।५॥

यस्त्वा देव प्रपिबन्ति तत् आप्यायसे पुनरिति माराशसानभिप्रेत्य पूर्वपक्षापरप
क्षाविति वा । वायु सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षिताग्माह साहचर्यादिसदृश्याद्वा
समाना संबन्धराणा मास आकृति । सोमो रूपत्रिशेषैरोपधिश्चन्द्रमा वा । चन्द्रमा-
श्चायन्द्रमति चन्द्रो माता चान्द्र मानमस्येति वा । चन्द्रश्च दत्त कान्तिकमण्ड-
नमित्यप्यस्य भवति चारु द्रमति चिर द्रमति चमर्वा पूर्वम् । चारु रुचेर्विपरीतस्य ।
तस्येषा भवति ॥ ५ ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽहो केतुरुषसमित्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायु ॥

अ० १० । ८५ । १६ ॥

नवोनवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्याहो केतुरुषसामेत्यग्रमित्यपरप-
क्षात्तमभिप्रेत्य । आदित्यदेवतो द्वितीय पाद इत्येके । भाग देवभ्यो विदधात्यामग्नि
स्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य । प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायु ॥

मृत्युर्मरिषतीति सतो मृत च्यापयतीति वा शतपक्षाक्तो मौद्गल्य । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मानः प्रजारीरिषो मोत वीरान् ॥

अ० १० । १८ । १ ॥

पर मृत्यो ऋव मृत्यो ऋव परेहि मृत्यो कथितं तेन मृत्यो मृत च्यावयते भवति
मृत्यो मदेवा मुदेर्षा । तषामेषा भवति ॥ ७ ॥

त्वैषमिस्था समरणं शिमीवतोरिन्द्रादिप्या सुतपा वासुरुपति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमिच्छानेरस्तु रमानामुरुपयः ॥

अ० १ । १५५ । २ ॥

इति सा निगदुव्याख्याता ॥

विश्वानरो व्याख्यात । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्र तो महे मन्दमानायान्धमर्चा विश्वानराय दिङ्वासुरे ।

इन्द्रस्य यस्य सुमन्त्र सहो माह अतो नृणा च गदसी सपतितः ॥

अ० १० । ५० । १ ॥

प्रार्थत यूय स्तुतिं महतेऽग्निसौत्तस्य दात्रे मन्दमानाय मौदमानाय स्तुत्यमानाय
शब्दायमानायेति वा विश्वानराय सर्व विमूनायेन्द्रस्य यस्य प्रीतो सुमहद् बल महत्त्वं
अवगायी यशो नृणा च बल नृजन यावापृथिव्यो व परिचरत इति । वृषस्ये मध्य-
मादेवमवद्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्नेत् ।
 ऋ० ७ । ७६ । १ ॥

षडशिश्रियज्ज्योतिरमृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इति ॥

धाता सर्वस्य विधाता । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

धाता ददातु द्वाशुषे प्रार्च्यं जीवातुमर्चिताम् । वयं दे-
 वस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ॥ अथर्व० ७ । १७ । १ ॥

धाता ददातु दत्तयते प्रवृद्धां जीविकामनुपत्तीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं
 कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः ॥

विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।
 तवाहमव्य मघवन्नृपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशं अभक्षयम् ॥
 ऋ० १० । १६७ । ३ ॥

इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रासूतः सोमकलशानभक्षयमिति । कलशः कस्मात्कला अस्मि-
 न्छेस्ते मात्राः । कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ॥ तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भ-
 वन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्रवन्तीति वा । तेषामेषां
 भवति ॥ १३ ॥ १ ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथैर्मिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपथैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पंसता सुमायाः ॥ ऋ० १ । ८८ । १ ॥

विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्केः स्वञ्चनेरिति वा स्वर्चनेरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथे-
 रायात ऋषिमद्भिरश्वपथैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्या-
 णकर्मणो वा कल्याणप्रदा वा ॥

रुद्रा व्याख्याता । तेषामेषा भवति ॥ १४ ॥ २ ॥

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यथाः सुवितार्य गन्तन ।
इयं वो अस्मत्प्रति हर्षते मतिस्तृणजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥
अ० ५ । ५७ । १ ॥

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोषयाः सुवितार्य कर्मण इयं वोऽस्मदपि प्रतिका-
मयते मतिरतृणज इव दिवा उत्सा उदन्यवे । तृणकृष्यते रुदन्युरुदन्यते ॥

ऋभव उरु भान्तीति वत्सेन भान्तीति वत्सेन भवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥ १ ॥
विष्टा शर्मो तरणिस्त्वेन वाघतो मर्त्तसिः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥
अ० १ । ११० । ४ ॥

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्त्तसिः सन्तोऽमृतत्वमानशिरे
सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्म-
भिः । ऋमुर्विश्वा वाज इति सुधन्वन अङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुस्तेषां प्रथमोत्त-
माभ्यां बहुवर्णिगमा भवन्ति न मध्यमेन । तदेतदभोश्च बहुवचनेन चमसरय च
संस्तयेन बहूनि दशतथीषु सूक्तानि भवन्ति । आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते ॥

अगोहास्य यदसस्तना गृहे तद्वेदमृभवो नानु गच्छथ ।
अ० १ । १६१ । ११ ॥

अगोहा आदित्योऽगृहनीयस्तस्य यदस्वपथ गृहे यावत्त्र भवथ न तावदिह भवथेति ॥
अङ्गिरसो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १६ ॥ ४ ॥

विरूपास इदृर्बयस्त इदृग्गम्भीरवेषतः ।

ते अङ्गिरसः सुनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥

अ० १० । ६२ । ५ ॥

बहुरूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरप्रज्ञा वा तेङ्गिरसः पुत्रास्तेऽर्धैर-
धिजङ्गिर इत्यग्निजन्म ॥

पितरो व्याख्याता । तेषामेषा भवति ॥ १७ ॥ ५ ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य इयुरवृका चतुज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

अ० १० । १५ । १ । यजु० १६ । ४६ ॥

उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोम्यसम्पादिनु-
स्तेऽसुं ये प्राणमन्वीयुरवृका अन्नमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु
पितरो हवेषु । माध्यमिको यम इत्याहुस्तन्माध्यमिकापितृन्मन्यन्ते ॥

अङ्गिरसो व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याता । अथर्वाणोऽथ-
नवन्तस्थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेध । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ १८ ॥ ६ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवन्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमनो यज्ञियानामपि भद्रे सोमनसे स्याम ॥
ऋ० १० । १४ । ६ । यजु० १६ । ५० ॥

अङ्गिरसो न पितरो नवगतयो नवनीतगतयो चाथर्वाणो भृगवः सोम्याः
सोमसम्पादिनस्तेषां वयं सुमनो वक्ष्यामयां मतो यज्ञियानामपि तेषां भद्रे भन्दनीये
भाजनवति वा पटयाणो मनसि स्यामेति । माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ता, पितर
इत्याख्यायानम् । अथाप्युपय स्तूयन्ते ॥ १६ ॥ ७ ॥

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरा ।
वातस्येव प्रज्ज्वो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥
ऋ० ७ । ३३ । ८ ॥

इति यथा ॥

आप्त्या आप्नोते । तेषामेव निपातो भवत्येन्त्यामृचि ॥ २० ॥ ८ ॥

स्तुषेद्यं पुरुषर्षिसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।

आ दर्शते श्वसा सप्त दानुन्प्र साचते प्रतिमानानि भूरि ॥

ऋ० १० । १२० । ६ ॥

स्तोतव्यं बहुरूपमुक्तभूतमीश्वरतममाप्त्यानामादृष्टाति य श्वसा मलेन सप्त
दातृनिति वा सप्त दानवानिति वा प्रसक्तते प्रतिमानानि बहूनि । साक्षतिराप्नोति-
कर्मा ॥ २१ ॥ ६ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य द्वितीय पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रीषः ॥ तासामदिति प्रथमागामिनी भवति ।

अदिनिर्गन्त्याना तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥ १ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।
अतर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विपुरुषेषु जन्मसु ॥
ऋ० १० । ६४ । ५ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते कर्मणि राजानो मित्रावरुणौ परिचरसि । विवाससि
परिचर्याया इविष्माना विवाससि (ऋ० १ । १३ । ९) इत्याशास्तर्वा । अतर्त-
पन्था अत्वरमाणपन्था बहुग्रथोऽयमादित्योऽरीक्षियच्छति । सप्तहोता सप्ताष्टौ रश्मयो
रसानभिसन्नामयन्ति सप्तनमृपय स्तुवन्तीति वा विपमरूपेषु जन्मसु कर्मसूदयषु ।
अदित्यो दक्ष इत्याहुगदित्यमध्ये च स्तुताऽदितिर्दायायणी । अदितेर्दत्तो अर्जायते
दत्तादृहेति । परि (ऋ० १० । ७२ । ४) इति च तत्कथमुपपद्यत । समानजन्मानो
स्यातामित्यपि वा देवधर्म्येतेतरजन्मानो स्यातामितरतरप्रकृती ॥ अग्निरप्यदितिरुच्यत ।
तस्यैवा भवति ॥ ७३ ॥ २ ॥

यस्मै स्व सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।
यं भद्रेण शवसा चोदयसि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥
ऋ० १ । ६४ । १५ ॥

यस्मै स्व सुद्रविणो ददाश्वनागास्त्वमनपराधत्वमदिते सर्वासु कर्मततिषु । आग
आङ्पूर्वाद् गमेरेण एते क्लिष्टप क्लिष्टेभ्यः सुकृतकर्मणो भय कीर्तिमस्य भिनत्तीति
वा । यं भद्रेण शवसा घनेन चोदयसि प्रजावता च राधसा घनेन ते ययमिह स्या-
मेति ॥ सरमा सरणात् । तस्या एवा भवति ॥ २४ ॥ ३ ॥

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानङ् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचै ।
कास्मेहिंतिः का परितक्म्यासीत्कथ रसाया अतरः पयांसि ॥
ऋ० १० । १०८ । १ ॥

किमिच्छन्ती सरमेद् प्रानङ् दूरे ह्यध्वा जगुरिर्जह्म्येते पराच्येनै रचित का
तेऽस्मात्स्वर्गदितिरासीत्किं परितक्नम् । परितक्म्या रात्रि परित एना तक्म । तक्मे-
त्युष्मां नाम तक्त इति सत् । कथ रसाया अतर पयासीति । रसा नदी रसते श-
ब्दकर्मणः कथ रसानि तान्युदकानीति वा । देवशुनी द्वेण प्रहिता पणिभिरभुरै स-
मूद् इत्याख्यानम् ॥

सरस्वती व्याख्याता । तस्या एवा भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

पावका नः सरस्वती वार्जेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु
धियार्चसुः ॥ ऋ० १ । ३ । १० ॥

पावका नः सरस्वत्यै गजवती यज्ञं वष्टु धियावसुः धर्मवसुः । तस्या एषापरा भवति ॥ २६ ॥ ५ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।

धियो विश्वा वि राजति ॥ ऋ० १ । ३ । १२ ॥

महर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते ॥

वागव्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥ ६ ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां निपसादं मन्द्रा ।

चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि कं सिवदस्याः परमं जगाम ॥

ऋ० ८ । ८६ । १० ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्रीं देवानां निपसादं मन्द्रा मदना । चतस्रोऽनुदिश ऊर्जं दुदुहे पयांसि कं सिवदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवी गच्छतीति वा यदादित्यारमयो हरन्तीति वा । तस्या एषापरा भवति ॥ २८ ॥ ७ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्त्रेषुमूर्त्रं दुहाना धेनुर्वाग्मानुषं सुष्टुतेतु ॥

ऋ० ८ । ८६ । ११ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च । सा नो मदनाज्ञं च रसं च दुहाना धेनुर्वाग्मानुषेषु सुष्टुता ॥

अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नेरुक्ताः पौर्यामास्याविति याज्ञिका या पूर्वा पौर्यामासी सानुमतियोत्तरा सा राकेति विज्ञायते ॥

अनुमतिरनुमननात् तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥ ८ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासि शं च नस्कृषि । ऋत्वे दक्षांय

नो हिनु प्र ण आर्योपे तारिषः ॥ यजु० ३४ । ८ ॥

अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कुर्वन् । च नोऽपत्याय धेहि प्रवर्धय च न आयुः ॥ राका रातेर्दानकर्मणः । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥ ९ ॥

राकामहं सुहवीं सुष्टुती हुंवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु रमना ।

सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

ऋ० ३ । ३२ । ४ ॥

राकामह सुहाना सुष्टया ह्ये शृणोतु न सुभगा बोधत्वात्मना सीव्यत्वप प्रजन-
नकर्म सूच्याच्छिद्यमानया सूची सीव्यत । ददातु वीर शतप्रदमुन्मथ्य वक्ष्यप्रशंसम् ॥

सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ता अमावास्ये इति याज्ञिका या पूर्वा-
मावास्या सा सिनीवाली योचरा सा कुहू । इति विज्ञायते ।

सिनीवाली सिनमज्ञ भवति सिताति भूतानि बाह्य परे शृणोतेस्तस्मिन्नभवती ।
चालिनी वा बालेनैवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमा सवितॄयो भवतीति वा । तस्या एषा भ-
ति ॥ ३१ ॥ १० ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्वि नः ॥ ऋ० २ ।

३१ । ६ । यजु० ३४ । १० ॥

सिनीवालि पृथुमघने । स्तुक् स्तायते सङ्घात पृथुकेस्तुके पृथुस्तुके वा ।
या एव देवानामसि स्वसा । स्वसा तु असा स्तेषु सीदतीति वा । जुषस्व हव्यमदन
प्रजा य देवि दिश न ॥

कुहूर्गृहते क भूदिति वा क सती हूयत इति वा काहुत हविर्गृहोतीति वा ।
तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥ ११ ॥

कुहूमहं सुवृतं विद्वानापसमास्मिन्यज्ञे सुहवां जोह्वीमि ।

सा नो ददातु अर्घ्यं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥

अथर्व० ७ । १० । ५ ॥

कुहूमह सुवृत विदितकर्माणामस्मिन्यज्ञे सुहानामह्वये ॥ सा नो ददातु अर्घ्य
पितॄणां पित्र्य धनमिति वा पित्र्य यश इति वा । तस्यै ते देवि हविषा विधेमेति
व्याख्यातम् । यमो व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥ १२ ॥

अन्यमुषु त्वं यम्यन्य उ त्वां परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।

तस्यै वा त्वं मनं इच्छा स वा तवाधां कृणुष्वं संविदं सुभद्राम् ॥

ऋ० १० । १० । १४ ॥

अन्यमेव हि त्वं यम्यन्यस्त्वा परिष्वज्यते लिबुजेव वृक्ष तस्य वा त्वं मन
इच्छ स वा तवाधानेन कुरुष्व संविदं सुभद्रां वदयाणमद्राम् । यमी यम यकमे ता
प्रत्याचक्षत इत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥ १३ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

उर्वशी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥ १ ॥

विद्युन्मया पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥

अ० १० । ६५ । १० ॥

विद्युदिव या पतन्त्यद्योतत हगन्ती मे अप्या काम्यान्मुदकान्यन्तरिक्षलोकस्य
यदा भूतमयं जायेताद्भयोऽभ्यप इति नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्यमिति वा
सुजातः सुजाततरोऽथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

षष्ठ्या पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्सति महा जिनोषि महिनि ॥

अ० ५ । ८४ । १ ॥

सत्यं एवं पर्वतानां मेघानां रोदनं छेदनं भेदनं वज्रममुत्र धारयति पृथिवि प्र-
जिन्वसिया भूमिं प्रवत्सति महत्त्वेन महतीत्युदरुषतीति वा ॥

इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥ ३ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् । नहस्या अपरं
चन जरसा मरते पतिः । विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ अ०
१० । ८६ । १२ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् नहस्या अपरामपि समा जरया प्रियते
पतिः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् भूमः । तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥ ४ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृपाकपेक्षते । यथेदमप्यं
हविः प्रियं देवेषु गच्छति । विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ अ०

१० । ८६ । १२ ॥

नाहमिन्द्राणि रमे सख्युर्वृपाकपेक्षते यथेदमप्यं हविरप्यु श्रुतमग्निः संस्कृत-
मिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् भूमः ॥

गौरी रोचनेर्ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरो गौरी वर्णा गन्तस्मादेव प्रशस्यो भवति ।
तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥ ५ ॥

गौरीनिर्ममाय सलिलानि तत्तत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी बभ्रुवृषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥
अ० १ । १६४ । ४१ ॥

गौरीनिर्ममाय सलिलानि तत्तती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चा-
दित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावान्त-
रदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने । तस्या एषा परा भवति ॥ ४० ॥ ६ ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि चरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।
ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति ॥ अ० १ । १६४ । ६० ॥

तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति वर्पन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि
ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ॥

गौर्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४१ ॥ ७ ॥

गौरमीमेदन्तु वत्सं मिपन्तं मूर्ध्नि हिङ्ङ्कृणोन्मातृवा उ ।
सृकाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥
अ० १ । १६४ । २८ ॥ अथर्व० ६ । २७ । ६ ॥

गौरन्यमीमेद्वत्सं निमिपन्तमनिमिपन्तमादित्यमिति वा मूर्धानमस्याभिहिङ्ङ्करो-
न्मननाय सृकाणं सरणं घर्म हरणमभिवावशाना मिमाति मायुं प्रप्यायते पयोभिः ।
मायुमिवादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका घर्मधुमिनि यासिका ॥

धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा । तस्या एषा भवति ॥ ४२ ॥ ८ ॥

उप ह्वये सुदुर्घा धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।
श्रेष्ठं स्रवं सविता साविपन्नोऽभीक्ष्णो घर्मस्तदु पु प्र पौचम् ॥
अ० १ । १६४ । २६ ॥

उपह्वये सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणदस्तो गोधुगपि च दोग्ध्येनाम् । श्रेष्ठं सर्वं
सविता सुनोतु न इत्येष हि श्रेष्ठ सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यन्नुत्पदभीक्ष्णो
घर्मस्त्वं सु प्रप्रीमि । वागेषा माध्यमिका घर्मधुमिनि यासिकाः ॥

अध्वन्याहन्तव्या भवत्यध्वनीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ४३ ॥ ६ ॥

सुयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।
अद्धि तृणमध्वे विश्वदानीं पिवं शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥
अ० १ । १६४ । ४० ॥

सुयवसादिनी भगवती हि भवायेदानीं वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमध्वे सर्वदा
पिवं च शुद्धमुदकमाचरन्ती । तस्या एषापरा भवति ॥ ४४ ॥ १० ॥

हिङ्कृयवती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
दुहामश्विभ्यां पयो अध्वेयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥
अ० १ । १६४ । २७ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

पथ्या स्वस्ति पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासान् । तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥ ११ ॥
स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेकणस्वत्यभि या वाममेति ।
सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥
अ० १० । ६३ । १६ ॥

स्वस्तिरयं हि प्रपथे श्रेष्ठा रेकणस्वती धनवत्यभ्येति या वसूनि वननीयानि सा
नोऽमा गृहे सा निरमणे सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोपत्री देवान्गोपा-
यत्विति देवा एता गोपायन्त्विति वा ॥

उवा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥ १२ ॥

अपोषा अनसः सरत्सस्त्रिष्टाढहं विभ्युपी ।
नि यत्सीं शिश्रथद्वृथा ॥ अ० ४ । ३० । १० ॥

अपामरदुषा अनसः सन्निष्टान्देवाद् विभ्युप्यनो वायुगनितेरपि धोपमार्थं स्या-
दनस इय शरटादिव । अनः शरटमानद्धमस्मिन्श्चोपरमनिनेर्वा स्याज्जीधनकर्मण
उपजीयस्येनमेपोऽप्यनः पयसादेव । यन्निरशिश्रथद्वृथा वर्षिणा मध्यमः । तस्या
एषापरा परति ॥ ४७ ॥ १३ ॥

एतदस्या अन शये सुसम्पिष्टं विपाश्या ।

ससारं सीं परावतः ॥ ऋ० ४ । ३० । ११ ॥

एतदस्या अन आशेते सुसम्पिष्टमितरदिन विपाशि विमुक्तपाशि ससारोषा परा-
वत प्रेरितवत परामताद्वा ॥

इला व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥ १४ ॥

अभि न इला यूथस्य माता स्मन्नदीभिर्बुधशी वा गृणातु ।

उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्युग्वाना प्रभूथस्यायोः ।

सिषक्तु न ऊर्ज्व्यस्य पुष्टेः ॥ ऋ० ५ । ४१ । १६ । २० ॥

अभिगृणातु न इला यूथस्य माता सर्वस्य माता स्मदभि नदीभिर्बुधशी वा गृणा-
तुर्वशी वा बृहद्दिवा महद्दिवा गृणानाभ्युग्वाना प्रभूथस्य प्रभूतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य
ज्योतिषो बौद्धस्य वा सेवता नोऽन्नस्य पुष्टे ॥

रोदसी रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥ १५ ॥

रथं नु मारुत वयं श्रवशुमा हुवामहे । आ यस्मिन्तस्थौ

सुरणानि विभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ऋ० ५ । ५६ । ८ ॥

रथं क्षिप्र मारुत मेघ वय श्रवणीयमाह्वयामहे आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणीयान्शुद्ध-
फानि विभ्रती सचा मरुद्भि सह रोदसी ॥ ५० ॥ १६ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्त एकादशाऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ षष्ठाध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

अथातो द्युस्थाना देवताः ॥ तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः ।

अश्विनौ यद्व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः ।
तत्कार्वाश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोभ्रात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानो पुण्य-
कृतावित्यैतिहासिकाः । तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भमनुत्तमो भागो
हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

वसातिषु स्म चरधोऽसितौ पेट्वाविव ।

कृदेदमश्विना युवमभि देवाँ अगच्छतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता । तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्रापयो-
रसंस्तवेनैषोऽर्धचौ भवति । वासात्यो अन्य उच्यत ष्यः पुत्रस्तवान्य इति । तयोरेषा-
परा भवति ॥

हृहेह जाता समवावर्शितामरेपसा तन्वाः नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमंखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥

अ० १ । १८१ । ४ ॥

इह चेह च जातो संस्तूयेत पापेनाक्षिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः
सुमहतो मलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र ऊह्य आदित्यः । तयोरेषापरा
भवति ॥ ३ ॥

प्रातर्द्युजा वि द्यौधयाश्विनावेह गच्छताम् ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥ अ० १ । २२ । १ ॥

प्रातर्योगिनौ विद्योधयाश्विनाविद्यागच्छतामस्य सोमस्य पानाय । तयोरेषापरा
भवति ॥ ४ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विनो हि नोतु न सायमस्ति देवया अर्जु-
ष्टम् । उतान्यो अस्मथ्यजते वि चावः पूर्वं पूर्वो यजमानो
वनीयान् ॥ अ० ५ । ७७ । २ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अर्जुष्टमेतत् । अप्यन्योऽस्म-
द्यजते वि चावः । पूर्वं पूर्वो यजमानो वनीयान्वनयितृतमः । तयोः कालः सूर्योदय-
पर्यन्तस्तस्मिन्नन्या देवता ओप्यन्ते ॥

वषा वष्टेः कान्तिकर्मण उच्छतेरितरा माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥ ५ ॥

उपस्तश्चित्रमा भ्रास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन त्रोकं च तनयं च धामहे ॥ अ० १ । ६२ । १३ ॥

उपस्तश्चित्रं चायनीयं मंहनीयं घनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्राश्च पौत्राश्च द-
धीमहि तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

एता उ त्या उपसः केतुमकृतं पूर्वं अर्धे रजसो भानु-
संजते । निष्कृयवाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरु-
षीर्यन्ति मातरः ॥ अ० १ । ६२ । १ ॥ साम० उ० आ०
८ । ३ । १६ । १ ॥

एतास्ता उपसः केतुमकृतं प्रधानमेकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात् । पूर्वंऽर्धे-
ऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृयवाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येव
समित्येनस्य स्थाने । एषां देवां निष्कृतं जारिणीव (अ० १० । ३४ । ५) इत्यपि
निगमो भवति । प्रति यन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्माज्यः ॥

सूर्या सूर्यस्य पत्न्येवैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुच-
क्रम् । आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं
कृणुष्व ॥ अ० १० । ८५ । २० ॥

सुकाशनं शल्मलं सर्वरूपमपि बोधार्थं स्यात्सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति । कि-
शुकं क्रान्तेः प्रकाशयतिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वा । आरोह सूर्ये

अमृतस्य लोकमुदकस्य सुखं पत्ये वहतुं कुरुष्व । सविता सूर्या प्रायच्छत्सोमाय राशे
प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम् ॥

वृषाकपायि वृषाकपेः पत्न्यैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र द्यौर्दु सुस्नुषे । घसत्त इन्द्र
उक्षणाः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ अ०
१० । ८६ । १३ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा । स्नुषा साधु-
सादिनीति वा साधुसानिनीति वा स्वपत्यं तत्सनीतीति वा । प्राशनाद्वा त इन्द्र
वक्षणा एतान्माध्यमिकान्तरसंस्त्यायान् । उक्षणा वक्षतेर्बुद्धिकर्मणा उक्षान्त्युदकेनेति वा ।
प्रियं कुरुष्व सुखचयकरं हविः मुखकरं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र वक्षस्तमेतद् भूम
आदित्यम् ॥

सरण्यूः सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

अपागृहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते ।
उताश्विनावभरयत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥
अ० १० । १७ । २ ॥

अप्यगृहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वतऽप्यश्विनावभरयत्तदासीद-
जहाद् द्वौ मिथुनौ सरण्यूः । मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ता यमं च यमी
चेत्येतिहासिकाः । तत्रेतिहासमावृत्तते । स्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मि-
थुनौ जनयाञ्चकार । सा/ सवर्णामन्यां प्रतिनिधायान् रूपं कृत्वा प्रदुद्राव स विव-
स्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य सम्यभूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते सवर्णानां
मनुः । तदभिवादिन्येपरमवति ॥ १० ॥

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।
यमस्य माता पर्युक्षमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥
अ० १० । १७ । १ ॥

त्वष्टा दुहितुर्बहन् करोतीतीदं विश्वं भुवनं समेतीमानि च सर्वाणि भूतान्य-
भिसमागच्छन्ति यमस्य माता पर्युक्षमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रिरा-
दित्यास्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

इति पष्ठाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

सविता व्याहृता । तस्य काष्ठो यदा द्यौरपहनतमस्का कीर्णशिमर्भवति । तस्येया भवति ॥ १० ॥ १ ॥

विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीन्द्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
वि नाकं मुख्यं सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥
अ० ५ । ८१ । २ ॥

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी कवि क्रान्तदशनो भवति क्वचतेर्वा प्रसुवति भद्रं द्विपादभ्यश्च चतुष्पादभ्यश्च न्यचिरुययनाक सविता वरणीय प्रयाण-
मनूपसो विराजति । अधोरागः सावित्र इति पशुसमाम्नाय विज्ञायते । कस्मात्
सामान्यादित्यधस्तात्तद्वेदाया तमो भवत्येतस्मात्सामान्यादधस्ताद्गमोऽधस्तादृज्या कस्मा-
त्सामान्यादित्यर्तिनं चित्वा न रामामुपेयात् । रामा रमणाद्योपयत न धर्माय कृष्णाजाती-
येतस्मात्सामान्यात् । कृकवाकः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात्सामा-
न्यादिति कालानुवाद परीत्य । कृकवाको पूर्व शब्दानुकरणा वचेदत्तरम् ॥

भगो व्याख्यात । तस्य काल प्रागुत्सर्पणात् । तस्येया भवति ॥ १३ ॥ २ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्रुवेम वय पुत्रमदितैर्यो विधुर्त्ता ।
आध्रश्चिथं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिथं भगं भुञ्जीत्याह ॥
अ० ७ । ४१ । २ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्रुवेम वय पुत्रमदितैर्यो विधागयिता सर्वस्याध्रश्चिथं मन्यमान
आध्र्याहुर्दिरद्रस्तुरश्चिन्नुर इति यमनाम ततर्वा स्वरतर्वा त्वग्या तूर्णागतिर्यमो राजा
चिथं भग भुञ्जीत्याह । अन्वो भग इत्याहुर्मुस्तसो न दृश्यत । माशिश्रमस्याक्षिणी
निर्जघाति च प्राक्षगा जन भगो गच्छतीति वा जन गच्छत्यान्त्य उदयेन ॥

सूर्यं सतेवा सुतेर्वा स्वीर्यतर्वा । तस्येया भवति ॥ १४ ॥ ३ ॥

उदु त्वं जातर्वेदसं देवं वहन्ति केतवः ॥

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ अ० १ । ५० । १ ॥

उद्गहन्ति त जातर्वादस रश्मय वेनव सर्वेषा भूताना दर्शनाय सूर्यमिति । कम-य-
मादित्यादेवमवक्ष्यत् । तस्येयापरा भवति ॥ १५ ॥ ४ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा
यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्स्तस्थुषश्च ॥ ऋ०
१ । ११५ । १ ॥ यजु० ७ । ४२ ॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद् यावापृथिव्यौ
चान्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥

अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ ५ ॥
शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥
ऋ० ६ । ५८ । १ ॥

शुक्रं ते अन्यद्विहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनी
कर्म द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रहानान्यवस्यन्नवन्भाजनवक्षी ते पूषन्निह दत्तिरस्तु ।
तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥ ६ ॥

पुणस्पंथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानल्लर्कम् ।
स नो रसच्छुरुषश्चन्द्राग्रा भियंभियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ऋ०
६ । ४० । ८ ॥

पयस्पथोऽधिपतिं वचनेन कामेन कृतोऽन्यानल्लर्कमभ्यापनोऽर्कमिति वा । स नो
ददातु चायनीयाप्राणि धनानि कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषति ॥ अथ यद्विपितो भवति
तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा । व्यरनोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ ७ ॥

इत्तं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दंष्ट्रे पदम् ॥
समूहमस्य पांसुरे ॥ ऋ० १ । २२ । १७ ॥

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निपते पदं त्रेधाभावाय पृथिन्यामन्तरिक्षे
दिवीनि शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयाशिरसीतयोर्णवाभः । समूहमस्य पांसुरे
प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वोपमार्थे स्यात्समूहमस्य पांसुरा इव पदं न
दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पत्राः श्रेष्ठ इति वा पंसनीया भव-
न्तीति वा ॥ १९ ॥ ८ ॥

इति पष्ठाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

विश्वानरो व्याख्यात (७ । २१) । तस्यैव निपातो भवत्यैवामृचि ॥ २० ॥ १ ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनान्तस्य शवसः ।

एवैक्ष चर्षणीनामूनी हवे रथानाम् ॥ अ० ८ । ६८ । ४ ॥

विश्वानरस्यादित्यस्थानान्तस्य शवसो महतो वज्रस्यैवैश्च कामैरयनैरयनैर्वा च-
र्षणीना मनुष्याणामूत्या च यथा रथानामिन्द्रमस्मिन्यज्ञे हयामि ॥

वस्पति व्याख्यात (१० । ३) । तस्यैवा भवति ॥ २१ ॥ २ ॥

येना पावक चक्षसा भुरगयन्तं जनों अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥ अ० १ । ५० । ६ ॥

भुरग्युरिति क्षिप्रनाम भुरग्यु शकुनिभूरिमध्वान नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि
बोद्धा तत्सम्पात्ती भुरग्युरनेन पावकख्यानेन भुरग्यन्तं जनों अनु त्वं वरुण प-
श्यसि । सत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि बोधोत्तरस्याम् ॥ २२ ॥ ३ ॥

येना पावक चक्षसा भुरगयन्तं जनों अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥ अ० १ । ५० । ६ ॥

विद्यमिषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्षुभिः ।

पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥ अ० १ । ५० । ७ ॥

ह्येपि वा रजश्च पृथु महान्तलोकमहानि च मिमानोऽक्षुभी रात्रिभि सह
परपञ्जन्मानि जातानि सूर्य । अपि वा पूर्वस्याम् ॥ २३ ॥ ४ ॥

येना पावक चक्षसा भुरगयन्तं जनों अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥ अ० १ । ५० । ६ ॥

प्रत्यद्देवानां विशं प्रत्यद्दुर्देवि मानुषान् ।

प्रत्यद्विश्वं रवर्दृशे ॥ अ० १ । ५० । ५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा
यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगंतस्तस्थुषश्च ॥ ऋ०

१ । ११५ । १ ॥ यजु० ७ । ४२ ॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद् यावापृथिव्यौ
चान्तरिक्षं च महत्वेन तेन सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥

अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ ५ ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह दत्तिरस्तु ॥

ऋ० ६ । ५८ । १ ॥

शुक्रं ते अन्यद्यहोहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनी
कर्म द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रह्णानान्यवस्यन्नवन्भाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु ।
तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥ ६ ॥

पृथंस्पथः परिपति वज्रस्या कामेन कृतो अभ्यानल्लर्कम् ।
स नो रसच्छुरुषश्चन्द्राग्रा भियंभियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ऋ०
६ । ४० । ८ ॥

पथस्पथोऽधिपति वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानल्लर्कमभ्यापजोऽर्कमिति वा । स नो
ददातु चायनीयाप्राणि धनानि कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषति ॥ अथ यद्विपितो भवति
तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा । व्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ ७ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ॥

समूढमस्य पांसुरे ॥ ऋ० १ । २२ । १७ ॥

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिन्यामन्तरिक्षे
दिधीति शकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयाशिरसीत्यौर्गवाभः । समूढमस्य पांसुरे
प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वोपमार्थे स्यात्समूढमस्य पांसुल इव पदं न
दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पत्राः शेरत इति वा पंसनीया भव-
न्तीति वा ॥ १९ ॥ ८ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

प्रत्यङ्महिदं सर्वमुदेशि प्रत्यङ्महिदं सर्वमभिविपश्यसीति । अपि वै तथा मेव ॥ २४ ॥ ५ ॥

येना पावक चक्षसा भुरगयन्तं जनां अनु ।

स्वं वरुणा पश्यसि ॥ अ० १ । ५० । ६ ॥

तेन नो जनानभिविपश्यसि ॥

केशी केशा रश्मयस्तेस्तद्वान् भवति काशनाद्या प्रकाशनाद्या । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥ ६ ॥

केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।

केशी विश्वं र्हृष्टे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ अ० १० ।

१३६ । १ ॥

केश्यग्निं च विषं च । विषमित्युदकनाम विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्धपर्यस्य विपूर्वस्य वा सचते । शावापृथिव्यौ च धारयति । केशीदं सर्वमिदमभिविपश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यते इत्यादित्यमाह । अथाप्येते इतरे ज्योतिषी वंशिनी वच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ २६ ॥ ७ ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एकं
एषाम् । विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे
न रूपम् ॥ अ० १ । १६४ । ४४ ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते कालकालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवी दहति । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दह्यते न रूपं मध्यमस्य ॥ अथ यद्रश्मिभिरभिप्रक्वप्स्यन्तेति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकप्यनः । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥ ८ ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहे । य एष स्वप्न-
नंशनोऽस्तमेपि पथा पुनः । विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

अ० १० । ८६ । २१ ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि यः कर्माणि कल्पयावहे य एष स्वप्ननंशनः स्वप्ना-
ज्जापत्यादित्य एदयेन सोऽस्तमेपि पथा पुनः । सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरमे तद्
ब्रूम आदित्यम् ॥

यमो व्याख्यातः (१० । १६) । तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥ ९ ॥

यस्मिन्वृत्ते सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः ।

अत्रा नो विश्वपतिः पिता पुराणोऽनु वेनति ॥

अ० १० । १३५ । १ ॥

यस्मिन्वृत्ते सुपलाशे स्थाने वृत्तये चापि बोधमार्थे स्यादृता इव सुपलाश इति
वृत्तो ब्रह्मनात् पलाशो पलाशनात् । देवैः सम्पिबते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र
सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेत् ॥

अज एकपादजन एक, पाद एकेन पादेन पातीति बैकेन पादेन पिबतीति बै-
कोऽस्य पाद इति वा । एकं पादं नोत्तिदति (अ० ११ । ४ । २१) इत्यपि
निगमो भवति । तस्यैव निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥ २६ ॥ १० ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो द्विवो धृत्वा सिन्धुरापः
समुद्रियः । विश्वे देवासः शृण्वन्वचांसि मे सरस्वती सह
धीभिः पुरन्धवा ॥ अ० १० । ६५ । १३ ॥

पवि, शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत्पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवान् ।
आतितस्यो पवीरवान् (अ० १० । ६० । ३) इत्यपि निगमो भवति । तदेव वा
वाक्पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक् । तन्यतुस्तनिश्री वाचोऽन्यस्याः । अजरैकपाद्
दिवो धारयिता सिन्धुरचापरच समुद्रियारच सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्धवा
स्तुत्या प्रमुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु वचनानीमानीति ॥

पृथिवी व्याख्याता (१ । १३-१४) । तस्या एव निपातो भवत्येन्द्रान्धा-
मृचि ॥ ३० ॥ ११ ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्या मध्यमस्यामवमस्या-
मुतस्यः । अतः परि वृषणाश्च हि यातमथा सोमस्य पिबते
सुतस्य ॥ अ० १ । १०८ । १० ॥

इति सा निगद्व्याख्याता ॥

समुद्रो व्याख्यातः (२ । १०) । तस्यैव निपातो भवति पावमान्धा-
मृचि ॥ ३१ ॥ १२ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितृषां प्रत्नो अभि
रक्षति व्रतम् । महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छे-
कुर्धरुणैश्चारभम् ॥ ऋ० ६ । ७३ । ३ ।

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यामका देवगणा पर्यासते माध्यमिका वाच पितृषा
प्रत्नं पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्म । महः समुद्रं वरुणस्तिरोऽन्तर्द्धात्यथ धीरा शक्नु
वन्ति धरुणेषूदकपु कर्मण आरभमारब्धुम् ॥ अजे एरुपाद् व्याख्यात पृथिवी व्या-
ख्याता समुद्रो व्याख्यात । तपामेव निपातो भवत्यपरस्या बहुदधतायामृचि ॥ ३२ ॥ १३ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकं पातपृथिवी समुद्रः । विश्वे
देवा ऋतावृधो हुवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवनतु ॥
ऋ० ६ । ५० । १४ ॥

अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चेकपात्पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवा सत्य-
वृधो वा यज्ञवृधो वा दूयमाना मन्त्रैः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवनतु मयाविशस्ता ।

दध्यङ् प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमग्निन्यानमिति वा । अथर्वा व्याख्यात
(११ । १८) । मनुमेननात् । तपामेव निपातो भवत्यैन्द्रधामृचि ॥ ३३ ॥ १४ ॥

यामथर्वा मनुषिप्ता दध्यङ् धियमर्त्नत । तस्मिन्त्र-
क्षाणि पूर्वथेन्द्र उक्था ममंगमतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ऋ०
१ । ८० । १६ ॥

यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवाना दध्यङ् च धियमतनिपत तस्मिन्त्रक्षाणि
कर्माणि पूर्वेन्द्र उक्थानि च सद्गच्छन्तामर्चन्योऽनुपास्ते स्वाराज्यम् ॥ ४३ ॥ १५ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

अथोतो द्युस्थाना देवगणाः ॥ तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भ-
वन्ति । आदित्या व्याख्याताः (२ । १३) । तेषामेषा भवति ॥ ३५ ॥ १ ॥

इमा गिरि आदित्येभ्यो घृतस्तूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।
शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविज्ञानो वरुणो दक्षो अंशः ॥
अ० २ । २७ । १ ॥

घृतस्तूघृतप्रस्ताविन्यो घृतप्रस्ताविन्यो घृतसानिन्यो घृतसारिण्य इति बाहुतीरादि-
त्येभ्यश्चिरं जुह्वा जुहोमि चिरं राजभ्य इति वाष्टुणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्यमा च
भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणोऽशरच । अंशोऽशुना व्याख्यातः ॥

सप्त (४२६) ऋषयो (२ । ११) व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सप्तमप्रमा-
दम् । सप्तापः स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यन्ति तत्र जागृ-
तोऽस्वप्नजो सप्तसदो च देवो ॥ यजुः ३४ । ५५ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीर रश्मय आदित्ये सप्त रक्षन्ति सप्तमप्रमादं संव-
त्सरमप्रमादन्तः सप्तापनारत एव स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यन्ति तत्र जागृ-
तोऽस्वप्नजो सप्तसदो च देवो बाह्वादित्यावित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सप्त ऋ-
षयः प्रतिहिताः शरीर पण्डिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि सप्त रक्षन्ति सप्तमप्रमादं
शरीरमप्रमादन्ति सप्तापनानीमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति तत्र जा-
गृतोऽस्वप्नजो सप्तसदो च देवो प्राक्षरचात्मा तेजसरचेत्यात्मगतिमाचष्टे । तेषामे-
षापरा भवति ॥ ३७ ॥ ३ ॥

तिर्यग्विजृम्भस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ।

अत्रासंत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥

अथ० १० । २६ । ६ ॥

तिर्यग्विजृम्भस ऊर्ध्वबुध्नो ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत
ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं

तिर्यग्विजृम्भस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्राह
अपयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोमृणि मृद्वो बभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥

देवा व्याख्याताः (७ । १५) । तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥ ४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्नृजुषतां देवानां रातिरभिनो निर्वर्त्तताम् ।
देवानां सख सुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे
॥ अ० १ । ८६ । २ ॥

देवानां वयं सुमनो कस्यास्यां मत्रावृत्तुगमिनामृतुगमिनमिति वा देवानां दानमभि
नो निर्वर्त्ततां देवानां सख सुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवताम ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः । तेषामेषा भवति ॥ ३९ ॥ ५ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवासु आ गत ।
दाश्र्वांसो दाशुषः सुतम् ॥ अ० १ । ३ । ७ ॥

अवितातो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागन्तव्यं दत्तवन्तो दत्तवतः
सुतमिति । तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यस्तु किञ्चिद्
बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वजिह्वमिति शाकपृष्टिरनन्तमन्तगतत्वेप
चरेशो भवति यच्चरक इति दश द्विपदा अजिज्ञा भूतांसः कारयप आश्विनम् (अ० १० ।
१०६) । एकजिह्वमभितर्षीयं सुतम् (अ० ३ । ३८) । एकजिह्वम् ॥

साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति ॥ ४० ॥ ६ ॥

यज्जेन यज्जमयजन्त देवास्तानि धर्माण्ये प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानं सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥
अ० १ । १६४ । ५० ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा अग्निनाग्निमयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्तयाह्वयन्त
देवायजन्तेति च आश्विनम् । यानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः
समसेवन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः साधनाः । एतानो देवगण इति नेदकाः पूर्
देवगणमित्याख्यानम् ॥

वसवो यद्विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समारूढा तस्मात्पृथिवीस्था-
। इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समारूढा तस्मान्मध्यस्थानाः । वसव आदित्यश्मयो
वासनात्तस्माद् द्युस्थानाः । तेषामेषा भवति ॥ ४१ ॥ ७ ॥

भुगा वो देवाः सदनमकर्म य आजग्मुः सर्वं नमिदं जुषाणाः ।
उज्जिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽग्ने धत्त वसवो वसूनि ॥
यजुः ८ । १८ ॥

इषागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि जुषाणाः स्वा-
देतवन्तः पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि । तेषामेषापरा भवति ॥ ४२ ॥ ८ ॥
अमया अत्र वसवा रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।
अर्वाक्पथ उरुजयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥
अ० ७ । ३६ । ३ ॥

अमया अत्र वसवोऽरमन्त देवा अमा पृथिवी तस्यां भवा उरौ चान्तरिक्षे मर्ज-
यन्त गमयन्त मयन्त शुभ्राः शोभमाना अर्वाक् एनान्पथो बहुजवाः कृणुध्वं शृणु-
त दूतस्य अग्मुषो नोऽस्याग्नेः ॥

वाजिनो व्याख्याताः (२ । २८) । तेषामेषा भवति ॥ ४३ ॥ ९ ॥
शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।
जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेभ्यस्मयुयवन्नमीवाः ॥
यजुः ९ । १६ ॥

सुखा नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवतातो यज्ञे मितद्रवः सुमितद्रव स्वर्काः
स्वर्चना इति वा स्वर्धन इति वा स्वर्धिष इति वा जम्भयन्तोऽहिं च वृकं च रक्षां-
सि च क्षिप्रमस्मद्यावगन्तमीवा देवाश्वा इति वा ॥

देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः । तासामेषा भवति ॥ ४४ ॥ १० ॥
देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।
या पार्थिवासो या अपामपि व्रते तानोदेवीः सुहवाशर्मयच्छत ॥
अ० ५ । ४६ । ७ ॥

देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजयेऽपत्यजननाय चाक्षसंसननाय
च । या. पार्थिवासो या अपामपि व्रते. शर्मणि ता नो देव्यः सुहवा. शर्म यच्छन्तु
शरणम् । तासामेषापरा भवति ॥ ४५ ॥ ११ ॥

उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीन्दिवाण्यग्नाय्यश्विनी राद
 आ रोदसी वरुणानी श्रृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥
 ऋ० ५ । ४६ । ८ ॥

अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्य इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः
 पत्नी राद राजते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यन्तु देव्य
 कामयन्ता य ऋतु फालो जायानाम् ॥ ४६ ॥ १२ ॥

इति पष्ठाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्ते द्वादशाऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ परिशिष्टम् ॥

अथ प्रथमाध्यायः ।

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षोऽपि वा संप्रत्यय एव स्यान्महाभाग्याद् देवतायाः ।
सोऽग्निमेव प्रथममाह । स्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुक्षाणि । (ऋ० २ । १ । १)
इति यथैतस्मिन्सूक्ते । नहि त्वदारे निमिषश्च नेशे (ऋ० २ । २८ । ६) इति
वरुणस्य । अथैवेन्द्रस्य ॥ १ ॥

यद् याचं इन्द्र ते शतं शतं भूर्मीरुत स्युः ।

नत्वां वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥

ऋ० ८ । ७० । ५ ॥

यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्रिन्सहस्रमपि सूर्या
न यावापृथिव्यावप्यभ्यशुवीतामिति । अथैपादित्यस्य ॥ २ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन । कवः स्य पुल्वधो
मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ऋ० १० ।

८६ । २२ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन क स्य पुल्वधो मृग क स बह्वादी मृगः ।
मृगो माहेंगतिर्म्मणः । कमगमद् देशे जनयोपनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम
आदित्यम् । अथैपादित्यरश्मीनाम् ॥ ३ ॥

वि हि सोतोऽसृञ्चत नेन्द्रं देवममंसत । यत्रामदद्वृषाकपि-
र्यः पुष्टेषु मरसखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ऋ० १० । ८६ । १ ॥

न्यसृञ्चत हि प्रसवाय न चेन्द्रं देवममंसत यत्रामादद्वृषाकपिर्य ईश्वरः पुष्टेषु
पोषेषु मरसखा मम सखा मदनसखा ये नः सखायस्ते महेनि वा सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्त-
मेतद् ब्रूम आदित्यम् । अथैपादित्यने ॥ ४ ॥

सृण्वैव जर्भरीं तुर्फरीतु नैतोशेव तुर्फरीं पर्फरीका । उदन्य-
जेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥ १० । १०६ । ६ ॥

सृण्वेवेति द्विविधा सृणिर्भवति भर्त्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्त्तरी
जर्भरी भर्त्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतु हन्तारौ । नैतोशेव तुर्फरीपर्फरीका । नितोशस्यापत्यं
नैतोशं नैतोशेव तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ । उदन्यजेव जेमना मदेरू । उदन्यजेयेत्युदकजे
इव रत्ने सामुद्रे चान्द्रमसे वा जेमने जयमन जेमना मदेरू । ता मे जराय्वजरं
मरायु । एतज्जगद्युजं शरीरं शग्दमजीर्णम् । अथैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

तरत्स मन्दी धावति धारां सुतस्थान्धसः ।

तरत्स मन्दी धावति ॥ अ० ६ । ५८ । १ ॥

तरति स पापं सर्वं मन्दी य स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वा गतिम् । धारा सुत-
स्थान्धसः । धारयाभिष्टुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य । अथैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तांसो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥

अ० ४ । ५८ । ३ ॥

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एन वक्तास्त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे
शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तांस सप्त हन्तांसि त्रिधा बद्धो वृषभो मन्त्रप्रा-
ह्णकल्पैर्वृषभो रोरवीति । रोरवणामस्य सत्रनत्रमेण क्षुरिभ्यर्जुभिं सामभिर्यदेन
मृभिः, शंसन्ति गजुभिर्भयजन्ति सामभिः स्तुवन्ति । महो देव इत्येष हि महान्देवो
यज्ञो मर्त्या आविशेतेत्येष हि मनुष्यानाविशति यज्ञनाग । तस्योत्तरा भूयसे निर्व-
चनाय ॥ ७ ॥

स्वर्यन्तो नापेघन्त आ यां रोहन्ति रोदंती ।

यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥ अथ० ४ ।

१४ । ४ ॥

स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेजन्ते तेऽमुमेय लोकं गन्तवन्मीक्षन्तमिति । आ या
रोहन्ति रोदंती । यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे इति ।

अथैषा वाचः प्रबलित्वेन ॥ ८ ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥
अ० १ । १६४ । ४५ ॥

चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि
निहितानि नार्थं वेदयन्ते । "गुहा गूहतेस्तुरीयं त्वरतेः । कतमानि तानि चत्वारि पदानि ।
ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षम् । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः
कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः । ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्याव-
हारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां वागव्यसा क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके ।
पशुषु तूष्णवेषु सृगोष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः । अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक्सृष्टा
चतुर्थी व्यमवदेशेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं वा पृथिव्यां साग्नौ सा स्थ-
न्तरे यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये वा दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तन-
पित्नावय पशुषु ततो वा वागव्यरिच्यते तां ब्राह्मणेष्वदधुस्तस्माद् ब्राह्मणा
वमयी वाच वदन्ति वा च देवानां वा च मनुष्याणामिति । अथैषाक्षरस्य ॥ ६ ॥
ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥
अ० १ । १६४ । ३६ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधिनिषयणा सर्वे यस्तन्न वेद किं स ऋचा
करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति । कतमस्तदेतदक्षरम् । ओ-
मित्येषा वागिति शावपूणिर्ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु । ए-
तद् वा एतदक्षरं यत्सर्वा अर्थी विद्यां प्रतिपत्तीति च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

आदित्य इति पुनः शाकपूणोरेषा भवति यदेनमर्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणि भूतानि तस्य
यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषयणा इत्यधि-
देवतम् । अथाध्यात्मं शरीरमत्र ऋगुच्यत यदेनानाचन्ति प्रत्यृचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य
यद्विनाशिधर्मं तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवन्ती-
त्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥

अक्षरं न क्षरति न क्षीयत वाक्षरं भवति वाचोऽक्ष इति वाक्षो यानस्यान्जनात्तत्प्र-
कृतोत्तरद्वर्जनसामान्यादिनि । अथ मन्त्रोर्वचिन्नान्यद्वोऽन्यद्वोऽपि ध्रुवित्रोऽपि तर्कतो

ननु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणाश एव तु निर्वक्तव्याः । न ह्येषु प्रत्यक्षप्रत्यक्ष-
नृषेरतपसो वा पारोवर्यवित्तु तु खलु वेदितृषु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुर-
स्तात् । मनुष्या वा ऋषिपूत्कामस्तु देवानमुच्यन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं
वर्कमृषिं प्रायच्छन्मन्त्रार्थचिन्ताभ्युद्गमभ्युद्गम् । तस्माद्यदेव किं चानूचानोऽभ्युद्गमार्थं
वदन्वति ॥ १२ ॥

हृदा तृष्टेषु मनसो ज्वेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राह स्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्मणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ अ०
१० । ७१ । ८ ॥

हृदा तृष्टेषु मनसां प्रज्ञेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते समानख्याना ऋषिर्भोऽत्राह
स्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्मण ऊहप्रज्ञाण ऊह एषां ब्रह्मेति वा ।
सेषं विद्यः श्रुतिमतिबुद्धिः तस्यास्तपसा पारमोप्तिगव्यं तदिदमायुरिच्छता न निर्व-
क्तव्यं तस्मान्छन्दस्तु शेषा उपेक्षितव्याः । अथागमो या या देवता निराह तस्यास्त-
स्यास्तादभाव्यमनुभवति ॥ १३ ॥

परिशिष्टे प्रथमोऽध्यायः ॥

इति निरुक्ते त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गं च । अथात ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः । सूर्य आत्मा
(ऋ० १ । ११५ । १) इत्युदितस्य हि कमद्रष्टा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं महा-
न्तमात्मानमेपरर्गणः प्रथदन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः (ऋ० १ । १६४ । ४६)
इति । अथैष महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा अहमस्मि
प्रथमजा इत्येताभ्याम् ॥ १ ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजसो धर्मो हविरस्मि नाम ॥
ऋ० ३ । २६ । ७ ॥

अहमस्मि प्रथमजा वृतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः ।
यो मा ददाति स इदेवमावा अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि ॥
तै० ब्रा० २ । ८ । ८ । १ ॥

इति स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूवेवं तं व्याजहारायतमात्मानमभ्यात्मजमन्तिकमन्य-
त्मा आचचद्वेति ॥ २ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीः स विपूचीवेसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥
ऋ० १ । १६४ । ३१ ॥

आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरित्यथैष महानात्मा सत्वज्ञानास्तत्परं तद् ब्रह्म तत्सत्यं
तत्सज्जिज्ञं तद्ग्यक्तं तदुत्पत्तिं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूता-
त्मा । सेषा भूतप्रकृतिरित्येके तत्क्षेत्रं तदज्ञानात्क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मजम् । अथैष
महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति । सत्त्वं तु मन्ये विद्युदं विष्टत्यभितो
रजस्तमसो इति । कामद्वेषस्तम् इत्यविज्ञातस्य विद्युष्यतो विमूर्तिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृ-
क्त्वाय कल्पते प्रतिभाति जिज्ञो महानात्मा तमोजिज्ञो विद्याप्रकाशजिज्ञस्तमोऽपि
निक्षपजिज्ञ आकाशः ॥ १ ॥

आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्द्विगुणः स्पर्शेन वायोऽर्ज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिषि आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन पृथिव्या भूतप्रामाण्या-
वरजङ्गमास्तदेतदहर्गुणसहस्रं जागर्ति । तस्यान्ते सुषुप्त्यजङ्गानि प्रत्याहरति भूतप्रामाः
पृथिवीमपि यन्ति पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशमाकाशो मनो मनो
विद्यां विद्या महान्तमात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा स्वपिति युगसहस्रं
रात्रिः । तावेतावहोरात्रावजस्रं परिवर्त्तते स काजस्तदेतदहर्भवति ॥

युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः ॥ *

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदां जनाः इति ॥ ४ ॥

नं परिवर्त्तमानमन्योऽनुप्रवर्त्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते स
मिथ्यादर्शनेद् पावकं महाभूतेषु चिरोऽवाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च वक्तां च तेजसो-
ऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्तिः । पार्थिवांस्त्वष्टौ गुणान्विद्यात्स्त्रीन्मातृत्स्त्रीन्पितृतोऽस्थि-
स्नायुमज्जानः पितृन्स्त्वह्मांसशोणितानि मातृतोऽन्नपानमित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्व-
मयः सर्वज्ञानोऽपि कल्पः ॥ ५ ॥

स यद्यतुरुच्यते तद्भवति । यदि धर्ममनुरुच्यते तद् देवो भवति यदि ज्ञानमनु-
रुच्यते तद्मूर्तो भवति यदि काममनुरुच्यते संख्यवत् । इमां योनिं सन्दध्यात्तदिदमत्र
मतम् । श्लेष्मा रेतसः सम्भवति श्लेष्मणो रसो रसाङ्गोऽणितं शोणितान्मांसं मांसा-
न्मेदो मेदसः स्तावा स्नान्नोऽक्षीन्यस्थिभ्रशो मज्जा मज्जातो रेतस्तदिदं योनौ रेतः
स्रिकं पुरुषः सम्भवति । शुक्रातिरंके पुमान् भवति शोणितानिरंके स्त्री भवति द्वाभ्यां
समेन नपुंसको भवति शुक्रभिन्नेन यमो भवति शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च ।
तत्कथमिदं शरीरं परं संयम्यते सौम्यो भवति । एकरात्रोपि न कल्लं भवति पंचरा-
त्राद् बुद्बुदाः सतरात्रात्पेशी द्विसप्तगत्रादर्वुद् पंचविंशतिरात्रः स्वस्थिनो घनो भवति
मासमात्रात्कठिणो भवति द्विमासाभ्यन्तरं शिशुः सप्तमये मासत्रयेण प्रीवाऽयादेशो
मासचतुष्टये त्वाऽयादेशः पञ्चमे मासे नखरोमयादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च
सम्भवति सप्तमे चतनसप्तम्यो भवत्यष्टमे बुद्धयव्यवस्यति नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति ॥

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।

नानां योनिसहस्राणि मयोपेतानि यानि वै ॥

* किञ्चिद् भेदेन मानने धर्मशास्त्रे (१ । ७३) वर्तते ।

† "कठिनो" इत्यपि कश्चिन् ॥

आहारा विविधा भुक्ता. पीता नानाविधा स्तनाः ।

मातरो विविधा दृष्टा पितरः सुहृदस्तथा ॥

अवाङ्मुखः पीडयमानो जन्तुश्चैव समन्वित ।

साङ्ख्यं योगं संन्यस्येत्पुरुषं वा पञ्चविंशकम्

इति । ततश्च दशम मासे प्रजायत जातश्च वायुना स्पृष्टस्तत्र स्मरति जन्ममर
णम् । अ ते च शुभाशुभ कर्मेतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अष्टोत्तर सन्निधशतमष्टाकपाल शिर सम्पद्यत षोडश वपापलानि नव ह्नायुश
तानि सप्त शत पुरुषस्य मर्मगामर्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदय ह्यष्टकपालानि
द्वादशकपालानि जिह्वा घृण्णौ ह्यसुपर्णौ तथोपस्थगुदपाव्येतन्मूत्रपुरीष कस्मादाहा
रपानसित्त्वादनुपचितकर्माणावन्योन्य जयेते इति । त विद्याकर्मणी समन्वारमेते
पूर्वप्रज्ञा च मय यज्ञानतमसि मग्नौ जगामरणकुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोहमदभय
मत्सरहर्षविषादव्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैरभिभूयमान सोऽस्मादावर्जव जवीभावाना तन्नि
र्मुच्यते सोत्मापात्र महाभूमिकावच्छरीराक्षिमधमात्रै प्रक्षम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तैज
स शरीर कृत्वा कर्मणोऽनुरूप फलमनुभूय तस्य सज्जय पुनरिमल्लोक प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेऽपि चिरात् वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्वाग्निं रात्रगच्छीयमाणपक्षीयमाणपक्षाद् दक्षिणायनं दक्षिणायनात्पितृलोकं पितृलोकञ्च द्रमस च-द्रममो वायु वायोर्वृष्टि वृष्टे रोधयश्चैतद्भूत्वा तस्य सन्त्ये पुनरग्रेर्मेल्लोकं प्रतिपद्यत ॥ ८ ॥

अथ य हिमासुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपि ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति तेऽर्थिरभिसम्भवन्त्यर्चिषःसहस्रं आपर्यमाणपन्नमाप्यमाणपक्वादुदगयनमुदगयनाद् दवलोक देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युत वैद्युतान् मातस मानस पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसम्भवन्ति ते न पुनर्गच्छन्त । शिष्टा दन्दशूका यत इदं न जानन्ति तस्मादिदं वदितव्यम् । अथाप्याह ॥ ६ ॥

न तं विदथु म इमा ज्ञानान्यद्युष्माक्रमन्तर वभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतप उक्थशासंस्वरन्ति ॥

ਸ਼ੁ. ੧੦ । ੮੨ । ੭ ।

न तं विद्यया विदुषो यमेवं विद्वांसो वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमन्त-
रमन्यदेपामन्तरं बभूवेति नीहारेण प्रावृतास्तममा जल्प्या चासुतृण उक्थशासः प्राणं
सूर्यं यत्पथगामिनश्चरन्ति । अविद्वांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्ति । अथाहो विद्वांसः क्षेत्रे-
ज्ञोऽनुकल्पते तस्य तपसा सहाप्रमादमेत्यथाप्तव्यो भवति तेनासन्ततमिच्छेत्तेन सख्य-
मिच्छेदेप हि सखा श्रेष्ठः सख्यानाति भूतं भवद्भविष्यदिति । ज्ञाता कस्माज्ज्ञायतेः
सखा कस्मात्सख्यतेः सह भूतेन्द्रियैः शेरते महाभूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म
कारयतीति तस्य यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति
साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठनेऽपन्धो ज्ञानकृतः ॥

अथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्युत्क्रमिष्यामः ॥ १० ॥

हंसः । घर्मः । यज्ञः । वेनः । मेधः । कुमिः । भुमिः ।
विभुः । प्रभुः । शुम्भुः । राभुः । वधकर्मा । सोमः । भूतम् ।
भुवनम् । आविष्यत् । आपः । महत् । व्योम । यशः । महः ।
स्वर्णीकम् । स्मृतीकम् । स्वृतीकम् । सतीकम् । सती-
नम् । गहनम् । गभीरम् । गृह्णम् । कम् । अन्नम् ।
हविः । सद्यः । सदनम् । श्रुतम् । योनिः । श्रुतस्ययोनिः ।
सत्यम् । नीरम् । हविः । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् ।
अक्षितम् । वर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् ।
अमृतम् । इन्दुः । हेम । स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् ।
त्रियत् । व्योम । वर्हिः । पन्थ । अन्तरिक्षम् । आकाशम् ।
आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अर्ध्वा । पुष्करम् ।
सगरः । समुद्रः । तपः । तेजः । सिन्धुः । अर्णवः । नाभिः ।
पृथ्वः । ऊर्ध्वः । तत् । यत् । किम् । ब्रह्म । परैरयम् ।

हंसः । आत्मा । भवति । ब्रधन्त्यध्वानम् । यद्वाहिण्या ।
शरीराणि । अव्ययं च संस्क्रुते । यज्ञः । आत्मा । भवति ।
यदेनं तन्वते ॥

अथैतं महान्तमात्मानमेतानि सूक्तान्येता भृचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ११ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥
अ० ६ । ६६ । ५ ॥

सोमः पवते सोमं सूर्यः प्रसवनाञ्जनिता मतीना प्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनां
दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरश्मीना पृथिव्या प्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनामग्नेर्गति-
कर्मणामादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनामिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणा-
मादित्यरश्मीना विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्म सोम
आत्माप्येतस्मादेवेन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत । आत्मे-
त्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां ।
श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥
अ० ६ । ६६ । ६ ॥

ब्रह्मा देवानामित्येष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीना पदवी-
कवीनामित्येष हि पदं वेत्ति कवीना कवीयमानानामादित्यरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येष
हि ऋषिणो भवति विप्राणा व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीना महिषो मृगाणामित्येष
हि महात् भवति मृगाणा मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीना श्येनो गृध्राणामिति श्येन
आदित्यो भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्र आदित्यो भवति गृध्र्यते स्थानकर्मणो यत्
एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्येष हि स्वयं कर्माण्यादित्यो घत्ते वनानां वननक-
र्मणामादित्यरश्मीना सोम पवित्रमत्येति रेभन्त्येष हि पवित्र रश्मीनामत्येति स्तूय-
मान एष एवैतत्सर्वमकारमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं ब्रह्मा देवानामित्ययमपि ब्रह्मा
भवति देवानां देवनकर्मणामिन्द्रियाणां पदवी कवीनामित्ययमपि पदं वेत्ति कवीना
कवीयमानानामिन्द्रियाणांमृषिर्विप्राणामित्ययमपि ऋषिणो भवति विप्राणा व्यापन-
कर्मणामिन्द्रियाणां महिषो मृगाणामित्ययमपि महान्भवति मृगाणां मार्गणकर्मणा-
मिन्द्रियाणां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो गृध्राणां-
न्द्रियाणि गृध्र्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत् एतस्मिंस्तिष्ठन्ति स्वधितिर्वनानामित्ययमपि स्वयं
कर्माण्यात्मनि घत्ते वनानां वननकर्मणामिन्द्रियाणां सोम पवित्रमत्येति रेभन्त्यय-
मपि पवित्रमिन्द्रियाण्येत्येति स्तूयमानोऽप्यमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १३ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्धृतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मृतयो वावशानाः ॥
ऋ० ६ । ६७ । ३४ ॥

वह्निर्गदित्यो अयति स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजुंषि सामान्यतस्यादित्यस्य
कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदेवतम् । अथाध्यात्मं बाहिरात्मा
भवति स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो
मतान्ययमेवैतत्सर्मनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १४ ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमं अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥
ऋ० ६ । ६७ । ३५ ॥

एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव
सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमः सुतः
पूयते अज्यमान एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च सन्नवन्ते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्ती-
त्यधिदेवतम् । अथाध्यात्ममेव एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि
कामयमानात्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि
कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोम सुत पूयते अज्यमान इममेवात्मा च सप्त
ऋषयश्च सन्नवन्ते तान्येतस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावधे सुवान इन्दुः ॥
ऋ० ६ । ६७ । ४० ॥

। अत्यन्तमीत्समुद्र आदित्यः परमे व्यगने वर्षकर्मणा जनयन्प्रजा सुवनस्य राजा
सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावधे सुवान इन्दुरित्यधि-
देवतम् । अथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन्प्रजा
सुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावधे सुवान
इन्दुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १६ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।
अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्यं ज्योतिरिन्दुः ॥
ऋ० ६ । ६७ । ४१ ॥

महत्तासोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवानाधिपत्यमदधादिन्द्रे पवमान
ओजोऽजनयत्सूर्यं ज्योतिरिन्दुर्गदित्य इन्दुरात्मा ॥ १७ ॥

विधुं दद्राणं समने वहूनां युवानं सन्तं पलितो जंगार ।
देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या भुमार स ह्यः समान ॥
अ० १० । ५५ । ५ ॥

विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं चन्द्रमसं पलित आदित्यो गिरिति सद्यो
अग्रियते स दिवा समुदितेत्यधिदेवतम् । अथाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं
युवानं महान्तं पलित आत्मा गिरिति रात्रौ अग्रियते रात्रिः समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १८ ॥
साकञ्जानां सप्तथमाहुरेकजं पलित्यमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशु स्थात्रे रैजन्ते विकृतानि रूपशुः ॥
अ० १ । १६४ । १५ ॥

सहजातानां पश्यामृषीणामादित्यः सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि
वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाङ्निः सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि सप्तमृषीणानि
ज्योतीषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदेवतम् । अथाध्यात्मं सह-
जातानां पश्यामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा
गतानि वा मतानि वा नतानि वाङ्निः सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि सप्तमृषीणानीन्द्रि-
याण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १६ ॥

अग्रियः सुतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षरावाच वि चेतदुन्धः ।
कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत यस्ता विज्ञानात्स पितृष्पितासत् ॥
अ० १ । १६४ । १६ ॥

स्त्रिय एवेति ताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारियस्ता अमुं पुंशब्दे निराहारः प्राण
इति पश्यन्कष्टाज्ञ विज्ञानात्यन्धः कविर्यः पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा जानाति
स पितृष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।
तेधीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परि भुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥
अ० १ । १६४ । ३६ ॥

सप्तेतानादित्यरमीनयमादित्यो गिरिति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यत एतेहिंस्तिष्ठति
तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परि भवन्ति सर्वाणि कर्माणि
वर्षकर्मणेत्यधिदेवतम् । अथाध्यात्मं सप्तेतानीन्द्रियाण्ययमात्मा गिरिति मध्यस्थानो-
र्ध्वशब्दो यान्यहिंस्तिष्ठति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परि-
भवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २१ ॥

न हि जानामि यदि वेदमस्मि निरायः संज्ञद्धो मनसा चरामि ।
 अ० १ । १६४ । ३७ ॥

न हि विजानान्बुद्धिमत्तः पुत्रः परिवेदयन्तेऽयमादित्योऽयमात्मा ॥ २२ ॥

अपाङ्क् प्राङ्गेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येन सयोनः ।
 ता शश्वन्ता विषूचीना विपन्ता न्यन्यं चिक्युर्न नि चिक्यु-
 रन्यम् ॥ अ० १ । १६४ । ३८ ॥

अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह ।
 तौ शश्वद् गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा परयत्यादित्यं न चन्द्रमसमित्य-
 धिदैवतम् । अथाध्यात्ममपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आत्मा मर्त्येन
 मनसा सह । तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा परयत्यात्मानं न मन-
 इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २३ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेपनृम्याः ।
 सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यमाः ॥
 अ० १० । १२० । १ ॥

तद्वति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेपनृम्यो दीतिनृम्याः सद्यो
 जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति रिणातिः प्रीतिकर्मा दीतिकर्मा वानुमदन्ति यं विश्व
 ऊमा इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं तद्वति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो जायत
 उग्रस्त्वेपनृम्यो ज्ञाननृम्याः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति रिणातिः प्रीतिकर्मा
 दीतिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्व ऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ ॥

को अथ युंक्ते धुरि गा अतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।
 आसन्निपून्हुत्स्वसो मयोभून्य एवां भृत्यामृगधत्स जीवात् ॥
 अ० १ । ८४ । १६ ॥

क आदित्यो धुरि गा युंक्ते रश्मीन्कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीपूनि-
 पुगावन्ति मयोभूनि सुरभूमि य इमं सम्भृत् वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवतम् । अथाध्या-
 त्मं क आत्मा धुरि गा युंक्ते इन्द्रियाणि कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीपू-
 निपुगावन्ती मयोभूनि सुरभूमि य इमं सम्भृत् वेद चिरं जीवतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥

क ईपते तुज्यते को विभाय को भसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।
 कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि द्रवत्तन्वे को जनाय ॥
 अ० १ । ८४ । १७ ॥

क एव गच्छति को ददाति को विमेति को मंसते सन्तमिन्द्रं कस्तोकायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ ॥

को अग्निमीद्रे हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्धुवेभिः ।
कस्मै देवा आवहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥

अ० १ । ८४ । १८ ॥

क अद्भिन्यं पूरयति हविषा च घृतेन च सुचा यजाता ऋतुभिर्धुवेभिरिति ।
कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कस्याणां देव इत्यधिदै-
वतम् । अथाध्यात्मं क आत्मानं पूरयति हविषा च घृतेन च सुचा यजाता ऋतु-
भिर्धुवेभिरिति । कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः कस्या-
णां प्रज्ञा इत्यात्मगतमाचष्टे ॥ २७ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥

अ० १ । ८४ । १९ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसीर्देवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्योऽस्ति मधवन् पाता वा पाजयिता
वा जेता वा सुखयितावेन्द्र ब्रवीमि ते वचः स्तुतियुक्तम् ॥ २८ ॥

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसद्वत्सद्वयोमसद्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥

अ० ४ । ४० । ५ ॥

हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योति पृथिवी व्याप्तेति व्याप्तं सर्वं
व्याप्तं वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति त्ययतीति लोको त्ययतीति हंसत्यय-
तीति हंसा परमहंसा परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसतीति त्रिभिर्वसतीति
वा रश्मिभिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा सुवर्णरेताः पूषा गर्भा रिभेति रिभन्ता
वनकुट्टिजानि कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्पथान्तरिक्षा चरदिति दिवि भुवि गमनं
वा सुभानुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वे दुरोणसद् द्रव
सर्वे रसा विकर्षयति रश्मिर्विकर्षयति वह्निर्विकर्षयति वननं भवत्यश्वगोजा अद्रिगोजा
प्ररत्रिगोजा सर्वे गोजा ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति निगमो निगमयति भवत्यूषे
निर्वचनाय ॥ २९ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि पस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥

अ० १ । १६४ । २० ॥

द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुरुतौ धर्मकर्तारौ दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते सुपर्णा
सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं परमात्मानं प्राप्नुयिष्यति शरीर एव तज्जायते वृक्षं

रक्षा शरीरं वृक्षां पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भुक्त्वाज्ञमनश्नन्त्यां सरूपतां सल्लोकता-
मश्नुते य एवं वेदान्नमनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३० ॥

आयाहीन्द्र पृथिभिरील्लिनेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।

तृप्तां जुहुर्मातुल्येव योषां भागस्ते पैतृष्वसेयी वृषामिव ॥

आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्तास्त्रिभिस्तीर्थेभिः शक्रप्रतरैरीजितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्य-
ज्ञमिमं नोयज्ञभागमग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व तृप्तामेवं मातुलयोगकन्या भागं सर्व-
केवसा या देवतास्तास्तत्स्थाने शक्रं निदर्शनम् ॥ ३१ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये ।

अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ ऋ० ८ । ११ । ६ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे विदुर्वेद विन्दतेर्वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना विप्रस्तु
हृत्पद्मानि जयस्थितमकारसंहितमुकारं पूरयेन्मकारनिजयं गतं विप्रं प्राणेषु विन्दुसिक्तं
विकसिक्तं वह्नितेजःप्रभं कनकपद्मेष्वमृतशरीरममृतजातस्थितममृतवाचामृतमुखे वद-
न्ति । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निं सम्बोधयेदग्निं सर्वा देवता (ऐ० ब्रा० श० १ ।
२ । ६ । २०) इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३२ ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्पदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥

ऋ० १ । ६६ । १ ॥

जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सपराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनाच्छाद्य सुन-
वाम सोममिति प्रसवेनाभिपवाय सोमं गजानममृतमरातीयतो यत्प्रार्थयामि स्मो
निश्चये निदहाति दहति भस्मीकरोति सोमो दददित्यर्थः । स नः पर्पदति दुर्गाणि
दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिन्धोः स्यन्दनाज्जदी
अजलदुर्गा महावृक्षां सारयति दुरितात्यग्निरिति तानि सारयति । तस्यैवापरा भवति ॥ ३३ ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः ।

सर्पो जीर्णमिव त्वच्च जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानाभिर्याः काश्च सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यो वहन्ति सर्पो जीर्णा-
स्त्वेष सर्पस्त्वयं त्यजति पापं त्यज-त्याप आप्नोते । तामामेषा भवति ॥ ३४ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् ॥

अ० ७ । ५६ । १२ ॥

त्र्यम्बको रुद्रस्त त्र्यम्बक यजामहे सुगन्धिम् । सुगन्धिं सुष्टुगन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिव फलं बन्धनादारोधनान्मृत्यो सकाशान्मुञ्चस्व मा कस्मादित्येषापरा भवति ॥ ३५ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु बसन्तान् ।

शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिं शतार्थुषा हविषेम पुनर्दुः ॥

अ० १० । १६१ । ४ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमान इत्यपि निगमो भवति । शतमिति शत दीर्घमायुर्मरुत एना वर्धयन्ति शतमेनमेव शतात्मान भवति शतयुनन्त भवति शतमैश्वर्यं भवति शतमिति शत दीर्घमायु ॥ ३६ ॥

मा ते राधांसि मा तं कुतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वी च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥

अ० १ । ८४ । २० ॥

मा च ते धामानि मा च ते कदा चन सरिपु सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्यहितोऽयमादित्योऽयमात्मा । अथेतदनुप्रवदन्त्यथैत महान्तमात्मानमेपर्याण प्र वदति वैश्वकर्मणे देवानां नुवय जानानां सदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति च सैषात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा प्रह्वण सारिष्ट सारूपता सलोकता गमयति य एव वेदे ॥

इति परिशिष्टे द्वितीयेऽध्यायः ॥

समाप्तं चेदं परिशिष्टम् ॥

6233

निरुक्ते चतुर्दशोऽध्यायः ॥

समाप्तं चेदं निरुक्तम् ॥